**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ВОЛЯНЮК Ольга Ярославівна

УДК 32.01: 008: 31664(477) (0433)

СУСПІЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП…….3

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ……....13

1.1. Понятійно-категоріальна основа політологічного дослідження феномену суспільної пам'яті ……..……...13
1.2. Наукові принципи, методи і підходи до аналізу взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості…….……..…..…41
Висновки до першого розділу…….…...67

РОЗДІЛ 2
ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПЛОЩИНІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ……..……..…70

2.1. Базові елементи суспільної пам'яті та їх роль у формуванні і розвитку демократичної політичної свідомості…….……..70
2.2. Типові стани суспільної пам'яті та їх прояви у політичній свідомості і політичній поведінці індивідів в умовах демократизації…….....98
Висновки до другого розділу…….....124

РОЗДІЛ 3
СУСПІЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДИНАМІКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ……..……127

3.1. Політика пам'яті як сфера розвитку політичної свідомості перехідного типу……...…127
3.2. Культура пам'яті як чинник становлення демократії у сучасній Україні……..……..155
Висновки до третього розділу……..……...182

ВИСНОВКИ…….……186

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..…191

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільна пам’ять є невід’ємною частиною сучасного політичного життя. Історичні події все частіше виступають об’єктом складних політичних суперечок і міжнародних конфліктів, а спогади про нещодавнє минуле все більше потребують адекватних механізмів збереження і переосмислення громадськістю. У глобалізованому та інформатизованому світі досі мають місце нормативно-правові обмеження історичних досліджень; політичні маніпуляції суспільною свідомістю на основі спірних інтерпретацій минулого; тенденційне творення підручників з історії. Суттєвих темпів набувають процеси пам’яті у суспільствах з тоталітарним чи авторитарним минулим. Під їх впливом зазнає трансформацій політична свідомість різних рівнів, змінюється культура збереження та відтворення інформації, загострюється питання політичного діалогу щодо інтерпретацій пережитого досвіду. Сутнісних перетворень потребує не так зміст суспільної пам’яті, як ставлення до нього, усвідомлення об’єктивних причин його гетерогенного характеру. Однаково актуально, як для представників державного управління, так і для пересічних громадян, звучить сучасна вимога творення спільних ціннісних, духовних та інтелектуальних пріоритетів, моральних регуляторів поведінки у сфері політики пам’яті.

Тому для сучасної політичної науки проблема осмислення феномену суспільної пам’яті та понятійно-категоріального ряду, пов’язаного з ним, виокремлення базових елементів суспільної пам’яті, її типових станів, формування культури пам’яті, як одного з духовних чинників становлення демократичного суспільства, є нагальною та такою, що вимагає особливої уваги вчених-політологів.

Проблема суспільної пам’яті знаходиться в полі зору науковців різних соціальних наук. Визначальною ознакою сучасного стану наукової розробки теорії суспільної пам’яті є відкритий міждисциплінарний діалог (дослідження В.Артюха, Ю.Афанасьєва, В.Бебика, В.Вашкевича, І.Гирича, Я.Грицака,

В.Жадько, Ю.Зерній, Г.Коньшини, Г.Лебедєвої, Ю.Лотмана, В.Масненко, Ж.Мінка, А.Моля, Л.Нагорної, Ю.Опалько, В.Полянського, М.Рябчука, І.Симоненка, Ж.Скотта, А.Соколова, Л.Стародубцевої, Ж.Тощенко, Ш.Требста, О.Удода, О.Фостачук, Ю.Шаповала, Б.Шацької, Г.Шумана та ін.). Аналіз наукових праць з даної проблематики дає підстави засвідчити теоретичну і практичну потребу вивчення взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичного розвитку, залежності політики пам'яті від типу існуючого політичного режиму; потенціалу процесів пригадування у розвитку демократичної політичної культури; виокремлення закономірностей розвитку суспільної пам'яті в умовах політичної трансформації сучасної України, зокрема таких феноменів як конфлікти пам'ятей, консенсус пам'ятей, етика пам'яті тощо, що й складає основи цього дисертаційного дослідження.

Вчення про суспільну пам'ять до певної міри конкретизує наукові здобутки вітчизняної політології, розширює можливості сучасних теорій демократизації, громадянського суспільства, гуманістичних основ політики (В.Андрущенко, Б.Андрусишин, О.Антонюк, В.Бабкін, О.Бабкіна, В.Бех, І.Бідзюра, В.Бортніков, І.Варзар, К.Ващенко, М.Головатий, В.Горбатенко, В.Дем'яненко, М.Дмитренко, Г.Зеленько, О.Картунов, В.Кремень, А.Колодій, В.Корнієнко, М.Михальченко, М.Остапенко, Ф.Рудич, В.Савельєв, М.Сазонов, В.Северинюк, С.Телешун, О.Фісун, Ю.Шайгородський, М.Шаповаленко, М.Шульга та ін.). Розвиток наукових, громадських, державних прагнень до спільного прочитання минулого закладає значний потенціал для відновлення демократичних політичних цінностей у суспільстві, що трансформується.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась у рамках науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ

імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 28 лютого 2008 року).

Метою дослідження є комплексне політологічне осмислення феномену суспільної пам'яті як самостійної категорії політичної науки, виявлення його значимості у формуванні та розвитку демократичної політичної свідомості та культури.

Хід дослідження спрямовано на вирішення наступних ***завдань***:

– визначити понятійно-категоріальну основу дослідження феномену суспільної пам'яті в контексті трансформації політичної свідомості; на основі міждисциплінарних зв'язків сформулювати сутність поняття «суспільна пам'ять» та його політологічне навантаження; поповнити понятійно-категоріальний апарат сучасної політичної науки відносно новими категоріями: «конфлікти пам'яті», «політика пам'яті», «культура пам'яті», «етика пам'яті»;

– проаналізувати методологічні засади дослідження взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості; окреслити розмаїття існуючих методологічних підходів, визначити базові принципи наукового пізнання та систему методів, що застосовуються у сучасному науковому дискурсі для розуміння феномену суспільної пам'яті;

– теоретично дослідити структурні елементи суспільної пам'яті та їх функції у формуванні демократичної політичної свідомості; означити основні мнемічні процеси, базові рівні та компоненти змісту суспільної пам'яті як органічні частини гетерогенної сутності сучасного політичного життя;

– узагальнити нові і вже набуті закономірності розвитку суспільної пам'яті; розкрити типові стани суспільної пам'яті та їх прояви у політичній свідомості і політичній поведінці індивідів та їх груп;

– з'ясувати специфіку політики пам'яті в умовах перехідної політичної динаміки, її обумовленість існуючим типом політичного режиму;

виокремити коло основних суб'єктів політики пам'яті в Україні, їх інтереси, стратегії та інструментарій у цій галузі;

– виявити проблеми, здобутки та перспективи співпраці державних і громадських інститутів у галузі політики пам'яті; довести значимість культури пам'яті у демократизації суспільно-політичного життя сучасної України.

Об'єктом дослідження є суспільна пам'ять як характеристика стану політичної свідомості.

Предметом дослідження є теоретичні засади визначення ролі суспільної пам'яті в процесі розвитку політичної свідомості та демократизації сучасної України.

Методологічну основу дослідження становить поєднання наукових принципів, методів та методологічних підходів до осмислення суспільної пам'яті в контексті розвитку політичної свідомості; єдність світоглядного (філософського), загальнонаукового (міждисциплінарного) та спеціально наукового (власне політологічного) рівнів пізнання. Важливою умовою обраної дослідницької стратегії стало дотримання принципів об'єктивності, науковості, діалектики, всебічності і плюралізму, соціального детермінізму, послідовності, конкретності, системності, цілісності, гуманізму, історизму, комплексності.

Сутність наукової проблеми та специфіка джерельної бази обумовили міждисциплінарний характер дисертації. Єдність світоглядного, гносеологічного і політологічного аналізу відображена у виборі методів дослідження. Зокрема використано потенціал *історичного методу*, орієнтованого на вивчення мнемічних процесів у ретроспективі їх змін, трансформаційній динаміці; *структурно-функціонального методу*, головним здобутком якого у цьому дослідженні вважаємо аналіз структурних елементів суспільної пам'яті і їх значення для розвитку політичної свідомості; *системного методу*, що обґрунтував розуміння політики пам'яті як цілісного простору, у якому взаємодіють між собою різні за ієрархією суб'єкти, та яка є частиною більш широких просторів хронополітики, гуманітарної, освітньої, культурної, безпекової, міжнародної політик; *інституційного методу,*

орієнтованого на вивчення сталих форм організації і регулювання різнопланових інтересів у сфері інтерпретацій спільного минулого; *порівняльного методу,* який дозволив виявити закономірності розвитку суспільної пам'яті в умовах демократичного транзиту.

Суттєве місце у дисертації відводиться узгодженню різних методологічних підходів до осмислення взаємозв'язку політичної свідомості та суспільної пам'яті. У дослідженні відображені окремі положення цивілізаційного, політико-культурного, синергетичного, герменевтичного, політико-антропологічного підходів. Аксіологічний підхід дозволив сформулювати суспільно значиму цінність культури та етики пам'яті у процесі розбудови демократичних політичних інститутів і відносин.

У роботі використовуються також методи емпіричних досліджень та статистики. В якості емпіричної бази послугували результати вибіркових опитувань населення України, соціологічних зрізів, експертних оцінок, проведених Інститутом соціології НАН України, Центром Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи», Київським міжнародним інститутом соціології, Інститутом Горшеніна. Використано дані Державної служби статистики України, Міністерства юстиції України та інших відомств. Проаналізовано законодавчі акти, що регулюють суспільні відносини у сфері політики пам'яті.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні феномену суспільної пам'яті в рамках теорії і методології сучасної політичної науки; постановці і комплексному розв'язанні проблеми взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості у період політичної трансформації.

Вперше:

– здійснено комплексний політологічний аналіз феномену суспільної пам'яті, запропоноване її інтегроване визначення як складного, багаторівневого процесу, в ході якого суспільство в цілому, його окремі члени та соціальні групи зберігають, передають, відтворюють, втрачають і відновлюють образи спільного минулого, значимі для подальшого соціально-політичного розвитку спільноти. Оновлено і доповнено сучасний понятійно-категоріальний апарат

аналізу суспільної пам’яті як предмета політологічного дослідження; отримали авторське визначення такі категорії як «політика пам’яті», «конфлікти пам’ятей», «культура і етика пам’яті». Обґрунтовано зв’язок вчення про суспільну пам’ять з дослідженнями політико-владних відносин, політичної свідомості та ідентичності, політичної культури, політичної поведінки, політичної комунікації, політичного розвитку, що дозволило вийти на нові рівні розуміння даних феноменів політичного життя суспільства;

– запропоновано визначення політики пам’яті як сфери погодження конкуруючих інтересів у системі конструювання образів минулого, що постає з певної конфігурації політико-владних та суспільних відносин. У цьому підході закладено ціннісний вимір політики на противагу поширеному інструменталістському трактуванню останньої виключно як перманентної боротьби за владу. Доведено, що політика пам’яті є самостійним видом внутрішньої та зовнішньої політики держави, з власними суб’єктами, предметом, інструментарієм;

– обґрунтовано значення культури пам’яті як чинника і перспективи розвитку української демократії. Цивілізований діалог, культура порозуміння, відповідальності, всебічного й глибинного аналізу у сфері трактувань історичних явищ та подій є необхідною умовою подальшого політичного розвитку України. Громадянська культура пам’яті визначається як органічна частина активістської політичної культури та культури політичної діяльності.

Поглиблено:

– наукове розуміння закономірностей розвитку суспільної пам’яті. У перехідних суспільствах реконструкція або втрата окремих спогадів обумовлені актуальними політичними інтересами. Перегляд пам’яті про далекі від сьогодення історичні події нерідко викликаний потребою управлінців відсторонити громадськість від дійсних політичних, соціальних, економічних проблем. Натомість перегляд «живих» спогадів часто покликаний легітимізувати існуючий політичний порядок або деморалізувати політичних

суперників чи попередників. У подібних закономірностях розвитку суспільної пам’яті простежується незмінний зв’язок політичного і мнемічного процесів;

– методику пізнання структури суспільної пам’яті. Запропоновано враховувати не лише традиційно обґрунтовані мнемічні процеси (збереження, відтворення, забуття), але й елементи змісту суспільної пам’яті, а також ті її різновиди, рівні і сегменти, що відповідають гетерогенній сутності соціуму та структурі політичної свідомості. Суспільна пам’ять поєднує у собі пласти політичної, правової, культурної, економічної, релігійної пам’ятей; офіційні і неофіційні, природні і штучні їх елементи; колективні та індивідуальні, масові і елітарні, актуальні та перспективні, історичні і живі спогади;

– теоретичне обґрунтування функцій мнемічних процесів у політичному житті перехідного суспільства, що виявляються у підтримці спадкоємності політичної системи та передачі політичного досвіду; ідентифікації, інтеграції та мобілізації громадськості навколо спільних образів минулого; зниженні ризиків політичних рішень; регулюванні процесів політичної трансформації; ціннісній реконструкції минулого в сучасному політичному житті соціуму; легітимації або делегітимації політичних режимів, лідерів, програм, стратегій тощо; захисті політичної свідомості від неактуальної інформації, а також від втрати важливих смислів; громадянському вихованні і політичній соціалізації індивідів.

Отримали подальшого розвитку:

– методологічні підходи до розуміння суспільної пам’яті, яка трактується, як сховище соціально значимої інформації, або, як форма людської діяльності, та нарешті, як багаторівневий процес суспільно-політичного життя. Розкрито еволюцію теорії пам’яті через аналіз філософських, соціологічних, історичних, культурологічних та інших вчень; актуалізовано потребу подальшого розвитку такої теорії в межах методологічної парадигми сучасної політичної науки;

– положення про взаємовплив політичної свідомості та суспільної пам’яті через ряд типових станів і проявів останньої. Явища колективної амнезії, соціальної ностальгії, гіперболізованого прагнення громадськості до встановлення історичної істини розглядаються як частина політичної

свідомості перехідного типу, з характерним їй станом амбівалентності, відчуження, конформізму тощо. Водночас, традиціоналізм у політиці, конкуренція інтерпретацій минулого, конфлікти пам'ятей та їх консенсус є різносторонніми вимірами політичної поведінки індивідів і соціальних груп;

– характеристика факторів, що впливають на розвиток політичної свідомості, серед яких важливе місце відводиться суспільній пам'яті. У її межах виокремлено синхронні (первинні враження і соціалізуючі «фільтри свідомості») та діахронічні («фільтри пам'яті») фактори. Ці впливи, пов'язані з подіями минулого та пам'яттю людей про них, обумовлюють потребу у розробці комплексних механізмів збереження та відтворення політичною свідомістю об'єктивної суспільно-значимої інформації про власну історію.

Теоретико-практичне значення одержаних результатів полягає у можливості подальшого комплексного дослідження актуальних проблем політичної свідомості усіх рівнів, обумовлених структурою, функціональним наповненням, конфліктним або консенсусним потенціалом суспільної пам'яті, її ролі в процесі становлення демократичного суспільства в Україні.

Основні положення дисертації дають змогу розробити практичні методики, програми і заходи для погодження інтересів у галузі політики пам'яті, ефективного використання її інструментарію державними та суспільними структурами; для залучення політиків, громадськості, мас-медіа, науковців, педагогів до публічного цивілізованого обговорення спірних сторінок історії. Матеріали дисертації містять важливі висновки з питань становлення й розвитку громадянської культури та етики пам'яті молодого покоління, які можуть бути корисними у навчально-виховному процесі, при підготовці лекційних і семінарських занять з політології, загальної теорії політики, філософії політики та інших дисциплін, а також у розробці новітніх спецкурсів соціально-гуманітарного циклу.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення і висновки дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах, а саме: Міжвузівській студентській науково-практичній конференції «Формування політичної культури молоді в умовах трансформації українського суспільства» (м. Київ, 2007); VI Міжнародній науково-теоретичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки на рубежі двох тисячоліть» (м. Тернопіль, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України: соціокультурні, економічні та правові аспекти (м. Ірпінь, 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми та реалії інформаційного суспільства в умовах глобалізації» (м. Кіровоград, 2009); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2009: Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету)» (м. Київ, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» (м. Ужгород, 2009); Міжнародній конференції докторантів політології (Словаччина, м. Прешов, 2010); Міжнародній науково-теоретичній конференції XXIII Харківські політологічні читання «Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт» (м. Харків, 2010); Науково-методичному семінарі Національного університету оборони України «Проблеми формування морально-етичної культури військового керівника» (м. Київ, 2010); Перших методологічних читаннях «Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції» (м. Львів, 2010); Міжнародній науково-теоретичній конференції XXIУ Харківські політологічні читання «Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні» (м. Харків, 2011); Х ювілейній науково-практичній конференції «Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії (м. Київ, 2011).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 17 наукових праць, серед яких 6 статей у фахових виданнях з політичних наук та 11 – у тезах наукових конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел (250 найменувань). Загальний обсяг роботи – 216 сторінок, основний зміст дисертації – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Понятійно-категоріальна основа політологічного дослідження феномену суспільної пам'яті

В останні роки пам'ять стала предметом наукових досліджень у різних царинах знань – політології, історії, соціології, культурології, філософії, етнографії, психології і т.д. Для кожної з них домінували відмінні мотивації у вивченні даного феномену. Якщо для історика пам'ять є одним із джерел інформації про минуле, для філософа – механізмом неперервності людського буття, для психолога – властивістю нервової системи, то постає логічне запитання: яку роль відіграють політологічні дослідження суспільної пам'яті?

Незважаючи на те, що чимало соціально-гуманітарних галузей знань висвітлюють різні аспекти пам'яті, час нагально вимагає розвитку політичної науки, яка б критично і конструктивно осмислювала взаємозв'язок даного феномену з політичним життям суспільства, політичною свідомістю, існуючими політичними системами, режимами, механізми реалізації політичної влади тощо. Як відмічає О.Бабкіна, ще у недалекому минулому, в умовах тоталітарного режиму, коли роль суспільних наук зводилась здебільшого до коментування і виправдання існуючих порядків, не було необхідності у розвитку політології. Істотним фактором активізації політичної науки став вихід мільйонів людей на арену політичного життя, зростання взаємозалежності і суперечливості сучасного суспільства, становлення молодих незалежних держав, у тому числі й України. Спільні зусилля спеціалістів у різних галузях суспільствознавства і політичних наук, публіцистики, професійної журналістики та політиків-практиків покликані сформувати сучасне політичне знання. Як і всі інші галузі сучасного суспільствознавства,

політологія виникла і розвивається для того, щоб виробити знання, які дають людству змогу орієнтуватися в навколишньому світі, і завдяки цьому активно освоювати його, а також перетворювати, передбачати і свідомо формувати політичну свідомість суспільства, упорядковувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій [102, с. 8].

На наш погляд, було б недостатньо згодитися з думкою Ю.Зерній про те, що для політолога минуле та пам'ять про нього – це лише засіб політичної дії, боротьби за владу, інструмент легітимації режимів [122, с. 18]. Адже предметне поле політичної науки вже не може обмежуватись вивченням виключно проблем владарювання. Беззаперечними є сучасні наукові здобутки політології у дослідженнях політичної свідомості громадян, політичної культури, групової ідентичності, політичної регіоналістики, індивідуальних та колективних політичних інтересів, особливостей політичного розвитку, процесів трансформації та демократизації тощо. Тому доволі актуальним є аналіз даних явищ та процесів у їх зв'язку з суспільною пам'яттю.

Сьогодні політолог не може залишитись осторонь таких питань як роль пам'яті у громадському примиренні, досягненні толерантності, відновленні довіри до політичної влади, становленні демократичної політичної культури тощо. Зокрема безцінними є можливості компаративної політології для осмислення та порівняння багатогранних досвідів політики пам'яті, змінних позицій різних суб'єктів у конфліктах та війнах пам'яті. Саме сучасна політологія володіє достатнім потенціалом як для продуктивних узагальнень з уже набутих знань про колективну пам'ять, так і до відкриття нових закономірностей функціонування суспільної пам'яті, діагностування стану її розвитку чи кризи, виходу за межі національних рамок пам'яті.

Такий підхід цілком виправдовує одне із завдань нашого дослідження – інтегрувати в рамках теоретико-методологічної бази політичної науки набуті соціально-гуманітарними науками знання про суспільну пам'ять. В межах нашої роботи це завдання конкретизоване обґрунтуванням взаємозв'язку політичної свідомості та суспільної пам'яті. Сьогодні ми потребуємо таких

досліджень феномену пам’яті, що слугували б розвиткові політичної свідомості громадян, мали потенційну цінність для збереження суспільних відносин, зокрема й політичних. Адже за наявного значного масиву наукових розвідок у даній галузі, людству так і не вдається уникнути повторення жахливих історичних помилок, а політики й досі продовжують спекулювати на історії та розгортувати відкриті конфлікти минулого. У такій перспективі пам’ять варто розглядати як одне з «заангажованих» понять, що потребують особливої дослідницької уваги, чутливості, розуміти її швидше як політологічну категорію, ніж як нейтральне термінологічне дослідницьке знаряддя. Вагомим нині видається не абстрактне знання про пам’ять суспільства, але таке, що допоможе досягати порозуміння різним політичним акторам, узгодження політичних інтересів, знайти вихід зі стану перманентних криз пам’яті.

У сучасній науці прийнято вирізняти три домінуючі парадигми дослідження пам’яті: 1) філософська парадигма, що тісно перегукується з психоаналітичними дослідженнями, та яку головним чином розвинув П.Рикер [161], присвячена аналізу існування пам’яті, її маніпуляціям, зловживанням, інструменталізації, етико-політичному виміру пам’яті; 2) парадигма соціальних рамок пам’яті М.Хальбвакса [210; 211], у якій особлива увага приділяється соціальним умовам продукування та передачі конструктів пам’яті для збереження зв’язків у групі; 3) парадигма «місць пам’яті» П.Нора [127; 243], під якими французький вчений розуміє як власне певні місця історичних подій, так і постаті, пісні, літературні тексти, свята, ритуали тощо.

Аналізуючи ці, домінуючі у науковому дискурсі парадигми, сучасний французький дослідник Ж.Мінк вважає, що оновлення таких підходів дало би змогу вийти з глухого кута трьох згаданих напрямків, що є заручницями національних рамок соціальних наук. Особливо важливою для нас є думка вченого про те, що підґрунтям для такого оновлення могли би стати в першу чергу політичні науки та їхній категоріальний апарат. Не випадково чимало дослідників феномену пам’яті сьогодні без вагань перетинає межі дисциплін, який Ж.Мінк називає «міждисциплінарним Шенґеном» [114, с. 65].

Досі актуальним залишається питання: наскільки відкритим або ж наперед визначеним є розвиток політичної свідомості? Вагому роль відіграє усвідомлення значимості суспільної пам'яті у цьому розвиткові, що вимагає обміну думками серед сучасних науковців, співставлення напрацьованого та бажаного, досягнутого і запланованого. Дослідження у цій галузі приваблюють своєю можливістю виявити довгострокові тенденції політичного життя суспільства, закономірності суспільно-політичних змін.

Нагальною є потреба узгодження історичних, соціологічних та політологічних понять в межах вивчення феномену пам'яті. На відміну від історичної науки, котра накопичує фактичний матеріал, для політології характерне його узагальнення, окреслення процесу розвитку суспільства, наслідування, спадковості, повторюваності у ньому. Політологічний інструментарій призначений для аналізу та вирішення проблем сучасності, екстраполяції суспільної пам'яті на існуючий тип політичної свідомості. В той час, коли соціологія визначає соціальні рамки пам'яті, політичні науки покликані з'ясувати ступінь та межі політичного конструювання суспільної пам'яті, вплив останньої на політичні свідомість, поведінку, діяльність.

Однією з принципових засад будь-якої науки, у тому числі й політології, є наявність чіткого, системно узгодженого понятійного апарату. Від цього безпосередньо залежить зміст предмета дослідження, структура аналізу та його результативність. Практичні результати дослідної роботи у цьому напрямі потребують постійного розвитку. Сучасна політична наука стикається з серйозними проблемами методологічного характеру стосовно адекватного відображення сутності об'єктивних процесів політики у відповідних наукових поняттях, категоріях. Як відмічає український політолог В.Северенюк, сьогодні важко знайти приклад, коли б одне і те саме поняття не мало кількадцять визначень [169, с. 47]. Порівняно з іншими суспільними науками, що досліджують проблеми політичного життя, категорії політології мають конкретний характер. Вони є важливим засобом пізнання явищ політичної

дійсності (політичних відносин, діяльності, процесів, інститутів, поведінки, боротьби і співробітництва, плюралізму, влади тощо).

Вище означена ситуація стосується і нашого предмету дослідження. Серед сучасних політологів немає єдності щодо розуміння сутності суспільної пам'яті – і як наукової категорії, і як суспільного феномену. Окремі спроби визначення її поняття, структури та класифікації є дуже цінними для сучасного науковця, втім спираються на різнорідні критерії і виявляються доволі суперечливими, що ускладнює їх використання при вивченні соціально-політичних дисциплін.

Перш за все, деякі сумніви викликає саме словосполучення «суспільна пам'ять», адже поряд з ним у сучасних наукових виданнях часто зустрічаються схожі за змістом або визначенням терміни. Слід звернути увагу і на багатозначність використання поняття «пам'ять», що створює окремі перешкоди для введення його у понятійно-категоріальний апарат політології. У центр наукових досліджень потрапляють найрізноманітніші дефініції, пов'язані з феноменом пам'яті: «історична пам'ять» (В.Вашкевич, В.Масненко, І.Кравченко, П.Нора, Ю.Опалько, Ж.Тощенко та ін.), «колективна пам'ять» (С.Єкельчик, М.-К.Лавабре, Б.Шварц, М.Хальбвакс та ін.), «етнічна пам'ять» (Р.Додонов, К.Молдобаєв, В.Полянський та ін.), «соціальна пам'ять» (В.Бебик, П.Конннертон, А.Соколов та ін.), «пам'ять нації» (Ю.Зерній), «народна пам'ять» (О.Антонюк), «пам'ять поколінь» (О.Донченко), «пам'ять світу» (А.Моль) тощо. Вибір науковцем тієї чи іншої дефініції, що пов'язана з феноменом пам'яті, багато в чому залежить від галузі знань, у якій цей вчений працює. Приміром, соціологи в основній своїй більшості використовують поняття «соціальна пам'ять», «пам'ять суспільства», «колективна пам'ять»; історики – «історична пам'ять»; етнологи, етополітологи та етнодержавознавці – «етносоціальна пам'ять», «пам'ять нації», «етнічна пам'ять»; культурологи та антропологи – «пам'ять поколінь», «культурна пам'ять», «пам'ять культури»; релігієзнавці і філософи – «духовна пам'ять», «релігійна пам'ять». При цьому деякі автори вживають водночас декілька з цих понять, не проводячи чіткої

межі у їх визначенні, або ж зовсім ототожнюючи їх. Розглянемо тлумачення вище наведених понять вітчизняними та зарубіжними вченими. Їх комплексний аналіз дозволяє виділити інтегровану, найбільш широку та адекватну предмету політичної науки категорію, що й буде вихідною у нашому дослідженні

Поняття «історична пам'ять» доволі часто вживається істориками, соціологами, філософами та політологами пострадянського простору (В.Вашкевич, В.Жадько, Ю.Зерній, С.Кара-Мурза, В.Масненко, В.Полянський, Ж.Тощенко, О.Удод та ін.). Втім, однозначного його тлумачення у наукових працях немає. Вітчизняний політолог О. Антонюк під історичною пам'яттю розуміє знання про події, традиції, ідеї, теорії – все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле. Дослідник вважає її складовою історичної самосвідомості та компонентом духовної сфери народу [108, с. 516]. Французька дослідниця М.Лавабре трактує історичну пам'ять як цілеспрямовані розповіді про історію [57, с. 23]. За В.Жадьком, історична пам'ять – початковий пункт, що дає можливість сформувати ланцюг взаємозв'язаних та взаємодіючих процесів суспільної свідомості. Механізми пам'яті, на його думку, закріплюють у свідомості людей опановані ними знання [60]. Канадський історик Б.Косс-Євсевіцький під цим поняттям розуміє свідомо ретрансльоване знання про колективний досвід певної спільноти пам'яті [122, с. 15]. У працях постмодерних історіографів та філософів, теоретиків так званої школи «нової історії» (Ф.Анкерсміт, Ф.Бродель, Л.Февр) історична пам'ять розглядається як індивідуальний вимір нашого ставлення до минулого, що поступово витісняє історію як вимір колективний, та відіграє ключову роль у сучасній західній історичній свідомості [7; 240; 203].

Таке розмаїття трактувань історичної пам'яті не в останню чергу обумовлене багатозначністю розуміння самого поняття «історія». Як відмічає російський вчений Ю.Зарецький, якщо первинно це давньогрецьке слово означало «представлення результатів дослідження», то сьогодні воно частіше за все використовується у трьох значеннях. Перше з них – минуле, тобто один із складових елементів, закріпленої у європейських мовах та свідомості тріади:

минуле – теперішнє – майбутнє, за допомогою якої люди структурують час. Друге – розповідь про певну подію або події. І, нарешті, третє – наука, що вивчає минуле. Тут слід відмітити, що на рівні не лише побутової свідомості, але й наукової, ці три значення часто плутаються [64]. Тому дискусії науковців викликає навіть саме словосполучення «історична пам'ять»: це спогади про минуле; збереженні розповіді про минуле; чи наукові відомості про минуле?

Феномен історичної пам'яті нерозривно пов'язаний з категоріями «історична свідомість», «історична самосвідомість», «історична наука», «історичні знання», які мають лише дотичне відношення до предметного поля політичної науки, що й ускладнює можливість його використання у політологічному дослідженні. Разом з тим, історіографічні розвідки дають потужний імпульс і вченим-політологам, зокрема щодо обґрунтування взаємозв'язку суспільних феноменів пам'яті та свідомості. Приміром, український вчений В.Масненко переконливо доводить значимість історичної пам'яті у формуванні національного усвідомлення, описує механізми їх взаємодії, визначає національно-мобілізаційний потенціал історичної пам'яті, а також вагому роль дії переважно політичних чинників, котрі виступають з'єднувальним ланцюгом між історичними знаннями та якісними параметрами нації [109]. Тож у нашому дослідженні ми ще не раз послуговуватимемось науковими розвідками в галузі історичної пам'яті, проте зважатимемо на специфіку застосування даного терміну у кожному конкретному випадку.

Не менш поширеним у сучасних наукових колах є поняття «соціальна пам'ять». Тут знову ж таки фіксуємо розбіжності у розумінні різними авторами – від найбільш широкого трактування до вузькоспеціалізованого. Соціальна пам'ять, за В.Іванишиним, – деякий мовний код збереження інформації, без якого не можливе існування людського суспільства [72]. Розширене тлумачення подане у дисертаційній роботі української вченої О.Фостачук: соціальна пам'ять – це сукупність наукових знань, ідей, концепцій і теорій, а також репрезентацій, що складаються стихійно, символів, знаків, знакових систем і значень – тобто семіосфера, в якій індивіди, соціальні групи і спільності

відтворюють свій рух в часі та просторі [209, с. 10]. На відміну від вище наведеного визначення, В.Полянський під соціальною пам'яттю розуміє уявлення людей про спосіб, рівень, якість життя на різних етапах існування народу [146, с. 17]. В такому контексті соціальна пам'ять розглядається як один з різновидів пам'яті суспільства (поряд з релігійною, політичною, економічною, культурною та іншими). Приміром, саме цей вид пам'яті пробуджує у частини українських громадян ностальгію за радянськими часами, як спогад про кращі стандарти життя, соціального забезпечення тощо. Разом з тим соціальна пам'ять не розкриває специфіки політичного, духовного, культурного співжиття громади в минулому, зокрема радянському. Тому було б помилковим стверджувати, що лише даний вимір суспільного пригадування є значимим у розвитку політичної свідомості перехідного соціуму.

Ще одну групу понять, що використовують сучасні науковці (К.Гірц, Г.Лебедєва, Ю.Лотман), становлять дефініції – «пам'ять культури», «культурна пам'ять», «соціокультурна пам'ять» тощо. Прихильники таких формулювань розглядають пам'ять як соціокультурний або семіотичний феномен, в чому простежується значна схожість з широким трактуванням поняття «соціальна пам'ять». Насамперед семіотику цікавлять загальні принципи побудови явищ і процесів, як певних знакових систем або ланцюжків знаків, а також загальні принципи щодо їх виникнення і функціонування. В рамках цього підходу актуалізуються питання значень, інтерпретаторів та інтерпретантів, що особливо важливо у питаннях вивчення суспільної пам'яті. Так, російський вчений Ю.Лотман під пам'яттю культури розуміє неспадкову пам'ять колективу, надіндивідуальний механізм збереження і передачі деяких повідомлень (текстів) та напрацювання нових. Він підкреслює значимість пам'яті для існування культури, при чому саму культуру визначає як «простір деякої спільної пам'яті, в межах якого спільні тексти можуть зберігатися та бути актуалізовані». Дещо спрощено ототожнюючи пам'ять культури зі збереженням текстів, семіотичне осмислення даного феномену, тим не менше, доволі цінне для політологічного дослідження. Особливо це стосується уявлень

про пам’ять як не лише єдиний, але й внутрішньо різнорідний феномен, що передбачає множинність і динаміку його структур, наявність окремих субкультур, «діалектів пам’яті» (Ю.Лотман) [106].

Вже згадувана О.Фостачук, досліджуючи соціальну пам’ять, також обґрунтовує необхідність її культурологічного осмислення. Вона наголошує, що по мірі вивчення феномена пам’яті в рамках міждисциплінарного аналізу склалося загальне уявлення про те, що в житті суспільства пам’ять як «колективний субстрат» знаходиться поза індивідуальним рівнем; пам’ять – не стільки історична, скільки культурна конструкція [209, с. 5]. Дослідження поняття «пам’ять» актуалізується також і національним культурним простором України. У зв’язку з цим філолог Я.Купіна відмічає, що «пам’ять» – це не просто поняття, а обов’язковий концепт української культури. «Концепт «пам’ять» є вагомою складовою української концептосфери, константою української культури, – зазначає дослідниця. – Він належить до загальнолюдських універсальних концептів, однак позначений і національними рисами. За тематичною ознакою цей концепт належить до ментальних, оскільки позначає процеси, пов’язані з роботою людського мозку» [99, с. 318].

При розгляді культурологічних трактувань феномену пам’яті, відмітимо наукові здобутки російського філософа Г.Лебедєвої, яка у своїй дисертаційній роботі чітко розмежовує поняття «пам’ять» (як утримання минулого в теперішньому, націлене на конструювання соціокультурного простору і часу), «культурна пам’ять» (як переплетіння колективних та персональних форм пригадування і забування) та «культура пам’яті» (як особливий тип ставлення до минулого) [101]. У таких трактуваннях пам’ять виступає в якості духовного потенціалу народу, його культурно-історичної спадщини. Саме ця група дослідників закладає основи розуміння культури суспільного пригадування, як важливої умови демократичних перетворень у політичному житті соціуму.

Політолого-етнологічне розуміння феномену суспільної пам’яті також передбачає власний категоріальний апарат. Так, поняття «етнічна пам’ять» у теорії ментальності українського вченого Р.Додонова розглядається як

спадково закріплена інформація про «нормальний» для даного етносу світогляд; як історичний досвід, родова пам'ять, архетипи та символи певної етносоціальної спільноти, що супроводжують останню на усіх етапах етногенезу. До деякої міри філософ ототожнює пам'ять та ментальність [52]. Представники політолого-етнологічної школи І.Варзаря застосовують поняття «історична пам'ять», як компонент менталітету будь-якого соціоетноісторичного суб'єкта, а також «політична пам'ять народу-етносу», як складову народного менталітету [145, с. 154-192, 294-311]. Російський вчений К.Молдобаєв використовує поняття «етносоціальна пам'ять», під якою розуміє підсистему соціальної пам'яті, яка визначає специфічну форму акумуляції і трансляції соціально-етнічного досвіду [117, с. 20]. Польська дослідниця Б.Шацька подібний зміст вкладає у поняття «пам'ять локальних спільнот» або «локальні пам'яті» [227]. Запам'ятовування і пригадування нерідко відносять до роду ментальних актів. Звідси близькість теорій суспільної пам'яті та ментальності. Треба відмітити, що ці дослідження дещо звужують предметне поле політологічних розвідок та становлять значний інтерес в рамках вивчення окремих проявів суспільної пам'яті, приміром, на рівні національних меншин, корінних народів, етноісторичних спільнот, етнічних груп тощо.

Наукові дискусії викликає поняття «національна пам'ять», котре, до того ж, дуже активно застосовується у риториці багатьох сучасних політиків. Український політолог Ю.Зерній вважає, якщо носієм історичної пам'яті є національна спільнота, такі поняття, як «історична пам'ять», «національна пам'ять», «пам'ять нації», вживаються як лексичні синоніми [66, с. 7]. Подібна концепція була також закладена в основу творення інститутів національної пам'яті багатьох країн Центрально-Східної Європи (Польщі, Словаччини, Чехії, України). Так, В. Вятрович, співробітник Українського інституту національної пам'яті, під останньою розуміє фундаментальні історичні цінності народу, що є націотворчим ферментом, консолідуючим чинником для нього в сьогоденні й повинні вказувати перспективи на майбутнє [35]. В той же час потребує уточнення саме поняття «нація», у яке різні науковці вкладають відмінний зміст

– від нації як етнічної спільноти людей, нації-держави, політичної нації до нації як «уявленої», штучної спільноти. Критикуючи такий підхід, Г.Біндер стверджує, що він передбачає наявність нації як однорідної субстанції чи гомогенної цілісності. Однак сучасні суспільствознавці підтають сумніву таке есенціалістське мислення, та дедалі частіше переходять до аналізу суспільної пам'яті, у якій відкриваються щораз нові пласти, особливі пам'яті груп усередині нації (поколінь, родин тощо) [122, с. 29]. Тож використання словосполучення «національна пам'ять» у політологічному дослідженні щораз потребує адекватного його обґрунтування. Застосування подібного підходу значно обмежує дослідницький пошук, зокрема у його прагненні охопити множинність пам'ятей, всю багатогранність процесу суспільного пригадування.

На відмінну від вище означеного, поняття «пам'ять світу» актуалізується в перспективах подальшої світової глобалізації, що у сучасній політичній науці трактується як процес зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; як поширення по всьому світу єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій тощо; як процес зростання вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття [141, с. 107]. Категорія «пам'ять світу» також цілком виправдана у світлі розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання. Окремі західні вчені (З.Бауман, С.Леш, Я.Пітерзе, М.Фезерстоун та інші) стверджують, що соціологічні науки сьогодні змінюють предметне поле своїх досліджень. Вивчення суспільства, що раніше ототожнювалось з нацією-державою, тепер поступається аналізу соціально-політичних мереж, глобального суспільства, прикордонних зон, міжсуспільних впливів, тобто, за означенням Я.Пітерзе, конкретизується у «постінтер/національній соціології» [40, с. 98]. В рамках такого підходу розвивається й сучасна соціологія пам'яті, апологети якої (Т.Ашурі, С.Лефран, А.Моль, Л.Неймайєр та інші) розробляють поняття «пам'ять Європи», «транснаціональна пам'ять», «консенсусна пам'ять», «культурна та нематеріальна спадщина людства», «глобальна пам'ять», «пам'ять космополітична» тощо [див. 237; 57; 119]. Схожі за змістом питання розглядає

у своєму дисертаційному дослідженні український філософ Г.Коньшина, яка доводить, що нові типи фіксації, відтворення й трансляції інформації (Інтернет, голографія, супутникове телебачення) сприяють появі нового типу соціальної пам'яті – глобальної соціальної пам'яті, що становить основу нового наукового напряму в соціальній мнемології [90]. Однак часто ці ж дослідники визнають відносність та метафоричність подібних формулювань. Так, розмірковуючи над проблемами творення офіційної європейської пам'яті, бельгійській дослідниці В.Розу доводиться констатувати, що поняття «пам'ять Європи» є скоріше політичним проектом, а не соціологічною реалією, а завдання інтеграції пам'яті стикається з проблемою розбіжностей у національному прочитанні минулого, коли йдеться про пережитий досвід [57, с. 220-230].

Разом із залученням до наукового обігу поняття «світова пам'ять» актуалізується цілком політична за характером проблема відбору загальнолюдських цінностей: хто саме та за яким принципом буде визначати найвагоміші для збереження у людській свідомості цивілізаційні здобутки, яке ідеологічне забарвлення вони нестимуть та чи будуть саме вони актуальними у складно передбачуваному майбутньому? Не зважаючи на це, дані поняття ставлять перед політологом ряд нових завдань по врахуванню зовнішніх, глобальних факторів на формування суспільної пам'яті.

Щодо поняття «колективна пам'ять», треба звернути увагу, що саме його використання дало початок науковим дискусіям в галузі соціально-політичних наук з питань суспільного пригадування і забуття. Ним послуговувався у своїх відомих працях французький вчений М.Хальбвакс – першовідкривач теорії соціальних рамок пам'яті, що розумів її не як суму спогадів окремих людей, але деяке колективне культурне творіння, що розвивається під впливом сім'ї, релігії, мовних структур, повсякденної життєвої практики та суспільних і державних інститутів [210; 211]. Сучасні американські науковці Г.Шуман та Ж.Скотт, на основі розгорнутих соціологічних досліджень, переконливо доводять необхідність розрізняти як мінімум два значення терміна «колективна пам'ять». У вузькому сенсі – це персоніфіковані (пропущені через особисті

досвід і переживання) колективні спогади. У більш загальному сенсі – це колективне сприйняття і колективні оцінки, значимі для формування майбутньої поведінки членів даного покоління (наприклад, оцінка «в'єтнамським поколінням» Другої світової війни як перемоги добра над злом). Колективні спогади в такому разі стають масовим образом події минулого, що не потребують персоніфікації сприйняття. Різниця між двома трактуваннями пов'язана не стільки зі змістом спогадів, скільки зі ступенем особистого переживання, що відноситься до пережитих подій [230, с. 59].

На думку вітчизняної дослідниці В.Середи «колективну пам'ять» важко вивчати, оскільки властивість пам'ятати є індивідуальним процесом. Коли говорять про «колективну пам'ять», то радше мають на увазі її матеріальні носії – пам'ятки, ілюстрації, підручники, мас-медіа, а не їхні конкретні «відбитки» в головах людей [170, с. 9]. Тож тлумачення колективної пам'яті настільки відмінні, що кожна галузь наукових знань і майже кожна нова генерація дослідників визначає її по-своєму, наголошуючи на все нових аспектах. У вітчизняному просторі використання даного поняття оживлює стереотипи радянського минулого, коли в категорію «колективного» вкладалося своєрідне ідеологічне навантаження. Це ще більше ускладнює застосування поняття «колективна пам'ять», особливо у політичній науці.

У сучасній науці використовують також термін «пам'ять політичної системи». Одним із перших на пострадянському просторі, український вчений О.Литвиненко описує феномен пам'яті соціально-політичної системи. Остання є здатністю масової свідомості зберігати і відтворювати досвід, зокрема, розвитку цієї системи, а також сам запас цих знань. Існування даного феномена є інтуїтивно зрозумілим, наполягає автор. У часи перебудови проблема зміни поколінь пам'яті або «генетичної пам'яті» стає однією з найпоширеніших тем у публіцистичних схемах. Нею послуговуються задля пояснення незрозумілих явищ, пов'язаних з «інерцією минулого» [105]. Подальші дослідження специфіки функціонування політичних систем також нерідко приводили вітчизняних політологів до осмислення феномену пам'яті. Так Я.Курган

зауважила, що пам'ять відіграє ключову роль у реалізації принципу спадкоємності політичних систем, на основі конкретної взаємодії мінливості і відбору складаються механізми її еволюції. Пам'ять системи вона трактує як ступінь залежності системи від свого минулого, що може формувати відповідне відношення до тих чи інших дій, заходів, в тому випадку, коли люди розглядають їх за аналогією з попередніми подіями, крізь призму минулого [100]. Втім прихильники таких формулювань часто розуміють пам'ять досить вузько, виключно як функцію деякої культури, певної політичної системи.

Подальші роздуми над даною проблематикою підвели наукову громадськість до вироблення та осмислення іншої дефініції – «політична пам'ять». За визначенням російського соціолога В.Полянського, вона включає в себе знання людей про попередні форми державного ладу і легітимізує вимоги того чи іншого етносу на відновлення власної державності [146, с. 17]. Філософ Г.Бакієва розглядає політичну пам'ять як частину соціальної пам'яті, що відображається у персональному контексті і впливає на формування ідентифікаційних критеріїв людини по відношенню до національної державності, до її політики у минулому та теперішньому [16]. Американський політолог С.Кайзер, досліджуючи сучасні проблеми демократизації перехідних суспільств, налагодження комунікативних зв'язків між різними суб'єктами політики, також відводить значиме місце політичній пам'яті. Так, зокрема, розглядаються особливості розвитку громадського руху за права людини у його зв'язку з відновленням політичної пам'яті про травматичне минуле [142, с. 499]. Російські політологи, аналізуючи динаміку електоральних циклів, політичну пам'ять виборців вважають одним із значимих факторів успіху тієї чи іншої політичної сили на виборах [34, с. 182]. Політична пам'ять нерідко тлумачиться як така, що є політично доцільною. Її носії – зацікавлені політики, котрі в сучасних умовах мультикультуралізму прагнуть нав'язати суспільству єдину версію минулого, що не завжди співпадає, а іноді й протистоїть численним індивідуальним пам'ятям, які існують у соціумі. Зокрема в такому розумінні дане поняття вживають іспанська дослідниця О.Мартинес-Малер [57,

с. 72], російський вчений І.Кравченко [95]. Треба відмітити, що ці формулювання мають право на подальший детальний аналіз політологів. Втім, як і у випадку з соціальною пам’яттю, ані пам’ять політичної системи, ані політична пам’ять, не охоплюють усіх тих інтерпретаційних схем минулого, що впливають на формування й розвиток політичної свідомості суспільства.

Варто зазначити, що усі розглянуті нами поняття не є взаємовиключними, а навпаки – дозволяють говорити про найбільш адекватну предмету політичної науки категорію – «суспільну пам’ять», котра відіграє значну роль у динаміці суспільно-політичного життя та потребує детального вивчення політологами. У англомовній літературі науковці часто використовують близькі за змістом поняття – «public memory» (громадська / народна / суспільна пам’ять), «shared memory» (спільна пам’ять), «collective memory» (колективна, у значенні сукупна, суспільна пам’ять). За визначенням, смисловим навантаженням вважаємо їх найближчими до категорії «суспільна пам’ять». Так, американська вчена Е.Вест пропонує наступне визначення колективної (спільної) пам’яті – це важливий творчий зв’язок у суспільстві, без якого індивіди почувають себе відірваними від спільноти, не вірять у свій народ, а відтак і не діють у його інтересах [250, с. 216]. Про особливості вживання поняття «public memory» (громадська / суспільна / народна пам’ять) пише у своїй статті англійська дослідниця Н.Джонсон, де вказує, що сучасні науковці розуміють його як динамічний колективний процес, в ході якого відтворюються і підтримуються групові міфи самими їх носіями у визначених часових та просторових рамках [241, с. 294]. З цієї точки зору пам’ять актуалізується у дослідженнях соціальної, національної, а також політичної ідентичності, характеру самобутності тієї або іншої спільноти людей.

На особливу увагу політологів заслуговують також праці американського вченого Дж.Боднара, котрий, розглядаючи особливості громадянської культури та публічних репрезентацій історії Сполучених Штатів Америки, стверджує, що суспільна пам'ять («public memory») – це поле поточної боротьби за політичні та ідеологічні смисли. В рамках цього феномену він, одним з перших,

запропонував відрізняти власне народну пам'ять та пам'ять офіційну, між репрезентантами якої і точиться вище означена боротьба [238; 239].

Терміном «суспільна пам’ять» послуговується також ще один американський вчений П.Коннертон, який пов’язує його з питаннями легітимності політичної влади, актуальними проблемами власності та контролю над соціально- і політично-значимою інформацією [87, с. 15]. Сучасна американська енциклопедія соціології тлумачить суспільну пам’ять як розподіл у суспільстві переконань, почуттів, моральних суджень і знань про минуле. Підкреслюється, що така пам’ять формується не стільки особистим досвідом, скільки діяльністю істориків і, так званих, агентів пам’яті (політиків, очевидців подій, медіа та інших зацікавлених осіб) [246]. Отже, представники англосаксонської наукової традиції активно використовують поняття «суспільна пам’ять» та розглядають даний феномен в контексті її об’єднавчого або ж дезінтеграційного потенціалу; як продукт громадянської культури й народної творчості, з однієї сторони, та результат політичного конструювання, з іншої; як неперервний процес соціально-політичного життя суспільства, до якого залучені практично усі його суб’єкти та об’єкти.

На нашу думку, серед різних трактувань феномену суспільної пам’яті важливо виділити як мінімум три бачення її сутнісної основи: 1) пам’ять розглядається як сховище інформації; 2) пам’ять як мнемічна діяльність; 3) пам’ять як багатоаспектний процес.

Перше, найбільш вузьке розуміння, у зміст даного поняття вкладає певний інтегрований (практично незмінний) набір відомостей, що підтримує хронологію і здатний бути комплексним джерелом інформації про минуле для оперативного аналізу та прийняття суспільно-політичних рішень. Пам’ять суспільства трактується також як сховище набутого політичного досвіду, знань, вмінь, навичок, норм, цінностей, традицій політичного життя. Відмітимо, що подібний підхід тривалий час переважав у радянській науці, де пам’ять розумілась як сукупність знань, традицій, досвіду, матеріальних пам’яток культури [див. 86; 157]. Концепція суспільної пам’яті як сховища важливих

матеріальних та духовних цінностей на заході свого довершення набула у теорії «ареалів пам'яті» П.Нори. Саме у кількатомному дослідженні «Місця пам'яті», за загальною редакцією цього вченого, проблематика просторовості пам'яті набула більш конкретного продовження. Поняття соціальної пам'яті П.Нора трактував як деякий психологічний феномен. Що ж до, так званих, «слідів минулого у теперішньому» (цінностей і артефактів культурної спадщини суспільства), які накопичуються суспільством разом з його розвитком, то на їх позначення автор використовує поняття «місця / ареали пам'яті». Вони не тотожні з самою пам'яттю суспільства, але є її концентрованими втіленнями, одночасними символами у свідомості людей розриву між дійсними і минулими подіями та їх історичної спадкоємності. Такі місця актуалізують ті або інші пласти суспільної пам'яті, але навіть у своїй сукупності не в повній мірі репрезентують всю складність даного феномену [127].

Як зауважує М.Сміт, не зважаючи на те, що історичні спогади глибоко вкорінені у суспільній свідомості, наявність у суспільстві спірних суджень про певні події минулого неодмінно долучають процеси пам'яті до сфери політичного життя, тобто до безперервної динаміки, публічного обговорення, дискусії. Дослідниця високо оцінює потенціал культурної пам'яті суспільства (як всієї сукупності історично значимих для даної спільноти текстів, обрядів, зображень, архітектурних та інших пам'ятників історії, музеїв тощо) у збереженні національної ідентичності та єдності, але при цьому наголошує на невичерпності спорів і конфліктів комунікативної пам'яті, у якій представлені різні версії ідентифікації з минулим. Культурна пам'ять пропонує публіці лише матеріальні пам'ятки, що, як правило, санкціоновані державою, але не враховує історичних оскаржень, потреб у оновлені або реабілітації знань про минуле [247]. Отже, якщо розглядати пам'ять суспільства як сховище важливої для нього інформації, то слід особливо зважати на властивість останньої постійно змінюватись. Знання та міфи про минуле, політичні традиції і символи, носіями яких є окремі соціальні групи, закладають основу пам'яті суспільства, модифікують та видозмінюють її в часі та просторі, залежать від домінуючих

позицій тієї чи іншої групи в системі політико-владних відносин. Саме тому пам'ять не може розглядатися як система, що лише пасивно фіксує факти.

Суспільна пам'ять, як сховище всіх можливих смислів, знань, умінь, стимулів, емоцій, традицій є однією з центральних категорій політичної комунікації. Сучасна політична наука багато уваги приділяє дослідженню форм і об'єктів політичної комунікації, аналізу засобів передачі політичних повідомлень, їх змісту, а також впливу повідомлень на їх адресатів. Пам'ять як джерело суспільно-значущої інформації безперервно функціонує в цій системі. Чимало політологічних розвідок, що торкаються проблем колективної пам'яті, на сьогоднішній день присвячені темі політичної комунікації (В.Бебик, А.Соколов). За означенням Ю.Ірхіна, у широкому контексті політична комунікація могла б стати осердям усієї політології [141, с. 269]. Суспільна пам'ять аналізується з точки зору впливу на суб'єкта комунікаційної діяльності (індивіда, групу, соціально-політичну спільноту), та як операційний механізм сприйняття, зберігання і використання інформації, значущої для функціонування політичної системи. У такому сенсі вона виступає вже не так сховищем інформації, як певним різновидом людської діяльності.

Комунікативні теорії дуже детально вивчають феномен пам'яті у його різновидах, структурі, механізмах, джерелах, функціях. Тому такі наукові розвідки є особливо цінними для нашого дослідження. Так, український політолог В.Бебик наголошує на необхідності досліджень пам'яті як одного з базових понять для розуміння особливостей інформаційно-комунікаційного менеджменту [18, с. 44]. Схожої позиції дотримується також російський вчений А.Соколов, який пропонує розглядати рух змістів у соціальному просторі як комунікаційну діяльність, а рух змістів у соціальному часі як соціальну пам'ять (мнемічну діяльність) [173, с. 49]. Політична комунікація у цьому контексті виступає як спосіб, в який здійснюються базові процеси суспільної пам'яті.

Справді, процес накопичення, трансляції та збереження матеріальних та духовних цінностей є невід'ємною частиною життєдіяльності людей. Такою є основна позиція прихильників другого, зазначеного вище підходу, що вбачають

в суспільній пам’яті, перш за все, мнемічну діяльність. Так, у роботах Г.Бакієвої, В.Жадька, Г.Коньшини пам’ять трактується як сфера масштабної інтелектуальної та духовної роботи, котра визначає, яким в перспективі має бути суспільство, які його потенційні можливості [16; 60; 90]. За аналогією з індивідуальною мнемічною діяльністю, коли пам’ятати означає не пригадувати події в ізоляції, а бути спроможним формувати смислові наративні послідовності, можна зробити висновок, що пам’ять суспільства – це його здатність відтворювати досвід спільного минулого, можливість тривалого збереження інформації про події зовнішнього світу та внутрішні реакції, а також здатність доводити цю інформацію до сфери суспільної свідомості та поведінки. Не як набір фактів, а як творчий процес розглядає суспільну пам’ять також вчений В.Шнирельман. Вибудовуючи свій погляд на минуле суспільство, на його думку, відбирає факти або навіть псевдофакти, які допомагають йому віднайти себе, забезпечити собі достойне місце в сучасному світі і полегшують доступ до тих чи інших ціннісних ресурсів, до реального політичного становища чи символічного престижу [229, с. 16].

Діяльнісний (праксеологічний) підхід до розуміння суспільної пам’яті у політиці тісно пов’язаний з осмисленням явища політичної поведінки. Збереженні і актуалізовані пам’яттю цінності визначають не лише розвиток політичної культури та свідомості громадян, але й реалізуються у діях та орієнтаціях суб’єктів політики, у політичній практиці. Політична поведінка сучасними політологами визначається як сукупність різноманітних форм і типів реагування (раціонально-діяльнісних та емоційно-психологічних станів) усіх суб’єктів політики з приводу функціонування політичної системи суспільства [169, с. 77]. На рівнях політичної діяльності, політичної участі або ж політичного відчуження, поведінка суб’єктів політики в тій чи іншій мірі детермінована знаннями, традиціями, звичаями, стереотипами, міфами, архетипами, символами, закарбованими у суспільній пам’яті.

Співзвучною цій думці є позиція П.Коннертона, який зауважує, що політична поведінка представників правлячих груп та їхні рішення ґрунтуються

на розслідуваннях минулого, особливо недавнього минулого, проведених їхньою поліцією, їхніми ж дослідницькими інституціями й адміністративними службам [87, с. 38-39]. Врешті, й інші наявні у суспільстві прояви мнемічної діяльності, такі як конкуренція, конфлікти, війни пам'ятей, соціальна ностальгія, амнезія тощо - є також своєрідними способами (формами) реагування суб'єкта на політичні явища і процеси, зовнішніми характеристиками політичної поведінки. Тож не логічно розглядати явище суспільної пам'яті у політичному житті суспільства відірвано від його діяльнісно-практичного аспекту. Сучасні трансформаційні процеси протікають в ритмі поколінь, у зміні яких й відбувається кореляція політичної поведінки. В цьому ключі важливо досліджувати моделі політичної поведінки людей в генераціній та міжгенераційній перспективі, крізь призму тих смислів, які передаються суспільною пам'яттю, продукуючи теоретичні узагальнення.

Своєрідним результатом політичної діяльності або бездіяльності суб'єктів вважається політичний досвід, у якому фіксуються сталі знання та уявлення про політику, практичні навички політичної поведінки. Здобутий політичний досвід ґрунтується на історичній практиці, але зберігається та передається завдяки механізмам пам'яті. Сучасні українські дослідники відводять значиме місце даному явищу та визначають його як почуттєво-емпіричне пізнання політичного життя. Як компонент політичної культури, політичний досвід пов'язаний насамперед з історичною культурою. Замовчування або відхід від історичної правди, спотворене, суб'єктивістське, кон'юнктурне тлумачення і сприйняття історичного минулого народу, його політичного досвіду, «переписування» сторінок історії, історичний нігілізм глибоко деформують політичну культуру і політичну свідомість людей [204, с.198 – 199]. Політичний досвід – це продукт мнемічної діяльності широких мас людей, соціальних спільнот та політичних інститутів. Новий політичний досвід, динамічні процеси запам'ятовування, відтворення, забуття можуть змінювати установки індивідів, їх відношення до політичної системи, політичного процесу, результатів та наслідків реалізації політичного курсу. Тому важливо

підкреслити, що набутий політичний досвід до певної міри визначає зміст суспільної пам'яті, а та, в свою чергу, відповідає за його збереження.

До цього слід також додати, що суспільна пам'ять – дуже складний феномен політичного життя, у якому задіяні різні, часом суперечливі дії: пригадування співіснує із забуттям, пошук історичної правди – з політичною міфотворчістю. Остання також мусить увійти у категоріальну основу дослідження суспільної пам'яті. Феномен політичного міфу, особливості його конструювання та функціонування, міфологізована політична свідомість стали предметом політологічних розвідок Д.Арабаджиєва [9], М.Головатого [42], С.Кара-Мурзи [81], М.Михальченка [113], С.Римаренка [162], Ю.Шайгородського [223] та ін. Їх праці аргументовано доводять: разом з розвитком нового інформаційного суспільства політичний міф так і не поступився місцем науковому мисленню, не зник остаточно, але набув нових форм втілення, адаптуючись до сучасних викликів політичного життя суспільства. Міфотворчість є суттєвою складовою політичної комунікації та невід'ємною частиною численних політичних маніпулювань суспільною свідомістю. Як слушно зауважує Ю.Шайгородський, міф поєднує раціональне та ірраціональне знання, він є характерною рисою історичної пам'яті народу і сучасних оцінок природного і соціального світу. До механізмів та прийомів створення міфів вчений зокрема відносить ідеологізацію дійсності, телеологізацію руху країни, сакралізацію й харизматизацію вождів, героїзацію подій і діянь окремих історичних осіб, визначення ідеалу нової людини, звертання до низьких інстинктів та психології мас, опору на тверду владу й насильство, боротьбу проти «спільного ворога». Пронизуючи суспільну свідомість, міф також здатний стабілізувати політичне середовище, зменшити рівень невизначеності політичних процесів [223, с. 94, 107, 118]. Політична міфологія постає засобом моделювання нового образу політичної реальності, її прийдешнього і минулого. У структурі суспільної пам'яті штучно сконструйовані міфи можуть виступати як позитивним інтегруючим началом, так і ще однією маніпулятивною технологією впливу на свідомість людей.

Отже, пам’ять як суспільна діяльність має свідомий, осмислений, цілеспрямований характер, виражається у різноманітних способах, колективних або індивідуальних формах, та є важливою частиною суспільного життя. Проте, незважаючи на аргументованість такого підходу, не складно помітити, що тут здебільшого підкреслюється штучно створюваний зміст суспільної пам’яті. Цілеспрямована робота по формуванню ієрархічної системи суспільних спогадів, безумовно, має місце у суспільстві. Втім актуальні проблеми суспільної пам’яті нерідко викликані не так штучним її конструюванням, як стихійними, ірраціональними суспільно-політичними процесами. Часто нові свідчення, наукові відкриття, повернені знахідки, повторні розслідування не передбачалися цілеспрямованою мнемічною діяльністю спільноти, не вписуються у ту версію історії, що на часі творить і підтримує суспільство, не пристосовані або й суперечать його цінностям. Тому зміст суспільної пам’яті є не лише свідомо сконструйованим продуктом зацікавлених суб’єктів політики, але й результатом об’єктивного, непослідовного, хаотичного, несистемного процесу спільного пригадування, відновлення раніше втрачених смислів, які поступово входять до загальноприйнятого історичного наративу суспільства або ж відкидаються ним.

Зрештою третій підхід до розуміння феномену суспільної пам’яті, як складного, багаторівневого процесу є найбільш широким, та передбачає узгодження двох попередніх. Як влучно зауважує американський професор історії А.Мегілл, у сучасному прочитанні та новому мисленні пам’ять розглядається не тільки як спосіб отримання або збереження більшого, аніж раніше, об’єму знань про минуле, але як об’єкт, що має самостійну цінність [111, с. 133]. В силу своєї природи вона виступає джерелом життєздатності, умовою самодостатності соціально-політичного організму. Справді, сучасні дослідники все більш схильні сприймати феномен суспільної пам’яті у його багатокомпонентній структурі та поліфункціональному призначенні. Пам’ять як процес передбачає рух спогадів та їх інтерпретацій у часі, послідовну зміну станів суспільної свідомості, сукупність дій пригадування, збереження, забуття,

націлених на певні важливі для даної спільноти результати. Таке процесуальне тлумачення найчастіше трапляється сьогодні й у політологічній літературі. Зокрема російський політолог Л.Фадєєва дає наступне означення суспільної пам'яті: «це процес, через який суспільство розуміє і інтерпретує минуле, домовляється відносно міфів про минуле і через який можуть бути сформовані домінуючі культурно-політичні інтерпретації» [201, с. 183].

Отже, серед різноманітних визначень суспільної пам'яті відмітимо важливу їх спільну ознаку, на яку вказують практично усі сучасні дослідники – суспільна пам'ять є динамічним явищем. Вона вже не може розглядатися виключно як накопичене століттями сховище матеріальних і духовних цінностей. Зміст пам'яті суспільства перебуває у стані постійних змін, а сама вона є неперервним процесом, що в епоху інформаційного глобалізованого світу розширює своє суб'єкт-об'єктне поле. В умовах демократичного політичного співжиття дедалі більше учасників здобуває можливість висловити свою позицію стосовно історії, публічно репрезентувати власний пережитий досвід, поділитися спогадами про минуле, що значно мінімізує ймовірність монополізації пам'яті структурами державної влади. З іншої сторони, інформаційно-технологічний прогрес сприяє виробленню нових інструментів та засобів політики пам'яті, що використовуються в процесі маніпулювання суспільною свідомістю. Тож нині основна увага науковців, які досліджують питання суспільної пам'яті у тій або іншій країні, зосереджена на її постійні динаміці: розширенні публічної громадської участі у процесах суспільного пригадування та намаганні держави протистояти альтернативним версіям минулого на користь єдиної політично-доцільної історії.

Через механізми пам'яті важлива інформація, знання, досвід закріплюються у суспільній свідомості, зокрема й у політичній. Український вчений М.Михальченко відмічає, що у суспільній свідомості завжди зберігається інформація по три часові проекції конкретного суспільства: його родове минуле (генезис), видове сьогодення та цілеспрямоване майбутнє. Тобто йдеться про історизм, реальний та ідеальний стани суспільної свідомості. Сама

суспільна свідомість, особливо її серцевина – інтелектуальна діяльність, як колективне надбання й ідеологія, як колективно-індивідуальний продукт, – є механізмом передавання духовної і матеріальної спадщини від покоління до покоління. При цьому зв'язок «суспільна свідомість – система виховання» є способом передавання накопиченого досвіду індивідам і соціальним групам, формування історичної пам'яті. Тому важливо досліджувати зміни в механізмах і способах усвідомлення суспільним індивідом того факту, що його існування можливе тільки в спадкоємній пам'яті історії, через яку він отримує зміст і спосіб мислити і жити [113, с. 199]. Рух у часі і просторі важливих для соціально-політичного розвитку людей смислів – визначальна ознака пам'яті суспільства, що вирізняє її серед статичних феноменів політичного життя.

Отже, пам'ять як суспільний процес є досить динамічною, що дозволяє розглядати цей феномен у світлі політичного розвитку суспільства. Інтегральне визначення політичного розвитку подане у монографії українського політолога М.Шаповаленко: це процес якісних змін в політичних інститутах і структурах, який сприяє напрацюванню адекватних моделей реагування політичної системи на різноманітні зовнішні впливи [226, с. 84]. Мнемічні процеси суспільства виконують допоміжні функції у ході політичного розвитку, та не рідко задають його вектор чи форму. На цю особливість звертає також увагу О.Литвиненко, котрий підкреслює здатність пам'яті забезпечувати розвиток політичної системи. За її відсутності, система може перебувати у гомеостазі, стабільному, урівноваженому стані. Проте у такому разі вона не має потенціалу до саморозвитку, адаптації до нових зовнішніх впливів. Обсяги пам'яті визначають варіативність відповідей на ці впливи, наявність альтернатив під час ухвалення рішень [105]. Актуальні сьогодні транзитивні концепції, теорії політичної модернізації, демократизації, інноваційного розвитку набувають нового звучання разом з розвитком теорії про суспільну пам'ять. Сучасні політологи сходяться на думці, що до важливих факторів успішного переходу України до демократії слід віднести не тільки інституційні та процедурні, але й деякі позаінституційні підвали політики, такі як «культурно-психологічні

об’єктивні внутрішні передумови» демократичного розвитку (А.Колодій) [132, с. 51], політико-культурні чинники та «синхронний динамізм в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах» (О.Бабкіна) [13, с. 10], зростання культурно-творчого потенціалу суспільства, в тому числі подолання «історичного безпам’ятства» (М.Дмитренко) [51, с. 244], культурно-ціннісні детермінанти та розвиток гуманітарної сфери (В.Горбатенко) [74, с. 229], історико-культурні традиції, національна ментальність (М.Шаповаленко) [226, с. 245]. Культура, вважають В.Кремень та В.Ткаченко, має забезпечити, внутрішню стабільність людських спільнот та їх динаміку до подальшої самоорганізації на значно вищому рівні [96, с. 40]. В напрямку до розвитку й утвердження демократичних цінностей очевидним є зв’язок цих факторів модернізації українського суспільства зі станом та проявами суспільної пам’яті.

Окремі дослідники переконані, що проблематика суспільної пам’яті у політичному просторі повинна розвиватися в контексті вивчення специфіки політичної культури. Ще Г.Алмонд, який вважається одним із засновників теорії політичної культури, відносив історичну пам’ять (поряд з національністю, етнічною і мовною приналежністю, релігійними пріоритетами тощо) до важливих параметрів творення політичної спільноти, громадської ідентичності та спільної політичної культури [3, с. 46–51]. Л.Фадєєва, зауважує, що культура суспільної пам’яті впливає на формування відповідного типу політичної культури. У такий спосіб формується деяка матриця пам’яті, політики та суспільного простору [201, с. 186]. Зрештою вітчизняний дослідник П.Молчанов стверджує: «політична культура – це насамперед голос минулого» [118, с. 61]. Пам’ять як частина політичної культури передбачає не стільки деяку суму знань про минуле, скільки певну систему ціннісних суджень про нього заради орієнтації у теперішньому. Охоплюючи національні цінності, політичні традиції і звичаї, вона закладає духовні основи політики, генетично-успадкований і творчий потенціал політичної культури суспільства. Тому політологічні дослідження політичної культури видаються сьогодні неповними без осмислення ролі, яку відіграють у ній мнемічні процеси.

В тій чи іншій мірі ще однією спільною рисою різноманітних визначень суспільної пам'яті є те, що мало не кожен її сучасний дослідник відмічає беззаперечний вплив світу політичного на суспільні процеси збереження, відтворення і забування. При цьому важливо підкреслити й очевидний зворотній зв'язок, коли минуле і ставлення сучасників до нього визначають хід політичної дійсності, коли суспільна пам'ять виступає виміром легітимності, підтримки і прийнятності політичного режиму, мірилом довіри у відносинах між державою та громадськістю, у міжнародних взаєминах.

Особливого значення набуває дана проблематика у її взаємозв'язку зі складним і неоднозначним феноменом політичної свідомості. В політичній сфері характер функціонування інститутів влади, форми поведінки різних суб'єктів та інші прояви активності людини безпосередньо залежать і формуються на основі її ідей, поглядів, почуттів тощо. Найбільш загальною категорією, що відображає всю сукупність чуттєвих і теоретичних, ціннісних та нормативних, раціональних і підсвідомих уявлень людини, які опосередковують її відношення з політичними структурами, є «політична свідомість», що містить усі не інституційні компоненти політичної сфери суспільного життя. Як слушно зауважує російський політолог А.Соловйов, генетична залежність політики від політичної свідомості перетворює її в неперервний процес [174, с. 227]. Суспільна ж пам'ять – довготривале відчуття, спільне для членів даного соціуму. Сама політика, як і суспільна пам'ять та свідомість, є постійною динамікою, в чому неабияка заслуга останніх.

Політична свідомість є сукупністю досить розмаїтих процесів – мисленнєвих, чуттєвих (відчуття, сприйняття, уявлення), емоційних, вольових, а також власне мнемічних. Усі вони взаємозв'язані. Роль суспільної пам'яті у функціонуванні політичної свідомості обумовлена тим, що вона фіксує, зберігає та відтворює набутий досвід політичної поведінки. Здобуті в процесі політичного життя знання закріплюються через механізми суспільної пам'яті у політичній свідомості громадян, їх груп та суспільства в цілому.

Нерідко спільна пам’ять виступає лише потенційним сховищем постійно наростаючого політичного досвіду, котрий за потреби та бажання може використовуватися у політичному житті. Значимою передумовою актуалізації пам’яті суспільства є свідома активна позиція громадян та їх зацікавленість у відновленні об’єктивних образів минулого. Лише у такий спосіб потенційна пам’ять перетворюється у оперативну, реально функціонуючу пам’ять спільноти. Йдеться про вже згаданий взаємовплив суспільної пам’яті та політичної свідомості: не лише накопичений досвід сприяє розвиткові політичної свідомості, але й ступінь розвитку політичної самосвідомості визначає пріоритетні компоненти актуальної пам’яті суспільства.

Власне звернення уваги вчених до проблематики пам’яті, як явища колективного, було покликане витворити альтернативу офіційному тлумаченню історії, вказати на інші його версії, що існували у суспільстві, але в тій чи іншій мірі були маргіналізовані. Як вважає нідерландський філософ Ф.Анкерсміт, пам’ять позначає все, що було репресоване, ігнороване або придушене в минулому людства й тому за самою своєю природою ніколи не могло проникнути до публічної сфери того, що є колективно знане та прийнятне [7, с.251]. Тож і до вітчизняного наукового дискурсу категорія «суспільна пам’ять» активно входить разом з соцільно-гуманітарними пошуками відповідей на запитання про національне самовизначення та ідентичність, діалектику елітарного й масового у політичному житті суспільства. На ранніх етапах української незалежності деякі науковці схильні були протиставляти поняття «суспільна пам’ять» та «офіційна історія», і лише згодом прийшли до більш «м’яких» форм осмислення взаємозв’язку цих явищ. Врешті запровадження традиції вивчення даного феномену свідчить про усвідомлення виняткового потенціалу самого суспільства (з його власними спогадами, звичаями, ментальністю) у переосмисленні минулого, винесенні уроків для дійсного політичного співжиття, визначенні шляхів майбутнього політичного розвитку.

Розглянуті вище підходи до розуміння сутності досліджуваного феномену, а також проаналізований категоріальний апарат політичної науки,

дозволяють сформулювати авторське визначення поняття «суспільна пам’ять» в теоретико-методологічних рамках сучасної політології.

Отже, суспільна пам’ять – складний, багаторівневий процес, в ході якого суспільство в цілому, його окремі члени та соціальні групи зберігають, відтворюють, втрачають і відновлюють образи спільного минулого, значимі для подальшого соціально-політичного розвитку спільноти. Вона поєднує у собі пласти політичної, правової, культурної, економічної, етнічної, релігійної пам’ятей; офіційні та неофіційні, культурні та комунікативні, природні і штучні їх елементи; колективні та індивідуальні, масові і елітарні, актуальні і перспективні, історичні і живі спогади – і, в результаті таких складних нашарувань, проявляється в характері політичної свідомості суспільства, груповій та індивідуальній ідентичності, політичній поведінці громадян, у діяльності політико-владних інститутів. Конструюючи своє ставлення до минулого, народ відбирає факти і псевдофакти (досвід відносин, поведінки, діяльності), котрі постають основою його самосвідомості, відкривають обрії ціннісних ресурсів, та зрештою уособлюють символи спільної ідентичності. Суспільна пам’ять виступає інтегруючим фактором зв’язку соціально-політичних інститутів та процесів минулого, сьогодення і майбутнього. Це водночас творчий і насильний/мобілізований, консенсусний і конфліктний, стихійний і організований процес суспільного пригадування і забуття.

Політологічні дослідження суспільної пам’яті розкривають особливості динаміки сучасного політичного життя, характер еволюції політичної свідомості, сутність різних інтерпретацій та репрезентацій минулого, що присутні у публічному політичному просторі та латентній політиці. Обґрунтовуючи необхідність і перспективи політологічних досліджень суспільної пам’яті, ми втім у жодному разі не перебільшуємо її значення, не маємо на меті протиставити її іншим компонентам політичної свідомості, адже визнаємо, що такого роду абсолютизація може призвести до небезпечних наслідків. Так, гіпертрофована увага до етнічного фактора загалом, та до етнічної пам’яті зокрема, на практиці часто проявляється у етнократичній

політиці з усіма її негативним проявами. Попри те, суспільна пам'ять є самодостатнім та важливим для політичного розвитку феноменом, що потребує окремої уваги політиків і політологів.

Категоріальна система, у якій досліджується взаємозв'язок суспільної пам'яті та політичної свідомості, включає ряд базових, вже класичних категорій політичної науки – «політичний розвиток», «політична культура», «політична поведінка», «політична комунікація», «політичний досвід», «політичний міф». Цей перелік у нашому дослідженні буде суттєво доповнено порівняно новими для політології поняттями – «культура пам'яті», «конфлікти пам'ятей», «суспільна амнезія», «соціальна ностальгія», «політика пам'яті» та ін.

1.2. Наукові принципи, методи і підходи до аналізу взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості

Методологічний арсенал політичної науки розвивається разом з невпинною динамікою самого політичного життя, зростаючими вимогами політичної системи, новими запитами громадянського суспільства. Сучасна політична наука належить до тих галузей знань, що часто детермінуються суспільною витребуваністю, нерідко зазнають політичних втручань. Відносна новизна політологічних досліджень, їх боротьба за конкурентоспроможність з іншими дисциплінами сприяють помітному розширенню сучасних теоретико-методологічних засад аналізу політичних явищ і процесів.

Актуальне дослідницьке завдання політологічних розвідок сьогодні полягає в пошуку оптимального балансу між вивченням статичних і динамічних, інституційних та стихійних, раціональних й ірраціональних елементів політичного простору за допомогою поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, теоретичних і емпіричних методик, узгодження теорій конфліктів з теоретичними моделями порядку та інтеграції. Сьогодні вчені вважають, що різноманітність конкуруючих стилів мислення і різних методологічних підходів розширює

вибір засобів самореалізації, які часто доповнюють одне одного. Тому сучасному досліднику, аби уникнути односторонності, слід оволодіти не одним, а кількома методологіями та стилями мислення [173, с. 68]. Як справедливо відзначає Д.Керимов, методологія – явище інтегральне, що об'єднує в собі ряд компонентів: світогляд, фундаментальні теоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загальні й соціальні наукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного з названих компонентів, зокрема до методу або вчення про методи, оскільки за межами залишаться інші компоненти. У такий спосіб методологічне знання одночасно перебуває й поза наукового знання й усередині нього [84, с. 36 – 38]. Методологія є сукупністю взаємопов'язаних складових: теоретичних принципів, підходів, системи наукових методів (світоглядних, загальнонаукових та спеціальних) у пізнанні політичних явищ, сформульованих теоретичних положень політичної науки (апарат, категорії, поняття), процедур, методик і технік пізнання.

Політологічні дослідження суспільної пам'яті розгортаються разом з розвитком сучасного розуміння предмету політичної науки та цілком відповідають його означенню. В умовах демократизації України відбуваються зміни в усвідомленні суті й тенденцій розвитку суперечливих суспільних процесів та подолання звичних стереотипів щодо політики, влади, демократії, держави, місця і ролі людини в суспільно-політичному житті. Тому, зауважує О.Бабкіна, предметом політології є система знань про закономірності політичного життя в усіх його проявах, його зміст, структуру і функції, місце і роль політичної системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політичної влади. Політологія є раціональним відображенням політичного життя. Це система знань про цілі, завдання, закономірності, рушійні сили і зміст політичних процесів, діяльність людей, партій і громадських об'єднань, держав у сфері політичних відносин [102, с. 10].

Сучасне розуміння предмету і завдань політології суттєво позначилось на методології наукового пізнання політичних явищ і процесів. Ідея прогресу як поетапного сходження людства поступилась місцем ідеї про взаємодію

динаміки і статики в політиці, уявлення про лінійність політичного розвитку змінилися з відкриттям багатовимірності політичного часу. Політична свідомість суспільства сьогодні постала як невід'ємна частина предмету численних політологічних розвідок. Особливу увагу вчених привертає співвідношення у ній статичного і динамічного, суб'єктивного й об'єктивного, можливого і дійсного, публічного і прихованого, офіційно визнаного та альтернативного. У цьому ключі теорія суспільної пам'яті також сприяє розширенню предметного поля та методологічного арсеналу політичної науки.

В пошуках оптимальної дослідницької стратегії важливо не упустити всього розмаїття методологічних підходів, визначальних принципів наукового пізнання, а також методів дослідження, набутих політичною наукою. У процесі осмислення актуальних проблем політичної свідомості та її зв'язку з суспільною пам'яттю важливою умовою продуктивної дослідницької стратегії є дотримання **наукових принципів пізнання**. Останні не відображають реальність, але фіксують особливості пізнавальної діяльності. Принципи пізнання спрямовують теоретичне мислення на пошук основ політичних явищ, а також визначають правила науково-теоретичної діяльності. Це вихідні положення політичної науки, що визначають способи вирішення наукової проблеми. Зміст того чи іншого принципу виражається у конкретних вимогах, якими керується дослідник. Від їх дотримання залежить успішність використання методологічного арсеналу в якості засобу пізнавальної діяльності. У теоретичну основу сучасних досліджень, предметом яких є політична свідомість та її різноманітні прояви, покладені принципи науковості, об'єктивності, історизму, плюралізму, цілісності, системності, діалектики, соціального детермінізму, комплексності. Очевидно у цій системі вихідних дослідницьких положень відображається не тільки те, що поєднує політологію з усіма формами наукового пізнання, але й особливості власне політолого-пізнавального процесу, а також специфіка конкретного предмету дослідження.

На нашу думку, серед методологічних основ пізнання взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості слід особливу увагу звернути на

принципи *науковості* та *об'єктивності*, котрі вже традиційно відносять до методологічного арсеналу політологічного аналізу. У дослідженнях особливостей політичної свідомості суспільства науковість та зважена об'єктивність вченого передбачає його зацікавленість в отриманні достовірного знання, необхідного для практичного вирішення реальних політичних проблем. Тут важливо враховувати повний спектр чинників, що впливають на розвиток політичної свідомості громадян, безпристрасно аналізувати існуючі конфлікти пам'ятей, уникати неаргументованих тверджень, політичної ангажованості. Дослідження суспільних спогадів в структурі політичної свідомості допомагають розробити оціночні критерії, визначити політичні, аксіологічні, ідеологічні, морально-естетичні аспекти сприйняття реального політичного життя. У суспільній пам'яті переплітаються знання, набуті досвідним шляхом, напрацьовані історичною наукою, представленні публіцистичною і художньою літературою, отримані у буденному житті через розповіді очевидців подій, спілкування, відвідини музеїв тощо. Вплив різних джерел на розвиток політичної свідомості найчастіше й обумовлює поширення у суспільстві міфів, стереотипів, ілюзій стосовно минулого. Сучасна ж політологія, з однієї сторони, покликана орієнтувати на фундаментальні потреби дійсності, з іншої – обмежувати залежність політологічних пошуків від кон'юнктурних вимог сьогодення. Тож еволюція політичної свідомості громадян від буденного до теоретичного рівня не в останню чергу пов'язана з розвитком об'єктивного, але не відірваного від дійсності політичного знання. Серед важливих умов розвитку такого знання варто виділити опору дослідника на досягнутий рівень розвитку науки з даного питання, постійне удосконалення методологічного арсеналу дослідження, зацікавленість суспільства в отриманні достовірної інформації про власне минуле та зростання професійної майстерності науковця. Помітну роль у творенні об'єктивного розуміння суспільної пам'яті відіграє також емпіризм та застосування практичних методів дослідження.

Необхідна ступінь об'єктивності варіюється залежно від сфери і типу дослідження. Слід відрізняти описування фактів, яке завжди має бути

об’єктивним, та їх тлумачення, інтерпретацію, які можуть бути більш особистісним, за умови, коли ці два рівня дослідження не змішуються. Нерідко прагнення до наукового об’єктивізму відлучає вченого від актуальних проблем сучасності. Вплив останньої на наукове осмислення феномену суспільної пам’яті може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Проте відсутність такого взаємозв’язку, намагання виключити будь-які оціночні судження, демонстрація суспільної індиферентності можуть призвести до застою в науці, втрати суспільного інтересу до неї. З цього приводу Г.Біндер, який відстоює можливість балансування між позиціями нейтрального наукового спостереження та опортунізму в аналізі соціально-політичних феноменів, слушно зауважує: «У царині студій над пам’яттю імператив науковості також безпосередньо пов’язаний з принципом правдивості та поваги до тих, хто має іншу пам’ять щодо певного місця або події в історії» [122, с.28]. У протистоянні різних версій минулого такий імператив науковості, чесності і об’єктивності вимагає від політолога надати право голосу всім групам чи індивідам, які мають пам’ять чи займають певне місце в структурі суспільної пам’яті.

Тож ще однією важливою умовою успішної реалізації дослідницької стратегії є дотримання принципу *плюралізму*, що ввійшов у науковий дискурс на зміну ідеям всезагальної єдності. За його утвердженням у політичній науці слідувало визнання незрівнянності індивідуальних культур, унікальності політичного розвитку окремих спільнот, а також множини локальних пам’ятей – біографічних, героїчних, звичаєвих тощо. У нових соціально-політичних реаліях другої половини ХХ – початку ХХІ ст. стало зрозуміло, що універсальної пам’яті спільноти бути не може, а різноманітні штучні її конструювання рано або пізно зазнають краху. Плюралізм на метатеоретичному рівні, вважає К.Байме, означає толерантність щодо інших позицій. І навпаки – на рівні підходів, методів і дослідницьких технік плюралізм дозволяє їх одночасне паралельне застосування [15, с. 384]. На принципах цивілізаційного плюралізму базується і розвивається масова політична свідомість у країнах з демократичними моделями організації

політичного життя, де сформовані правові держави та зріле громадянське суспільство. Як стверджують російські політологи, подібний плюралізм масової політичної свідомості конструктивний за своєю сутністю, адже політична свідомість широких мас зорієнтована на відображення і відтворення кращого, перспективнішого, справедливого, демократичного буття суспільства [128, с. 663]. Політична ж свідомість суспільств, у яких функціонують авторитарні політичні режими, піддається серйозним ідеологічним впливам, пропагандистському нав'язуванню, в якому немає місця плюралізму, ані як суспільній цінності, ані як науково-методологічному інструментарію пізнання політичної дійсності. Тому у дослідженні взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості дотримання принципу плюралізму має особливе значення, що відкриває такі надважливі для сьогодення засоби як свобода дискусії, різноманітність поглядів і думок, альтернативність, вибір, гласність.

Аналізуючи політичну свідомість суспільства, важливо враховувати її генезис, зміст компонентів, еволюцію і тенденції розвитку. Тут незамінним інструментом наукового пошуку є *принцип історизму*. Як слушно вказують вчені, за своїм походженням він пов'язаний з європейською філософією XIX ст. Історизм став характерною ознакою мислення новоєвропейської цивілізації. Його світоглядне значення полягає, перш за все, в обґрунтуванні глибинного зв'язку часів, обумовленості дійсного і майбутнього історичним минулим [112, с. 143]. У сучасній політології принцип історизму трактується як такий, що передбачає розгляд політичних явищ у конкретно-історичній обстановці, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичних орієнтацій соціальних, національних груп, верств, громадських організацій [12, с. 5]. Вивчення розвитку політичної свідомості – це також і аналіз факторів її формування у минулому, прогноз можливих наслідків у майбутньому та вияв дійсних впливів на її стан. Історизм у політологічному дослідженні є не лише простим відтворенням часової послідовності, але передбачає усвідомлення об'єктивної діалектики ґенези предмету аналізу, осмислення закономірностей та результатів плину політичних подій. Потенціал принципів історизму, єдності

логічного й історичного, причинності, соціального детермінізму у осягненні історичного виміру політичної свідомості, типових станів суспільної пам'яті, її проявів у політичному житті спільноти сьогодні важко переоцінити.

Як слушно зауважує І.Варзар, попередня методологічна орієнтація має враховувати: рівні теоретичного абстрагування та праксеологічного «опредмечування» своїх досліджень; міру співвідношення детермінізму і вірогідності при проведенні досліджень; досить широкий спектр можливостей в інтерпретації результатів пізнання [24, с. 150-151]. Важливою складовою методології політології, що відповідає таким вимогам є система **методів дослідження**, що становлять сукупність спеціальних прийомів, норм, правил, процедур, які регулюють діяльність політолога, забезпечують результат дослідницького завдання, отримання нових істинних наукових знань. Методи політологічного аналізу слугують способами відображення в мисленні особливостей політичної свідомості, серйозною опорою для осмислення місця суспільної пам'яті в ній. Традиційно їх поділяють на кількісні і якісні; філософські, загальнонаукові та спеціальні; теоретичні і емпіричні.

Сьогодні нерідко упускається роль *філософських методів* у політологічному дослідженні. Деякі вчені не виділяють філософію в особливу науку, вважаючи, що вона охоплює собою усі науки. Невизнання за філософією особливого місця в системі наук пояснюється ще й тим, що у минулому найважливішим завданням філософії було напрацювання загальної картини світу в його єдності, а сьогодні цей комплекс завдань поширився на всі галузі знань. Проте, як вказують сучасні вчені, не слід забувати, що в цей комплекс вона входить не в якості окремої науки, але як інтегруюче начало, що має загальнометодологічний статус для всіх сучасних наук [112, с. 38]. Функціональні проблеми політичного життя, до яких належить й питання взаємообумовленості суспільної пам'яті та політичної свідомості, не можна дослідити й розв'язати без узагальненого філософського розуміння. Сучасна політологія використовує різні філософські підходи (нормативно-онтологічний і емпірико-аналітичний), що, як вважають сучасні політологи, забезпечують

подолання як логічного емпіризму, так і вульгарного соціологізму, сприяють розумінню політології не тільки як науково-політичного знання, але і як політико-культурної самоцінності, як політичної творчості і активності [141, с. 337]. Важливими в осмисленні феноменів суспільної пам'яті і політичної свідомості є діалектичний підхід, детермінізм, історизм, конкретність істини, єдність соціально-політичного і гносеологічного аналізу, єдність раціонального та емоційного пізнання, без яких сучасне дослідження значною мірою втрачає цілісний, узагальнений аналіз політичної реальності. Принципове значення філософського бачення політичних явищ і процесів полягає у розумінні взаємообумовленості суб'єкт-об'єктних політичних відносин. Саме філософсько-світоглядні підходи органічно і виважено поєднують діахронічний (генетичний, темпоральний) і синхронний (структурний) аспекти, раціональне та ірраціональне в пізнанні, необхідне і випадкове, зміст і форму політичних явищ, взаємозв'язок і функції політичної системи. Філософські методи покликані осягати суспільну пам'ять та політичну свідомість як цілісне утворення в суперечливому сьогоденні і перспективі, здійснювати їх світоглядне теоретико-пізнавальне та методологічне осмислення.

Друга група методів – *загальнонаукові*, які, на відміну від філософських, охоплюють лише певну частину, окремий аспект науково-пізнавальної діяльності. Відомо, що це доволі широкий спектр засобів вирішення наукових завдань, що включає загальні прийоми (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, моделювання, індукція, дедукція тощо), методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, вимірювання), методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, мисленнєвий експеримент, історичний, логічний та ін. методи) [112, с. 160]. Розвиток наукового пізнання призвів до появи нових загальнонаукових методів, серед яких особливу цінність для досліджень політичної свідомості становлять системний, прогностичний, структурно-функціональний аналіз, моделювання.

Наукова проблема осмислення суспільної пам'яті у політичних реаліях часто заводить політолога в абстрактні роздуми і моделювання, далекі від

історичної реальності. Нерідко політолог, зосереджений на дійсному, не може зрозуміти, вірно інтерпретувати мнемічні процеси; через ігнорування або ж незнання історії втрачаються важливі виміри проблеми. Усвідомити континуум простору і часу дослідникові пам’яті дозволяють історичний, історико-генетичний, біографічний, ретроспективний методи. Метод когортного аналізу (аналіз поколінь) широко застосовується у сучасних суспільствознавчих науках задля вивчення міжгенераційної трансмісії культури, механізмів передачі політичних цінностей через представників різних поколінь, вікової стратифікації суспільства, молодіжних політичних орієнтацій, змін у структурі політичного життя тощо. Чимало сучасних політологів у конфлікті поколінь вбачають загрози демократичного політичного розвитку суспільства.

Враховуючи специфіку досліджуваного об’єкту, а також актуальні вимоги політичної науки, на перший план політологічного аналізу виходять все ж не минулі, а реальні та конкретно-історичні обставини і умови, в яких розвивається політична свідомість; виявлення не тільки одиничного, неповторного, об’єктивно обумовленого, але й особливого та спільного, що дозволяє згрупувати однопорядкові явища і процеси у різнорідних історичних, культурних, політичних середовищах. Класифікація і типологізація є тими загальнонауковими методологічними прийомами, що дають змогу виокремлювати групи вихідних політичних об’єктів, а також їх різноманітні типи, на основі використання певного набору ознак. У сучасній соціо-гуманітаристиці вже виявлено чимало видів феномену пам’яті. Як зауважує Л.Стародубцева, у метафізиці прийнято розрізняти трансцендентальну й іманентну, особисту і надособисту пам’ять. В історії культури користуються протиставленням пам’яті історичної і сакральної, усної і письмової. Психологи розрізняють короткочасну й довгострокову, генетичну і прижиттєву пам'ять, а в межах останньої – рухову, образну, емоційну й символічну; інша класифікація описує моторну пам’ять (пам’ять-звичка), образну пам’ять (пам’ять-уява), логічну пам'ять (пам’ять-розповідь). Фахівці різних сфер користуються власним лексиконом і своїми класифікаціями [179]. Очевидним є невикористаний

потенціал методів класифікації та типологізації у політологічному аналізі феномену суспільної пам'яті в контектсті розвитку політичної свідомості, що також розширює діапазон нашого наукового дослідження.

В цілому, досліджуючи специфічну нішу політичної свідомості – суспільну пам'ять, актуальними видаються різноманітні загальнонаукові методи – від не втрачаючого значення ретроспективного, порівняльного до сучасних підходів теоретичної реконструкції минулого та аналізу його впливу на дійсне політичне життя суспільства, заснованих на нових типах джерел: особистих документах, усних оповідях, професійних дискурсах, статистиці тощо. На думку І.Догана, класифікаційні таблиці, графічні побудови, сукупні показники, змінні, коефіцієнти, рейтинги, побудови вибірки, статистичні звіти, двовимірний розподіл, лінійна кореляція, факторний аналіз тощо – жоден з цих методів не був створений спеціально в галузі політичної науки. Усі вони були імпортовані, і лише деякі після певної модифікації, здійсненої політологами, спрямовані на експорт в інші дисципліни [139, с. 125]. Відтак на базі загальнонаукових методів розвивається арсенал *спеціальних, властивих виключно політології, методів* – політичне прогнозування, політико-системний метод, політична компаративістика, політичний аналіз, політичне моделювання, соціально-політичний експеримент тощо.

Метод політичного аналізу і синтезу дозволяє простежити зв'язок між суспільною пам'яттю та політичною свідомістю, політичною культурою, політичним розвитком, політичною комунікацією. Порівняльно-політологічний метод важливий зокрема для співставлення вітчизняного та зарубіжного досвіду діяльності інституційних структур у галузі політики пам'яті, їх трансформації в умовах різних політичних режимів. Структурно-функціональний аналіз особливо доречний при вивченні архітектоніки суспільної пам'яті, смислового наповнення і значення базових мнемічних процесів суспільства. Сутність політико-системного методу проявляється у комплексному дослідженні складних політичних явищ і процесів у їх повноті та окремих виявах чи компонентах. Такий метод є значимим інструментом при

вивченні регіональних, культурних, етнічних, генераційних та інших відмінностей у суспільній пам’яті, що водночас становлять його цілісну основу.

У сучасних політологічних дослідженнях поряд з розглянутими теоретичними методами активно використовуються методи емпіричних соціально-політичних досліджень, соціальної психології, статистики, моделювання. Такий методологічний арсенал особливо доречний у вивченні динаміки громадської думки, ефективності політичних рішень, політичної свідомості й культури різних груп населення тощо. При цьому, як вказує В.Бабкін, використовуються аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв’ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження, соціально-політичний експеримент, метод соціологічного плюралізму тощо [141, с. 338]. Застосування подібних методів до вивчення процесів суспільної пам’яті у їх впливі на динаміку політичного життя соціуму є досить актуальним завданням сьогодення. Зауважимо, що у вітчизняному науковому дискурсі відчутний брак емпіричного матеріалу, який би був присвячений вивченню громадської думки щодо питань спільного минулого. Цю нішу частково заповнюють Інститут соціології НАН України [199], Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [200], Фонд «Демократичні ініціативи» [208], Київський міжнародний інститут соціології [див. 68; 178], Інститут Горшеніна [70], де здійснено ґрунтовні соціологічні моніторинги, надано оцінку динаміки громадської думки з багатьох суспільно значимих проблем. Результати вибіркових опитувань населення України стосуються й питань відношення громадян до окремих історичних подій, державної політики пам’яті тощо. Однак такі соціологічні зрізи в Україні можна назвати швидше локальними, поодинокими науковими розвідками, що потребують подальшого системного розвитку.

На сучасному етапі розвитку знань про політичне життя суспільства у політології склались також певні **методологічні підходи** до вивчення феноменів політичної свідомості та суспільної пам’яті. Методологічний підхід є

одним із головних компонентів наукового дослідження і розглядається як система взаємозалежних наукових методів, що певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є основними, а інші підпорядковані їм та мають допоміжний характер. Нижче розглянемо систему таких підходів детальніше.

Різні підходи до вивчення взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості багато в чому обумовленні не лише розмаїттям методів наукового дослідження, а й різними тлумаченнями сутності феномену пам'яті. Як зазначалось у першому підрозділі, ряд сучасних науковців та мислителів минулого пам'ять розуміли виключно як накопичений матеріал, набутий спадок, статичне сховище значимих смислів. За такого підходу вона є лише джерелом, з якого свідомість за певних обставин черпає необхідну інформацію. «На жаль, аналіз колективної пам'яті часто зводиться до опису її стану, а не динаміки, – слушно підкреслює О.Острійчук. – При цьому пам'ять набирає антропологізованого вигляду. Її описують як живу особу: пам'ять «здеформована», «хвора», «скалічена» тощо. Проблема в тому, що таке уявлення бере за аксіому нормативний, свого роду «чистий» варіант пам'яті, інтерпретуючи варіативність як відхилення. Складається враження, що пам'ять існує окремо від її носіїв, не як суспільне явище, а як надсуспільне» [122, с. 34].

Тож на противагу даному підходові, сьогодні дедалі більшої популярності набуває думка про те, що пам'ять є складним, динамічним процесом, в ході якого відбуваються зміни змісту збереженої у суспільстві інформації. В такому значенні, якщо політична свідомість є відображенням політичної дійсності з усіма її статичними і динамічними елементами, то суспільна пам'ять – це неперервна «робота» над відображенням минулого в дійсному. Прихильники такого розуміння досліджуваного феномену активно розвивають актуальний у методології сучасної соціально-філософської і політичної наук *діяльнісний підхід.* Останній, підкреслює О.Бабкіна, покликаний вивчати політичне життя в динаміці, що дає змогу з'ясувати цілі, способи, засоби, результати і якості основних елементів політичної діяльності.

Діяльнісний підхід є ключем до пізнання діалектики волі й влади, свободи й рівності, пошуку шляху розв'язання суперечностей між інтегруючою функцією політики і розвитком активної людської діяльності [12, с. 6]. Відтак пам'ять та свідомість розглядаються як два самодостатні, але взаємообумовлені феномени політичного життя суспільства, що зазнають всебічних змін, трансформуються та потребують комплексного політологічного аналізу.

Ціннісний підхід (політична аксіологія) є одним з найважливіших і, водночас, найбільш дискусійних в методології політичної науки. Адже поряд з вимогою до неупередженого, істинного, аргументованого політичного знання, сучасні політологи нерідко вдаються до оціночних суджень, міркувань в рамках певної аксіологічної системи координат. Суб'єктивне ставлення вченого до предмету наукового аналізу відображається й у дослідженнях суспільної пам'яті, інтерпретацій минулого та їх впливу на політичне буття. Застосування конструктивного аксіологічного підходу до вивчення політичної свідомості ґрунтується на примиренні, подоланні суперечностей двох крайностей: ціннісного догматизму, що лежить в основі фундаменталізму, і ціннісного релятивізму, який вважає, що поняття «цінність» у принципі не піддається визначенню, як і поняття «істина», «розум», «людина». М.Михальченко зауважує, що ціннісний догматизм (абсолютизація вічних істин) і ціннісний релятивізм долається через вибір між полюсами в межах діалектичного синтезу антиномій: єдності – різноманіття цінностей, об'єктивної – суб'єктивної засади цінностей, ідеального – реального, вічного – історично визначеного, традиційного – новаторськи-творчого в цінностях тощо. Збереження, синтез різних систем цінностей є продуктивнішим шляхом людства, ніж їх знищення будь-якими засобами (збройними, інформаційними, релігійними тощо) [113, с. 224].

За своєю природою цінності об'єктивні, відтак і аксіологічний підхід існує об'єктивно, – підкреслюють сучасні науковці. Він заснований на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт дослідження: науковий і ціннісний. У цінностях відображаються певні явища дійсності, що

мають позитивне значення для особи, соціальної групи чи суспільства в цілому. Вони різноманітні та можуть проявлятися як у матеріальній, так і в духовній формах. У соціальному пізнанні провідна роль відводиться цінностям політичним, правовим, моральним, естетичним тощо, тобто таким, що виступають як продукт практичної людської діяльності [112, с. 153, 156]. Сучасна політична аксіологія виходить з думки про те, що вироблення консолідованого розуміння спільної для суспільства системи цінностей є важливою умовою політичного розвитку, а наукові пошуки покликані не лише керуватися ними, але й сприяти утвердженню ціннісної системи координат.

Порівняно з іншими компонентами політичної свідомості, цінності, як правило, розглядаються як більш фундаментальні ментальні утворення. Як стверджує В.Бортніков, за сутністю вони є засвоєнні й надбані індивідом у процесі життєдіяльності соціально-групові утворення (індивідуальні, групові, національні, загальнолюдські тощо). Ряд важливих політичних наслідків залежить не від цінностей і вподобань окремого індивіда, але від характерної для всього загалу їх сукупності, що може проявлятися як електоральний вибір, громадська думка тощо. Без певного консенсусу між громадянами, без дотримання правил співжиття, без усвідомлення більшістю свого морального обов'язку перед громадськістю, зрештою без визнання спільних цінностей неможливий політичний розвиток суспільства. Серед найбільш актуальних та витребуваних цінностей сучасного українського суспільства вчений називає добробут, справедливість, толерантність, патріотизм, повагу до законів, міжетнічну та міжконфесійну злагоду та ін. [22, с. 125-126]. Окремими дослідниками політична свідомість трактується як той рівень уявлень і поглядів, на який може піднятись людина заради оптимізації своєї політичної участі і виконання необхідних функцій у сфері влади. Суттєве місце аксіологічному підходу до вивчення сутності політичної свідомості відводить А.Соловйов, який зауважив, що у його рамках можна говорити про дві форми свідомості – політичну і дополітичну [174, с. 331]. Остання базується на моральних критеріях оцінки політичних змін, а усі інтереси мислить в рамках

емоційно-моральних переконань: погано/добре, справедливо/несправедливо. В силу такого сприйняття політичної дійсності постійно розвивається ідеалізація політичного життя, народжуються хворобливі етнофобії, агресивність, бунтарство, апатія тощо. Політична ж форма свідомості відкрита для сприйняття різного досвіду, для постійного уточнення оцінок минулого і сучасного, переінтерпретації різних політичних явищ, передбачає вміння здійснювати політичні оцінки, навики елементарного політичного прогнозу.

Ілюстрацією аксіологічного трактування феномену суспільної пам'яті можуть слугувати міркування українського політолога Ю.Зерній: «Раціональність і логіка – не єдині поводирі у лабіринтах пам'яті, хоча б тому, що сама вона наскрізь мітологічна, ірраціональна, опортуністична до якихось законів чи детермінант. Колективні образи минулого ніколи не відповідають тому, «як воно було насправді». Парадоксальна природа пам'яті потребує нетривіальних прийомів, «замішаних» на інтуїції, естетичному відчутті дослідника, його особистому розумінні минулого, теперішнього та майбутнього. Іноді доводиться усувати межу між суб'єктом та об'єктом дослідження, аби пропустити чиюсь пам'ять крізь власні цінності, досвід, світогляд» [122, с. 20]. Слід зважати й на той факт, що дослідження суспільної пам'яті часто пов'язані з пошуком історичної правди, абсолютної істини про минуле, розуміння якої варіюється залежно від цілого ряду обставин.

Відносність суспільних знань про минуле приводить вчених до вирізнення шляхом типологізації кількох варіантів істини, та заперечення можливості єдино правильних спогадів про минуле. Приміром англійський соціолог С.Коен виділяє чотири поняття правди: 1. Фактична або судова правда – інформація, отримана в результаті наукового дослідження або в ході судових процедур. Вона точна, об'єктивна, відповідає дійсності. На індивідуальному рівні – це інформація, яка стосується окремих подій та конкретних осіб (що саме трапилося, з ким, коли і за яких обставин). На соціальному рівні – відтворення контексту, причин, цілей подій минулого. 2. Особиста або оповідальна правда – відомості, представлені злочинцями і, як правило,

жертвами. Вона дає можливість розкрити цілющий потенціал пам'яті, слугує примиренню, надає юридичну силу суб'єктивному досвідові людей, яких раніше було позбавлено можливості говорити. 3. Соціальна або діалогічна правда – інформація, отримана в результаті дискусії чи взаємодії, що забезпечують прозору участь в них. Тут сам процес діалогу, де протилежні погляди на минуле можуть оцінюватись і порівнюватись, має більше значення, аніж його кінцевий результат. 4. Правда, що зцілює та відновлює – викладення фактів, що мають відношення до минулого, заради руху вперед. Це така інтерпретація, що переслідує ціль визнання минулого, примирення, залагодження вини, самозцілення, відновлення взаємоповаги [91].

Отже, ціннісний підхід до вивчення феноменів політичної свідомості і суспільної пам'яті допомагає зрозуміти їх значимість у суспільно-політичному розвитку, доповнити наявний описово-фактологічний матеріал актуальними висновками та практичними рекомендаціями, визначити роль демократичних цінностей у розвитку політичної свідомості та становленні громадянської культури пам'яті. Будучи культурним надбанням, суспільна пам'ять має власну цінність, оскільки протистоїть насильному забуттю, уособлює єдність спільноти, вірність традиціям, спадкоємність, наступність поколінь, стоїть на сторожі збереження національної, культурної, політичної ідентичності.

Цивілізаційний підхід в осягненні політичної реальності обумовлений виходом до нових світоглядних підстав, до інших психології життя і позиції людини в сучасному світі. Теорія цивілізацій розвиває ідею плюралізму існуючого світу, різноманіття культур. Визначальну роль у новому баченні взаємозв'язків суспільної пам'яті і політичної свідомості відіграє використання в рамках цього підходу ідеї про культурно-історичні типи. Локальні історичні цивілізації у політичному житті становлять розмаїття політичних систем, різні політичні культури, локальні пам'яті, кожна з яких має свою специфіку.

Серед актуальних методологічних проблем сучасної політичної науки слід назвати співвідношення формаційного, цивілізаційного і технократичного підходів. Ця проблема, як зауважують численні дослідники, виникла у зв'язку з

кризою концепції формаційного суспільства, що довгий час монополізувала радянський науковий простір, з активним входженням до наукового дискурсу цивілізаційного і інформаційного підходів [112, с. 21]. Довгі роки пізнання політичних проблем здійснювались в рамках історичного матеріалізму. Згідно формаційної концепції суспільно-політичний розвиток вбачався у вузькому соціально-економічному житті людей, та ігнорував стійкі особливості народів, специфічні риси психології, національного характеру, менталітету; недооцінював роль еволюційної динаміки суспільства поряд з абсолютизацією революційного насилля; віддавав перевагу макроаналізу та нівелював принцип індивідуалізму. За цих вихідних методологічних положень в рамках формаційного підходу не було місця дослідженням суспільної пам'яті у всій складності її структури, різновидів, тенденцій розвитку. Сьогодні, зауважує М.Михальченко, в соціальному пізнанні багато нерозв'язаних методологічних проблем. По-перше, втратив популярність формаційний підхід до історії в умовах, коли так звана «найпрогресивніша комуністична формація» виявилася міфом. По-друге, соціальне пізнання, яке спирається на категорії українського національного характеру, національних традицій, національної ідеї, інколи виявляється малоефективним. Національна культура завжди прикрашає себе, приглушує свої вади, табує усвідомлення деяких фрагментів реальності, висуває загальнолюдські цінності на роль суто національних, а негативні риси національного характеру оголошує як несуттєві, часткові [113, с. 301]. Тож, не дивлячись на певний суб'єктивізм, цивілізаційний підхід викликав помітний резонанс у науковому середовищі посттоталітарних суспільств.

Широкий загальноцивілізаційний підхід до розуміння політичних явищ і процесів передбачає єдність соціологічного і політологічного їх вимірів. Застосування цього підходу в політологічних дослідженнях дозволило включити людину як вищу цінність в процес політичного пізнання, як активно діючого суб'єкта політики; враховувати духовні, культурні, релігійні, регіональні і інші особливості суспільств у їх історичній спадкоємності; утвердити поліваріативність політичного розвитку і мультикультурний

характер людського суспільства. Беззаперечним досягненням цивілізаційного підходу є розуміння окремішності політичного розвитку українського суспільства, котре ще у XIX –XX ст. відмітили вітчизняні політичні мислителі М.Драгоманов, І.Лисяк-Рудницький, М.Шлемкевич, Б.Цимбалістий та ін. Вони розглядали європейські тенденції в історії України як вияви внутрішньо притаманного українському суспільству розвитку, сутнісно однотипного з загальноєвропейськими цивілізаційними процесами. Скорочення цивілізаційної дистанції, що утворилася впродовж останніх століть між Україною та європейськими народами, вбачали у розвитку демократичних політичних відносин, а процес побудови української державності, який би відповідав критеріям європейського модерного політичного процесу, вважали об'єктивною потребою, що обумовлена логікою самого історико-цивілізаційного процесу [див. 46; 56; 104; 228; 216]. Сьогодні цивілізаційний підхід до розуміння політичних явищ і процесів розвивають провідні вітчизняні політологи (В.Андрущенко, О.Бабкіна, В.Бех, В.Горбатенко, В.Кремень, М.Михальченко, М.Сазонов, Ю.Шайгородський та інші), які досліджують генезис суспільних відносин і соціально-політичних інститутів у різного типу цивілізаціях, регіонах, країнах, розробляють теорію демократизації, нової політичної ідеології, концепцію трансформацій і модернізацій суспільств перехідного типу у світлі діалогу цивілізацій і культур [див. 5; 14; 96; 149; 222].

Цінним продовженням в рамках цивілізаційної методології є особливо актуальний *транснаціональний підхід* до розуміння проблем збереження, відтворення і передачі важливої інформації у політичному просторі. Цей підхід розвивається на противагу етнонаціональному наративу української історії, вузько національному баченні сутності політичної свідомості. Транснаціональна методологія відмежовується від націй і етносів як головних дієвих учасників політичного процесу, пропонує нові одиниці дослідження – регіональні, ідеологічні, професійні, урбанізовані, сільські, елітарні та ін. Про розвиток у сучасному соціально-гуманітарному знанні нової тенденції формування єдиної загальнолюдської культури, що протистоїть національній

окремішності пише А.Соколов: у політичному житті висуваються загальні цінності демократії, громадянського суспільства, створюються глобальні комунікаційні системи. При цьому передбачається збереження безумовної цінності самобутньої політичної культури, що не розвантажує національну пам'ять, а навпаки додає до неї загальнолюдські елементи [173, с. 68].

Кожна сучасна наука володіє певною методологічною базою, проте шляхом запозичення категорій і методів різні науки перебувають у процесі неперервної взаємодії. Така взаємодія очевидно буде найбільш продуктивною, коли ґрунтуватиметься на принципі заперечення претензій будь-якої з дисциплін на гегемонію. Специфіка цієї вихідної установки полягає в утвердженні полідисциплінарності і передбачає множинність підходів і точок зору, що особливо актуально для предмету нашого наукового аналізу. *Міждисциплінарний підхід* проте потребує наукового уточнення. Його нерідко називають «м'якою» (soft) або гнучкою методологією, потенціал якої спрямований на об'єднання гуманітаріїв. Її вихідні принципи і засоби дозволяють уникнути схематизації та редукції у дослідженні суспільної пам'яті, простежити зміни ідей, цінностей, переконань у політичній свідомості, комплексно проаналізувати суспільно-політичні трансформації, обрати нові концептуальні ракурси осмислення політичних явищ та процесів.

Розвинений діалог між науками соціально-гуманітарного циклу передбачає взаємозв'язок знань та спільність мови. Як вказують французькі дослідники Р.Пенто та М.Гравітц, перший етап корисної співпраці для кожної науки полягає в тому, щоб зрозуміти, яку допомогу можуть їй надати інші дисципліни. Кожен вчений повинен вміти висловлювати свої проблеми в термінах, прийнятних для інших. Міждисциплінарні контакти будуть збагачувати науки в тій мірі, в якій кожна з них зможе запропонувати іншій певні поняття й виміри, що в нових методологічних рамках дозволять поставити нові запитання і проблеми. Вчені наголошують на необхідності пошуку «трансспецифічних понять», котрі можуть переходити із однієї науки в іншу, досягаючи все більшого ступеню абстрагування [156, с. 194]. Ці зауваги

актуальні й для досліджень мнемічніих процесів та їх впливу на політичну свідомість суспільства. Як запевняє Ю.Зерній, найкраще в теорії пам'яті є плодом міждисциплінарного синтезу із застосуванням комбінованих методик, винайдених для кожної окремої розвідки [122, с. 20]. Аналізу феномена суспільної пам'яті як чинника розвитку політичної свідомості передує значна робота політолога над узгодженням різних систем понять, що застосовуються при дослідженні схожої проблематики у соціологічних, культурологічних, історичних, філософських, антропологічних працях. Важлива роль у такій дослідницькій роботі відводиться галузевим політичним наукам – політичній психології, соціології політики, філософії політики, політичній конфліктології, порівняльній політології, транзитології, політичній етнології, політичній історії, політичній комунікації тощо.

Тенденція міждисциплінарності сьогодні набуває особливих масштабів. Ієрархія наук, пише К.Байме, мабуть ще існує внаслідок ґенези дисципліни, через її державну підтримку і громадське визнання. Але зацікавленні у поступі пізнання не визнають такої ієрархії [15, с. 121]. У світлі вивчення специфіки історичних реконструкцій, інтерпретацій минулого, їх впливу на процеси демократизації актуалізується постійний діалог між представниками різних галузей знань, дедалі частіше практикуються міждисциплінарні конференції, семінари, проекти тощо. Робота вчених в рамках сучасних наукових шкіл відкриває нові можливості коригувати власні висновки у дослідженнях суспільної пам'яті, співвідносити їх зі спостереженнями своїх колег.

Сучасна методологія дослідження політичної свідомості пов'язана з використанням потенціалу *синергетичного підходу* як напрямку міждисциплінарних досліджень політичних явищ і процесів. Синергетика (від грецького – спільна дія, співробітництво), що виникла відносно нещодавно (70-ті рр. XX ст.), з точки зору ряду дослідників не створила нічого принципово нового ні у формі гіпотези, ані у формі теорії, але стимулювала оригінальні теоретичні конструювання у вивченні природних і соціальних явищ [226, с. 66-67]. Важливою умовою такого підходу є розуміння розвитку як багаторазового

чергування порядку й хаосу, коли хаос виявляється здатним породити новий порядок. Дезорганізаційні процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні, складають необхідний важіль соціально-політичного розвитку, а політичні цінності, орієнтири є вагомим фактором за невизначених, нестабільних обставин хаосу. На три важливі положення синергетики у сфері дослідження соціально-політичних явищ і процесів привертає увагу вітчизняний політолог К.Ващенко. По-перше, у новій методології суспільство розглядається як надскладна відкрита система, що обмінюється енергією та інформацією із зовнішнім середовищем і в біфуркаційних станах набуває потенції до самоорганізації. По-друге, синергетика дозволяє відійти в оцінці наслідків політичних процесів від жорсткої схеми антиномічного бачення світу, що призводить до розуміння подвійності практики, амбівалентної сутності хаосу, яка може нести як руйнівний, так і креативний потенціал. По-третє, обґрунтовано, що нав'язування системі певного порядку, який суперечить її природі, неминуче призводить до руйнування запланованої схеми у майбутньому [27, с. 41]. Такий підхід дозволяє зрозуміти усю складність феноменів політичної свідомості та суспільної пам'яті, уникати однозначних оцінок щодо їх проявів у політичному житті, визнати безперспективність політичних маніпулювань з суспільними спогадами та насильного нав'язування єдино правильної версії минулого, як таких, що рано чи пізно зазнають краху.

Саме з синергетичним напрямом, вказує М.Бургін, пов'язана сучасна наукова революція. З його допомогою вивчають такі важливі політичні проблеми, як роль особи у соціально-політичних процесах, громадська думка, вплив ЗМІ на суспільство тощо. Методологія синергетики дозволяє говорити про так звані колективні явища, що мають місце у соціально-політичній дійсності, коли поведінку будь-якого з елементів системи неможливо описати окремо від поведінки інших її елементів, бо значну роль у функціонуванні системи відіграє взаємовплив [141, с. 606]. До подібних колективних явищ політичного простору треба віднести і суспільну пам'ять, що має специфічну перетворювальну й мобілізуючу функцію у сучасній динаміці політики,

здатність надавати форму політичній культурі та зміст політичній свідомості. У зв'язку з цим визнання ролі суспільної пам'яті в різних політичних системах, її аналіз, обґрунтування взаємозалежності з політичною свідомістю набувають принципового значення. Синергетика розглядає суспільну пам'ять, як і будь-який соціально-політичний процес, у вигляді багатофакторної траєкторії розвитку, почергової зміни векторів неконтрольованого зовнішнього (помітного або ж латентного для суспільства) втручання та свідомого вольового людського вибору. Ці коливання між балансуванням і втратою рівноваги, між порядком і хаосом, детермінованістю і нелінійністю мають важливе значення у політиці. Синергетичний підхід дозволяє виокремити двостороннє значення суспільної пам'яті у політичному розвитку: з однієї сторони, колективні процеси збереження, передачі, пригадування спільного минулого виконують функцію спадкоємності та оберігання традицій, з іншої – суспільні процеси забуття нерідко є умовою успішних соціально-політичних інновацій та поступу.

Базуючись на ідеї нелінійності і застосування міждисциплінарних досліджень, синергетичний підхід передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку [143, с. 20]. Прихильники підходу, визнаючи роль стихійного і випадкового у політиці, вивчають різноманітні порушення лінійності, еволюційності та закономірності розвитку політичної свідомості, її статичні та динамічні елементи. Відтак розвиток та можлива модель структури політичної свідомості не можуть бути однозначно визначеними наперед, навіть за умови збирання значних кількісно-емпіричних показників. Багатоманітність взаємовідносин, різноспрямованість у розвитку структурних елементів політичної свідомості суспільства приводять до несподіваних реакцій, нестійких дій, непередбачуваного вибору, що й унеможливлює якісний політичний прогноз даних явищ.

Герменевтика у політичній науці свідчить про дедалі більшу популярність постмодерністської методології, яка відстоює цінність традицій, вказує на зразки поведінки, що існували в минулому, як на еталони сучасності. Для герменевтики розуміння пов'язане з інтелектом, почуттями, інтуїцією

самого дослідника, що обґрунтовує взаємозв'язок тексту та його інтерпретації. Герменевтика в політичних дослідженнях покликана стати основою ведення діалогу в умовах розмаїття політичних культур. Нерідко сучасні дослідники розглядають феномен суспільної пам'яті як процес інтерпретації і розуміння спільнотою свого минулого, а сам процес інтерпретації – як предметне поле дослідження політичної герменевтики. У дусі герменевтичного підходу обґрунтовує особливості пізнання історичної пам'яті Ю.Зерній: критерії науковості у гуманітарному знанні надто рухливі, а здобуте знання більше не претендує на всеосяжність, абсолютну істинність або остаточність, не вимагає загальної згоди та визнання. Інтерпретація інтерпретацій стала метаметодом постмодерності [122, с. 20]. Не лише практики інкорпорування (втілення), але й практики записування можуть бути предметом дослідницької інтерпретації. Прихильники герменевтики наполягають на своєрідності характеру написаного твору, якому присвоюється статус і авторитет моделі-взірця. Ця специфічність базується на властивості твору долати межі соціально-політичних умов його створення та інтерпретації, здатності відкриватися до потенційно необмежених серій його прочитань [87, с. 147-148].

Герменевтичний підхід наполягає на чіткій визначеності сфери дій тих або інших способів інтерпретації. Це особливо важливо для ситуації, що склалася в сьогоденній Україні, коли політична сфера, як і суб'єкти політики лише формуються, визначаються механізми їх функціонування і взаємодії, виробляється багато в чому новий понятійний апарат шляхом запозичення термінів з інших мов і галузей знання, створення нових слів і словосполучень. За таких умов, вважають українські політологи, особливо зростає значення іманентного розуміння та тлумачення нових понять, поступове введення їх у нормативну лексику української мови [204, с. 151]. На рубежі тисячоліть категорія пам'яті стає важливим семантичним орієнтиром спрямованості політичної свідомості в минуле, що визначає виняткову важливість розкриття концептуального змісту цього поняття. Окремі вчені, послуговуючись герменевтичною методологією, актуалізували питання творення метаконцепції

суспільної пам’яті. Зокрема вітчизняним філософом Л.Стародубцевою розроблено нову систему понять, що розкривають діалектику ідей пам’яті й забуття: «мнезис» (процес пригадування/забуття), «мнемон» (предмет пам’яті/забуття), «мнема» (мисленнєва спроможність, можливість пам’ятливості або забудькуватості). Більш того, авторка обґрунтовує необхідність формування нової галузі знання – мнемонічної герменевтики культури [179; 180].

Широкі пласти політичної свідомості схожі на складний текст, значення якого може бути розшифроване засобами політичної герменевтики. Серед завдань політичної герменевтики І.Василенко називає необхідність розшифрування соціокультурних кодів і архетипів, що визначають ціннісну природу політичних процесів, а також потребу зрозуміти людину іншої політичної культури, в її сутності, унікальності, в її цінності і необхідності при веденні діалогу співжиття [25, с. 186-194]. Основне правило політичної герменевтики, яке твердить, що ціле слід сприймати, виходячи з одиничного, а одиничне – виходячи з цілісного, особливо цінне у дослідженнях суспільної пам’яті. Філософія герменевтичної логіки розширила масштаби розуміння і інтерпретації політичної свідомості, посилила аргументацію предмету сучасного політологічного знання, доповнила його новими поняттями та категоріями. Політична герменевтика, як методологія розуміння, створює можливості для осмислення соціально-культурних обмежень в сфері політики пам’яті, дозволяє підійнятись над ними, здобуваючи свободу творчого діалогу з іншими культурами і цивілізаціями.

Одним із важливих вимірів сучасного політичного процесу є політична культура з властивими їй орієнтаціями, установками, суспільними міфами, стереотипами тощо. Міркування про її взаємозв’язок та співвідношення з індивідуальною та груповою політичною свідомістю, її вплив на процеси суспільного пригадування і забуття нерідко приводить вчених до застосування *політико-культурного підходу* у науковому дослідженні. Він дозволяє подолати формально-юридичне розуміння політики, традиційний підхід до політичних

явищ і процесів в термінах політичної системи, державних інститутів тощо. Така дослідницька стратегія запропонована ще Г.Алмондом, який вважав за необхідне розрізняти два рівні дослідження політичної системи: інституційний та орієнтаційний, де перший характеризується вивченням і аналізом інституційної структури політичної системи, а другий є вченням про орієнтації людини на цю систему [236]. У цей спосіб суб'єктивний аспект політичного життя був прирівняний за своєю значимістю до інституційної структури.

Політико-культурний підхід дозволяє проникнути вглибину – від звичайного, поверхового і одновимірного бачення політики до витоків суспільних традицій, уявлень, архетипів тощо, які існують у свідомості усіх членів спільноти – від глави держави до маргінала. К.Гаджиєв вважає, що такий підхід інтегрує методи соціології, соціокультурології, національної психології, а також новітні методи дослідження соціальних і політичних установок людей у єдиний міждисциплінарний підхід, що дає можливість повніше і глибше зрозуміти реальні механізми і закономірності реалізації політичних процесів [36, с. 29]. Сучасні дослідження політичної культури вийшли за рамки біхевіористського дослідження засобами опитування, зазначає К.Байме, і розширились до аналізу культури інтерпретацій і модусів символічної політики [15, с. 392-393]. Можемо впевнено стверджувати, що політико-культурний підхід має значний потенціал розвитку, в тому числі, що стосується його методологічної доцільності при вивченні суспільної пам'яті, культури запам'ятовування і забуття, політики інтерпретацій минулого.

Суттєво доповнює політико-культурний підхід *політична антропологія*. Антропологічний підхід націлений на вивчення внутрішнього світу людини, за допомогою якого вона реалізує себе як творець політичної та державницької реальності. Більш того, цей підхід дозволяє простежити, як духовний світ людини об'єктивується у політичних цінностях, державних інститутах тощо. При цьому долається поширена переоцінка раціональної поведінки, утверджується значення людських досвіду, пам'яті, переживань, розкриваються нові можливості для розуміння поведінки людини у політичному просторі.

Політико-антропологічний підхід дозволяє виділити загальнополітичні тенденції в комплексі з визнанням політичного різноманіття й розбіжностей, плюралізму думок. Побудована на принципах гуманізму, політична антропологія передбачає дослідження політичних явищ на основі визнання людини найвищою цінністю, вільний розвиток якої є метою, а не засобом суспільно-політичного розвитку. Такі новітні принципи наукового пізнавання суттєво розширили горизонти політологічного дослідження. До предмету дослідницьких проблем включено повсякденне життя людей, а також буденну політичну свідомість, у яких відображаються дійсні уявлення пересічних громадян про політику, увесь спектр їх спогадів, емоцій, оцінок, форм політичної участі тощо. Буденний рівень політичної свідомості є одним із найбільш глибинних вимірів політичних процесів та потребує особливої уваги вітчизняних політологів. Як знаряддя політологічних досліджень саме політична антропологія покликана огорнути людський, соціокультурний вимір політики. Властивою її рисою є дескриптивний характер – прагнення, не залежно від об’єкту дослідження, описати весь той політико-культурний пласт, до якого належить цей об’єкт, його сутнісні і незвичні особливості, еволюцію в часі і просторі, найрізноманітніші його прояви. В межах цього підходу актуалізовано проблематику природних і суб’єктивних прав людини, свобод і законних інтересів громадян, зокрема розвивається й сучасне розуміння права індивіда та людських спільнот пам’ятати.

Отже, політична наука сьогодні перебуває під впливом різних, в цілому плідних методологічних підходів і концепцій, з використанням багатого арсеналу методів наукового дослідження, теоретичних положень, наукових принципів пізнання, зокрема й щодо вивчення особливостей суспільної пам’яті у її взаємозв’язку з політичною свідомістю. Сучасне інтегративне політичне знання, яке покликане сприяти розвиткові демократичних цінностей, процесів та інституцій, безумовно передбачає розумне поєднання цих підходів, а також право вибору за науковцем оптимальної методологічної стратегії.

Висновки до першого розділу

Поряд з тим, що традиція дослідження феномену пам'яті має глибоке коріння, пам'ять, як властивість суспільна, постала самостійним предметом наукової рефлексії лише у XX ст. Відзначимо, що при аналізі взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості важливо інтегрувати досягнення багатьох галузей знань: філософії, історії, соціології, релігієзнавства, культурології, психології, антропології тощо.

В останні десятиліття феномен пам'яті, як явище колективне, став не лише предметом вивчення багатьох наук, але й причиною появи нових напрямів соціально-гуманітарного знання (соціологія пам'яті, мнемонічна психологія, «memory-studies», феноменологія пам'яті та ін.). Порівняльний аналіз досліджень у цій галузі дозволяє стверджувати, що найменш вивченим аспектом суспільної пам'яті є саме політологічний її вимір.

У розділі здійснено критичний аналіз різних дефініцій, пов'язаних із феноменом пам'яті, які найбільш часто використовуються сучасними дослідниками. Виявлено здобутки та недоліки набутого теоретико-категоріального апарату у даній галузі. Обґрунтовано адекватність (можливість і необхідність) застосування поняття «суспільна пам'ять» у дослідженнях трансформації політичної свідомості. Відмічено, що найбільше поширення це поняття має у працях представників англо-американської наукової традиції (Дж.Боднар, Е.Вест, Н.Джонсон, П.Коннертон, Б.Шварц та ін.).

При означенні суспільної пам'яті варто враховувати не лише міждисциплінарні розходження у її трактуванні, але й відмінні підходи різних вчених до сутнісної основи даного поняття. Система підходів до розуміння суспільної пам'яті включає як мінімум три провідні позиції дослідників: 1) пам'ять як сховище соціально значимої інформації; 2) пам'ять як форма людської діяльності; 3) пам'ять як складний багаторівневий процес соціально-політичного життя. Їх еволюція і узгодження дозволяє окреслити базове визначення: суспільна пам'ять – це складний, багаторівневий процес, в ході

якого суспільство в цілому, його окремі члени та соціальні групи зберігають, відтворюють, втрачають і відновлюють образи спільного минулого, значимі для подальшого соціально-політичного розвитку спільноти.

Суспільна пам’ять відіграє значну роль у динаміці політичного життя. Через її механізми важлива інформація, знання, досвід закріплюються у політичній свідомості та актуалізуються, в разі такої потреби. Вона поєднує у собі пласти політичної, правової, культурної, економічної, етнічної, релігійної пам’ятей; офіційні та неофіційні, природні і штучні їх елементи; колективні та індивідуальні, масові і елітарні, історичні і живі спогади – і, в результаті таких складних нашарувань, проявляється в характері політичної свідомості суспільства, груповій та індивідуальній ідентичності, політичній поведінці громадян, у діяльності політико-владних інститутів.

Введення до категоріального апарату політичної науки дефініції «суспільна пам’ять» актуалізує не лише проблематику політичної свідомості, але й розробку деякого дискурсивного поля, в рамках якого проводяться політологічні дослідження даного феномену. Такі політичні явища і процеси як політичний розвиток, динаміка і спадкоємність політичної системи, демократизація, політичні інтереси, політична традиція, політичний міф, модернізація, політична соціалізація, політичний час, політична культура, політичний досвід, ментальність, політична свідомість, соціально-політична комунікація, політична поведінка тощо, безумовно пов’язані з феноменом суспільної пам’яті.

Дослідження суспільної пам’яті як чинника розвитку політичної свідомості реалізується через конкретні методологічні основи. Очевидним здобутком сучасного політологічного дослідження статичних і динамічних властивостей політичної свідомості вважаємо оптимальне поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, теоретичних і емпіричних методик, кількісних та якісних досліджень, узгодження теорій конфліктів з теоретичними моделями порядку та інтеграції.

Аналіз наукових джерел свідчить про наявний широкий спектр методологічних підходів у сучасній політичній науці. Важливим завданням організації успішної дослідницької стратегії є визначення і добір серед них найбільш адекватних до предмету аналізу. Поряд з уже класичними діалектичним, структурно-функціональним, системним, діяльнісним, окремої уваги заслуговують ті методологічні підходи, що надали особливого розвитку сучасній теорії пам'яті.

Так, вітчизняна наукова традиція осмислення ролі ментальності, самобутності, а згодом і пам'яті народу у політичному житті, започаткована ще політичними мислителями XIX ст., передбачає застосування цивілізаційного підходу. Розуміння сутності феномену суспільної пам'яті у її зв'язку з індивідуальною, груповою та масовою політичною свідомістю неодмінно пов'язане з проблематикою моральної відповідальності, міфотворчості, свободи та суб'єктивності, що й обумовлює актуальність ціннісного, політико-антропологічного та політико-культурного підходів до даного явища.

Потужний потенціал для розвитку політологічної теорії суспільної пам'яті мають міждисциплінарні зв'язки. Особливо затребуваними у дослідженні даного феномену видається подальший розвиток таких галузей політичного знання як соціологія політики, політична комунікація, порівняльна політологія, політична психологія, філософія політики, політична історія. Порівняно новими щодо аналізу взаємозв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості є транснаціональний, синергетичний і герменевтичний підходи.

РОЗДІЛ 2
ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПЛОЩИНІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

2.1. Базові елементи суспільної пам'яті та їх роль у формуванні і розвитку демократичної політичної свідомості

Структура суспільної пам'яті є складною вже хоча б тому, що складним за своєю побудовою є саме суспільство. Політична свідомість індивідів та соціальних груп закладає підвалини для оцінок та переосмислення подій історичного та порівняно недавнього минулого. Водночас, динамічні мнемічні процеси знаходять своє відображення у політичній свідомості громадян.

Структуру колективної пам'яті вивчали такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як В.Бебик, Ю.Зерній, О.Іванова, С.Кара-Мурза, П.Коннертон, К.Молдобаєв, П.Нора, І.Симоненко, А.Соколов, Ж.Тощенко, М.Хальбвакс, О.Фостачук, О.Удод та інші. Відмітимо, що подібні дослідження запровадженні в рамках теорії соціальної та політичної комунікації; у контексті вивчення особливостей історичної пам'яті різних народів та етносів; у роботах, присвячених соціально-психологічним детермінантам політичної поведінки. Структурувати суспільну пам'ять можна за численними ознаками. Застосовуючи методологію сучасної політичної науки, здійснимо спробу уніфікувати різні підходи до виокремлення складових даного явища, з огляду на їх значення у розвитку демократичної політичної свідомості. Вихідним положенням будемо вважати те, що суспільна пам'ять є водночас і складним процесом, і багаторівневим явищем суспільно-політичного життя, тому її структуру слід розглядати через перелік базових мнемічних процесів, а також через компоненти змісту пам'яті.

Ряд дослідників розглядають структуру суспільної пам'яті через колективні пам'яті існуючих у даному соціумі груп (великих і малих, домінуючих і маргінальних, регіональних та локальних), а також через індивідуальні версії пам'яті [див. 18; 173]. Відтак структура суспільної пам'яті

залежить від суб'єкта-носія (держави, групи, індивіда), який репрезентує мнемічну діяльність. За даною ознакою можемо виділити **три рівні пам'яті**:

1) індивідуальна пам'ять окремої особистості;

2) колективна пам'ять, або пам'ять груп;

3) офіційна або інституціональна пам'ять, яку санкціонує державна влада.

Найчастіше офіційна пам'ять поступово стає частиною колективної, а відтак й індивідуальної пам'яті. Проте у сучасних демократичних суспільствах мають місце і зворотні процеси, коли особиста пам'ять перетворює суть та конфігурацію групової, а згодом й інституційної пам'яті.

Безумовно ***особистісний рівень пам'яті*** є окремим предметом аналізу науковців, а при означенні елементів суспільної пам'яті іноді доцільно застосувати аналогії між останньою та індивідуальною мнемічною діяльністю. Автобіографічна (особиста, індивідуальна) пам'ять – власна пам'ять сучасника епохи, очевидця подій. Завдяки їй здійснюється трансмісія нормативно-ціннісних установок від покоління до покоління. З її допомогою ми відчуваємо себе людьми, громадянами держави, спадкоємцями своїх предків. Цілком логічно трактувати особисту пам'ять як канал спадковості, зв'язок генерацій. Носії особистої пам'яті свідомо чи несвідомо співвідносять свої спогади з офіційною історією, яка періодично коректується. Індивідуальна пам'ять тісно пов'язана з власним набутим досвідом, а тому може як суміщатися з офіційним рівнем суспільної пам'яті, так і суперечити йому.

Завдяки індивідуальній пам'яті особистість виходить за межі власної спадковості, засвоює соціальний досвід, долучається до суспільної спадщини. При цьому слід зважати на те, що будь-яке засвоєння соціально-політичного досвіду, вивчення культурної спадщини, професіоналізація – це, перш за все, комунікативна діяльність. Кінцевим реципієнтом тут є індивідуальна пам'ять, у якій концентруються передані смисли. Елементарна схема комунікативної взаємодії такого характеру наведена у посібнику А.Соколова та зображена нижче (див. малюнок 1).

Мал. 1. Схема комунікативної взаємодії. Складено за [173, с. 52].

Як видно з малюнку, на думку автора, будь-яка смислова комунікація є взаємодією не стільки між суб’єктами, як між пам’ятями, точніше тезаурусами цих суб’єктів. У якості комунікатора виступають люди з найближчого оточення (мікрокомунікація), соціальні групи (мідікомунікації), суспільство в цілому (макрокомунікація) [173, с. 52]. До процесу формування індивідуальної пам’яті долучаються найрізноманітніші інститути політичної соціалізації – сім’я, навчальні заклади, громадські організації, засоби масової інформації, політичні парії тощо. Йдеться також про взаємодію між індивідуальним та груповим рівнями суспільної пам’яті. В рамках такого підходу актуалізуються вагомі для політології запитання про те, хто, про що, яким чином, з якими метою та ефектом передає політично значимі повідомлення (канонічна модель політичної комунікації Г.Лассвела). Відповідь на ці питання в межах одного покоління розкривають сутність поняття *«короткотривала суспільна пам’ять» («безпосередня пам’ять», «жива пам’ять»)*, що притаманна безпосереднім учасникам і свідкам минулих подій, та обмежена часом людського життя. Коли ж йдеться про передачу смислів від покоління до покоління вчені застосовують категорію *«довготривала пам’ять суспільства» («історична пам’ять», «генетична суспільна пам’ять»)*, що поступово інтегрується до наукової думки і освітнього процесу, та є невід’ємною частиною соціалізації індивіда.

Досліджуючи особливості суспільної пам’яті у політичному просторі, зауважимо, що суб’єкт політичної дії наділений як індивідуальною, так і колективною пам’яттю. При чому перша є сукупністю особисто пережитих та переосмислених спогадів, а друга – набута в результаті соціалізації, в тому числі й політичної. Американський вчений П.Коннертон, підкреслює, що ідея

індивідуальної пам’яті, будучи абсолютно відокремленою від суспільної, є повною абстракцією, цілковито позбавленою змісту [87, с. 65]. Між індивідом і суспільством існує велика кількість груп. Всередині кожної такої спільноти розвиваються оригінальні колективні пам’яті. Їх трансформація безпосередньо впливає на життя та свідомість членів цих груп. До того ж чим менша за своїми масштабами група, тим більш вагомими для індивіда будуть її колективні спогади. Невипадково А.Соколов пропонує розглядати суспільну пам’ять як «мозаїку конкуруючих та кооперуючих смислових блоків» [173, с. 67].

Груповий рівень суспільної пам’яті внутрішньо суперечливий та, до деякої міри, ієрархічний. Різні групи прагнуть до всезагального визнання і домінування власної версії минулого з подальшим утвердженням її як офіційно прийнятої моделі інтерпретації історії. Характеризуючи стан історичної пам’яті українського народу, О.Удод констатує наявність у ній чітко окресленої сукупності ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, які відображають сприйняття і оцінку минулого у всій його різноманітності, що характерне як для українського суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних, етносоціальних груп, регіональних утворень, окремих людей [191, с. 3]. Схожу позицію відстоює І.Симоненко, який у структурі пам’яті українського народу виділяє локальні, генераційні, етнічні, конфесійні компоненти [171]. У такий спосіб вчені вирізняють існуючі у суспільстві групи з їх відмінними спогадами. Більш детальний аналіз малих і великих соціальних груп, а також масових сукупностей громадян, з властивими їм мнемічними процесами, дозволяє на рівні групової пам’яті виділити цілий ряд структуруючих компонентів суспільної пам’яті (родові, мовні, етнічні, регіональні, соціально-демографічні, елітарні тощо).

Сучасні науковці звертають увагу на те, що малі соціальні групи з розвинутою діалоговою комунікацією володіють нематеріальною пам’яттю у формі спільних спогадів (оповідальні історії, пам’ятні події, зустрічі, пригоди і т.д.), а також речовими реліквіями (фотографії, символи, листи, звукозаписи тощо) [18; 173]. Групова пам’ять малих груп розглядається як сума

індивідуальних пам'ятей їх членів, що особливо значима лише у межах цієї спільноти. Так традиційно первинним каналом політичної соціалізації вважається сім'я, пам'ять якої зазвичай стає першою набутою груповою пам'яттю у житті індивіда. *Родова (сімейна, генеалогічна) пам'ять* обумовлена спільним походженням від єдиних предків. Суспільство пам'ятає імена загальнонаціональних героїв, визначних осіб та їх діяльність, але інформація про мільйони пересічних людей зберігається тільки в родовій пам'яті близьких та спогадах друзів. Через інтерес до свого родового минулого індивід долучається і до загальносуспільного історичного процесу, осмислює події, уроки, набутий досвід попередніх поколінь. Однак підтримка пам'яті про генеалогію родів видається мало можливою без належної уваги до архівних документів, метричних книг, записів відділу РАГС, місць поховання тощо, які належать до сфери компетенції офіційних державних інституцій.

У великих соціальних групах не завжди виникає потреба у колективній пам'яті. Остання зазвичай властива лише тим з них, котрі можна назвати цільовими (окремі соціально-демографічні, виробничо-економічні групи, громадські об'єднання, політичні партії, релігійні конфесії, профспілки, молодіжні союзи, ради ветеранів і т.д.). Політологові слід враховувати, що пам'ять однієї із таких груп або їх об'єднання стає домінуючою у суспільстві, репрезентує офіційну версію пам'яті, здійснює вплив на всю політичну систему. З іншого боку, завдяки колективній пам'яті цільові соціальні групи утворюють свою субкультуру, яка протистоїть домінуючій масовій пам'яті.

Одним із найбільш сталих елементів політичної свідомості суспільства є *пам'ять етнічних груп.* Це спогади етнічних та національних меншин, що поряд з титульним етносом проживають на території країни, та виступають інтегративною частиною даної групи. В якості підсистеми етнічної пам'яті можемо виділити також пам'ять мовних спільнот. Мова чи діалект накладають свій відбиток на змісті та можливостях пригадування і забуття різних груп відповідно до параметрів, наперед заданих мовними образами, метафорами,

сталими зворотами, засобами текстуалізації, здатністю до артикуляції тощо, які водночас і формують, і обмежують суспільну свідомість.

Постійні політичні і громадські дискусії навколо подій минулого нерідко пов'язані з регіональним виміром суспільної пам'яті. *Пам'ять регіональних спільнот* є свідченням деякого рівня розбіжностей в уявленнях про минуле жителів різних областей, регіонів тощо. Сьогодні спостерігається незбалансованість інтересів, цінностей та традицій різних регіонів України, що сприяє посиленню відцентрових тенденцій. Існуюча амбівалентність історичних оцінок відображається на політичних поділах українського суспільства. Кожен великий регіон України має власний набір історичних міфів, які гостро конфліктують з тим, у що вірять і що пам'ятають мешканці інших територій, підкреслює історик Я.Грицак. Спроби відкрити пам'ятник Петлюрі зустріли опір навіть на його історичній батьківщині, Полтавщині. Бандера є героєм на заході та антигероєм на сході України. Двозначною фігурою української історії є Богдан Хмельницький, коли західні регіони цінують його як борця за українську державність, а східні й південні – за його рішення об'єднатися з Росією. Сьогодні можна говорити про появу лише окремих «острівців» загальнонаціонального консенсусу щодо історії, зокрема визнання таких постатей як Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко [45, с.68-69]. Втім варто підкреслити, що регіональна багатоманітність є водночас викликом та шансом демократичних політичних перетворень, підставою до розвитку плюралістичних, толерантних засад політичного полілогу.

Відмінним є й сприйняття одних і тих самих історичних процесів різними поколіннями. Колективні спогади про важливі політичні події та соціальні зміни минулого структуровані за віком їх суб'єктів: очевидців, свідків, учасників подій (досвідна пам'ять) та тих, хто дізнався про ці події з чужих оповідей. Як слушно підкреслює В.Горбатенко, у кожного покоління – своя історична місія, своє покликання, і тільки йому притаманні світосприйняття і світорозуміння [44, с. 325]. *Пам'ять когорт, поколінь* – це пам'ять групи ровесників, що утворюють віковий прошарок населення. Про наявність вікових

розбіжностей у сприйнятті і оцінках минулого свідчать численні соціологічні зрізи, особливо ті, що проводяться у перехідних суспільствах. До прикладу наведемо соціологічне опитування Центру Разумкова (19-26 жовтня 2009 року) на тему «Як Ви ставитеся до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу?». Найбільшим святом цей день визнали 20,7% опитаних, яким 60 і більше років, і лише 2% тих, кому 18-29 років. Водночас 71% наймолодших респондентів відповіли, що для них це звичайний день, тоді як серед представників покоління 60-річних респондентів таких було лише 28,8% [200]. У сучасних вченнях про пам'ять йдеться також і про умовні, гіпотетичні когорти – спільноти сучасників, чиє життя нерозривно пов'язане з певною знаковою історичною подією («покоління ВВВ»), або яким приписують певну духовну, символічну спільність («розстріляне відродження», «покоління романтизму»). Часто саме вік особи, її належність до тієї чи іншої пам'ятевої генераційної групи визначає активу чи пасивну політичну участь людини.

Однак належність до однієї вікової групи, чи відносна спільність навколо окремої події не завжди інтегрує пам'ять таких суб'єктів до колективного рівня, а часом може конструювати й прямо протилежні інтерпретації минулого. Відомо, що гнітюча пам'ять про поразку у Першій світовій війні стала однією з причин приходу до влади право радикальних сил у Німеччині. Тут доречно зазначити позицію професора Р.Траба, котрий закликає науковців, політиків та громадськість постійно звертати увагу на «другий бік пам'яті», розуміти «драматичні долі людей та універсальний біль їх пам'ятання»[184, с. 53-61]. Таким є феномен *пам'яті переможців та переможених*, що є наслідком вирішення певного політичного конфлікту, суперечки, війни, підсумком виборчої кампанії з поміж представників конкуруючих таборів. Очевидно їх спомини будуть суттєво відрізнятися й по-різному конструювати сучасність.

Організаційні та соціально-економічні умови розвитку громади також створюють різні можливості сприйняття і переживання подій минулого, що дає підставити говорити про *пам'ять соціально-демографічних груп* і класів населення та їх організацій. Міське чи сільське походження, входження до

різних соціальних верств, професійна приналежність – усі ці фактори справляють вплив на політичну свідомість груп, їх прагнення та здатність пам'ятати, та визначають їх політичну поведінку. Сьогодні також доведено відмінності у інтерпретаціях історії жінками та чоловіками. Трапляються випадки монополізації офіційного історичного наративу пам'яттю якоїсь однієї соціально-демографічної групи (приміром, робітничого класу). Варто враховувати відмінності у мнемічній діяльності громадських активістів та політично байдужих; освічених громадян і таких, що не здобули вищої освіти; заможних та знедолених. Вивчаючи ставлення українців до постаті Іосіфа Сталіна, співробітники Київського міжнародного інституту соціології провели всеукраїнське опитування громадської думки (10-20 червня 2011 р.) та виявили відповідні відмінності за рівнем освіти: незгода с тим, що Сталін був великим вождем, переважає серед людей із середньою освітою (31% незгодних проти 24% згодних), із середньою спеціальною освітою (35% проти 25%) та серед людей з вищою освітою (40% незгодних проти 33% згодних). Схильність вважати Сталіна великим вождем переважає серед людей із неповною середньою та нижче освітою (43% згодних проти 25% незгодних) [178].

Військово-організаційні, адміністративні, пропагандистські структури також формують та нерідко обмежують пам'ять і волю осіб, що є їх членами або зазнають відповідного впливу. Традиції політичних формацій передують суспільній свідомості, вважає німецький вчений Р.Козеллек [85, с. 295-296]. Тож окремої уваги заслуговує *пам'ять громадсько-політичних організацій* (політичних партій, спілок, громадських рухів тощо). За даними експертного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва на тему «20-річчя Студентської революції на граніті: чи готова сьогоднішня молодь до акцій протесту?» (23–27 вересня 2010 року), респондентами якого були представники низки українських молодіжних організацій, більше половини з них виявили докладну обізнаність про події осені 1990 року, так звану «революцію на граніті», і лише двоє нічого не чули про ті історичні події. На думку більшості представників молодіжних громадських організацій тогочасні студентські акції

протесту мали велике значення для утвердження української незалежності та стали поштовхом до утворення громадянського суспільства в пострадянській Україні [47]. Отже, політичні установки, політико-ідеологічні пріоритети, специфіка діяльності тих або інших громадсько-політичних сил визначають й особливості знань та відношення їх членів до суспільно-значимого минулого.

У структурі суспільної пам'яті специфічну нішу займає *пам'ять політичної еліти*. У політологічному дослідженні доцільно детальніше зупинитись на особливостях мнемічної діяльності суб'єктів, що беруть безпосередню участь у політиці та прямо або опосередковано формують засадничі цінності політичної свідомості громадян. Еліта відіграє ключову роль у спрямованості офіційного та альтернативних дискурсів історії. Вчені традиційно одним із засадничих завдань національної еліти розглядають розвиток історичної свідомості та національної пам'яті [131]. Від інших носіїв суспільної пам'яті еліту відрізняє її здатність безпосередньо впливати на процеси передачі і відтворення важливої інформації у публічному просторі.

Кожна історична форма політичної еліти поступово формувала своє ставлення до пам'яті суспільства. Приміром, середньовічне дворянство заклало підвалини шанобливого відношення до родового минулого предків, ведення свого генеалогічного дерева. Заради доведення власної причетності до привілейованих суспільних верств, виникла потреба у пошуку, збереженні і передачі відомостей про членів родини, що також стало важливою функцією життєздатності суспільно-політичного організму. На вивченні даного феномена у Європі розвинулась наукова дисципліна – генеалогія (грец. – наука про родовід). Аналізуючи цю ретроспективу, Б.Кухта зазначає, що завдяки цьому тривалому відбору утворився тип середньовічного рицаря, шляхетного, зі своїм кодексом поведінки, побуту й моралі. Поряд із соціально-історичною категорією рицарство стало ще й духовним началом, що заклало основи почуття честі, слова, порядності сучасного європейця [133, с. 258]. Традиція передавати зміст спільної пам'яті через ведення генеалогічного дерева невдовзі

поширилася за межі привілейованих груп населення, і поступово стала показником зрілої демократичної культури свідомих громадян.

Пошук власного коріння є частиною соціалізації і виховання особистості. Практика ведення генеалогічного дерева нині є невід'ємної складовою традиційної європейської родини, чого не можна стверджувати по відношенню до середньостатистичної української сім'ї, де знання про власне походження поширюється не далі третього або четвертого покоління. Тут традиція передачі знань про предків була перервана більшовицькою політичною елітою. Остання насильницькими методами поступово зруйнувала цінність кровних родинних зв'язків, нівелювала пошуки історичної правди. У ситуації тотального залякування, відчуження та репресій пересічні громадяни свідомо відмовлялися передавати своїм дітям успадковані відомості про предків, приховували власне класове, етнічне, національне походження, знищували сімейні реліквії. Нова політична еліта кардинально змінила динаміку та зміст суспільної пам'яті, у якій не було місця особистим, родовим, вузько груповим спогадам, що суперечили б офіційній версії перебігу подій минулого.

Радянська партноменклатура – класичний приклад носіїв технократичного способу мислення та стилю державного управління. Для цієї історичної форми політичної еліти характерний безособовий характер стосунків, вимога безвідмовного підкорення. Знання історії технократи підмінювали її політично та ідеологічно доцільними інтерпретаціями. З точки зору машинно-технологічного раціоналізму, значимість суспільної пам'яті виправдовується лише до тої міри, до якої вона дозволяє управлінцям осібно вирішувати дилеми суспільно-політичного життя. Такий стиль державного правління, зорієнтований на конкретний та очікуваний результат, не виносить критичного способу мислення, ситуації демократичної відкритості, дискусійних практик. Справи минулого, як і усі інші, розглядаються в рамках «чорно-білої» діалектики, де вже визначені однозначні герої та вороги, поневолювачі та жертви, переможці і переможені. Загальна націленість технократів на видозміну традицій, докорінне перетворення світу призводить до нівелювання ними

набутого попередніми поколіннями досвіду. Інституціоналізована версія історії не допускає жодних відхилень, а офіційна пам'ять тотально поглинає реально існуючі інтерпретації минулого. В політичній практиці відомі парадоксальні випадки, коли політики технократичного типу мислення відстоювали офіційні версії минулого, які відверто суперечили навіть їх особистій родовій пам'яті.

Приклад феодальної та технократичної політичної еліти демонструє два відмінні варіанти розвитку суспільної пам'яті. Часто саме з черговим циклом зміни правлячої еліти змінюється загальна динаміка політики пам'яті. У нестабільних суспільствах практично кожні новообрані державні лідери актуалізують перегляд історії, переоцінку подій минулого, переписування підручників з історії, піднімають питання люстрації, пошуку винних серед попередників. Що ж до пострадянської політичної еліти, то слідом за Ю.Шайгородським слід відмітити її низьку якість, обумовлену не в останню чергу особливостями національного менталітету, історичними умовами, браком системи підготовки інтелектуальних і моральних кадрів. В Україні людей відносять до еліти за посадою або за багатством, набутим нерідко аморальним, злочинним шляхом. Така псевдоеліта називає себе елітою, якій належить визначальна роль в історії, вже хоча б тому, що подібні уявлення є уламком з теорії номенклатури та підтримуються суспільним міфом [223, с. 231].

Заслуговує на увагу концепція «політичної пам'яті правлячих груп» американського дослідника П.Коннертона. Він підкреслює наявність вражаючих відмінностей між офіційними записами про політику представників владної еліти та їхніми політичними спогадами (мемуарами). Владна еліта, на думку вченого, застосовує своє знання про минуле прямолінійно й активно. Більшість людей, що не належить до таких еліт, сприймають історію власного життя передусім у контексті життя правлячої групи. Доволі часто пересічні громадяни до історії власного життя додають попередньо задану, чужу модель, вкорінену у культурі еліти, підкріплену фактами описаними у їх мемуарах. Такі «мемуаристи» вважають своє життя вартим, щоб його згадували інші, адже колись саме вони приймали впливові рішення. «Особиста» історія політичної

еліти протистоїть «об'єктивній» історії, втіленій у різних інституціях: навчальних та освітніх програмах, модулях громадського управління, юридичній системі, конкретній організації розподілу праці [87, с. 37-39]. Як видно з вище викладеного, пам'ять правлячої еліти у значній мірі впливає на механізми, способи, загальні особливості передачі та збереження важливих для спільноти смислів та є визначальною у структурі суспільної пам'яті.

У сучасній політичній науці прийнято протиставляти елітарність та масовість, а також масовість і громадянські чесноти. В працях західних політологів поняття «маса» розглядається як психологічний термін, втілення стадності, шаблонності, безпорадності, уніфікованості, відчуження від інтелектуального акту мислення [141, с. 326]. Дане твердження виходить з того, що значній кількості людей притаманний особливий тип політичної свідомості – масова політична свідомість. Відтак, можемо говорити і про наявність особливого рівня суспільної пам'яті – ***масову пам'ять***, як найпоширеніші, домінуючі для суспільної більшості уявлення, оцінки, судження про історичні події. Вона відображає загально прийняте відношення суспільства до свого минулого, вміщує поверхові, фрагментарні, суперечливі історичні знання, міфи, стереотипи, ілюзії, ситуативні, схоластичні, монологічні судження (наприклад, «Ми врятували Європу від фашизму», «Сталіну ми завдячуємо індустріальний стрибок суспільного розвитку», «Мазепа – зрадник українського народу»). Масова пам'ять сприяє збереженню і передачі неповних, неаргументованих, недостовірних уявлень про минуле, у ній хаотично змішуються наукові та повсякденні, систематизовані й невпорядковані відомості з історії. З поміж інших складових суспільної пам'яті, вона найбільш чутлива до змін та найбільш піддатлива до політичних маніпулювань, навіювань. Відомі вчені, Г.Лебон, Ф.Ніцше, Х.Ортега-і-Гассет, Г.Тард, Е.Фром, З.Фройд, К.Юнг, кожен у свій спосіб, обґрунтовували психологічну потребу більшості людей підкорятися волі вибраних, кращих, схильність до наслідування, копіювання правлячих еліт. Тому у зміст масової пам'яті часто потрапляють смисли, запропоновані окремими політичними лідерами. З іншого боку, і самі

представники політичної еліти у різній мірі залежать від масової політичної свідомості, що позначається на їх діяльності. Вони, так само як і суспільна більшість, можуть поверхово інтерпретувати події минулого, репродукувати наявні історичні міфи, підтримувати існуючі стереотипи. Але в цьому випадку, проблема ускладнюється ще й тим, що у компетенції політичного класу – не лише збереження, але й популяризація, розвиток, поширення таких інформаційних потоків, прийняття відповідних політичних рішень.

Епізодичні короткочасні масові сукупності людей (випадковий натовп чи аудиторія), на відмінну від стабільних спільнот, не володіють чітко структурованою груповою пам'яттю. У сучасній політології під натовпом розуміють найпочатковішу і найнижчу форму соціально-психологічної спільноти, для якої характерне виключно емоційне сприймання дійсності [141, с. 552]. Ці тимчасові соціальні одиниці не встигають виробити механізмів збереження інформації про власну діяльність, керуються імпульсивними настроями, які, в той же час, можуть цілком відповідати меті неформальних лідерів, ватажків натовпу. Не здатна сформувати власної інтерпретаційної схеми минулого, така сукупність людей водночас може стати вирішальним суб'єктом дії у просторі політики пам'яті. Члени натовпу, охоплені почуттям безвідповідальності та безкарності, агресивно налаштовані проти ворогів, можуть зажадати безапеляційної розправи над тими, хто, на їх думку, є винними в трагедіях минулого. Випадки таких масових спалахів нетерпимості траплялися в різні історичні епохи (згадаємо Французьку революцію, вбивства диктаторів – дуче фашистської партії Італії Б.Муссоліні, лідера комуністичної партії Румунії Н.Чаушеску). Досить складно судити про зміст та структуру спільної пам'яті людей, які беруть участь у мітингах, демонстраціях, громадських заворушеннях, а тим більше прогнозувати їх вчинки.

На противагу масовій пам'яті можна розглядати явище громадянської культури пам'яті, характерної для свідомих, мислячих, відповідальних та самокритичних членів суспільства. Детальному аналізові цього явища та його значенню у процесі демократизації присвячено окремий підрозділ 3.2.

Слід зауважити, що сучасні дослідження індивідуального та колективного рівнів суспільної пам'яті пов'язані між собою і є взаємообумовленими. А.Соколов в залежності від змісту збережених смислів виділяє ряд сегментів індивідуальної пам'яті [173, с. 53]. В рамках розуміння суспільної пам'яті як сховища важливої інформації, видається можливим вирізнити у структурі її змісту подібні складові, які, до того ж, тісно перегукуються з базовими елементами політичної свідомості:

- образний або фактографічний сегмент – накопичені у суспільній свідомості зорові, слухові, тактильні образи, серед яких епізоди, події, явища політичного життя (приміром, імідж політичних лідерів, їх символіка, зафіксовані асоціативні уявлення про політичні інститути), якими оперує політична свідомість на буденному та науковому рівнях;

- семантичний або словесно-логічний сегмент – збережені суспільною пам'яттю категорії, поняття, висловлювання, абстрактні ідеї, а також набуті знання. Політичні цінності, ідеали, доктрини, концепції, що накопичені у цьому сегменті суспільної пам'яті, закладають основи ідеологічної складової політичної свідомості, та є однією з найбільш впливових її форм. Політична ідеологія концептуалізує уявлення людей про політичну ситуацію, вибудовує цілісну систему оцінок, намагається зрозуміло обґрунтувати політичні зміни;

- афективний сегмент – сховище позитивних і негативних емоцій, що у структурі політичної свідомості об'єднує почуття, переживання, настрої політичних суб'єктів. Йдеться про конкретні емоційно-чуттєві утворення та психологічні механізми, що управляють політичною поведінкою індивідів, груп та масових спільнот (приміром, інтенсивність політичних очікувань, колективні страхи, слухи, паніка, мода на групові стандарти поведінки та мислення, стійкі моральні настанови, амбівалентність свідомості тощо);

- моторний сегмент – фіксовані пам'яттю суспільні установки, тобто готовність діяти та поводитись визначеним способом. Політико-праксеологічний аспект політичної свідомості передбачає саме такі, вироблені досвідом або шляхом наслідування, уміння, навики, прийоми, звички

колективної дії; спроможність суспільства в той чи інший спосіб реагувати на певні політичні виклики (приміром, електоральна участь, масові політичні протести, мітинги, маніфестації, збори, кампанії громадянської непокори, революції тощо);

- колективна самосвідомість – сукупність уявлень, що характеризують реальне засвоєння людьми спільних групових ідеалів, культурних норм, традицій і відповідних інтересів тієї чи іншої спільноти [174, с. 125]. Значне місце у розвитку самосвідомості займають етнічні пріоритети, релігійні погляди, соціальні ідеї, політичні уявлення, що потенційно формують деякі колективні ідентичності. Через збереження та відтворення цих взаємовідносин суспільною пам'яттю, реалізується потреба суб'єкта у груповій приналежності. З процесами демократизації суспільно-політичного життя особливо актуалізується питання пошуку громадянської та політичної ідентичностей, як складний й неперервний процес боротьби, конкуренції, взаємодії, вибору політичних цінностей, авторитетів, ідеалів, норм, інтересів, у якій залучені свідоме і несвідоме особистості, груп, суспільства в цілому.

Отже, структуру суспільної пам'яті важко осягнути, не вивчаючи її змісту, інформативного, емоційного, смислового навантаження, що і є об'єктом збереження, передачі, реконструкції суб'єктами-носіями. Логічно буде також деталізувати структуру суспільної пам'яті, виходячи з уже класичного визначення французького вченого П.Нора про, так звані, «місця пам'яті» або, використовуючи більш вдалий переклад, – «ареали пам'яті» (з лат. area – площа, простір, поверхня, ділянка) [243]. Сюди входять бібліотечні фонди, музеї, пам'ятники, навчальні підручники, ідеологічні, дидактичні, літературні тексти, мемуари, народні свята, дні пам'яті, назви вулиць, станцій метро, населених пунктів, історичні кінофільми, пантеон національних героїв тощо. Серед них «місця» загальнонаціонального та локального масштабів. Більшість вчених сьогодні сходиться на думці, що ці «ареали пам'яті» є важливим «бастіоном» самобутності народу. Західна дослідниця М.Сміт стверджує, що такі ареали громадської історії забезпечують відчуття стабільності і традиції,

допомагають легітимації існуючого політичного режиму [247]. Сам П.Нора зауважував, що надто багато місць пам'яті обтяжливо для нації, але і їх відсутність позначається на колективній згуртованості. Пробіли у сторінках минулого викликають проблеми розвитку групової ідентичності, особливо молодих держав. Якби тим цінностям, які захищають наявні у суспільстві «ареали пам'яті», нічого не загрожувало, не було б і необхідності у відповідних «ареалах». Відмітимо й протилежну тенденцію: втрачаються, зникають саме ті «місця пам'яті» (імена видатних історичних осіб, древні тексти, монументи і т.д.), котрі втратили свою актуальність у поточній політичній риториці і вже не становлять інтересу з боку громадськості. Невипадково представлені інтерпретаційні версії минулого з їх «ареалами» оповідають швидше про сучасні політичні проблеми, аніж про сутність давніх подій.

Загальна тенденція дослідження «місць пам'яті», із запровадженням відповідної наукової традиції у Франції 70-х рр. XX ст., охопила всю Європу. Однією з найбільш вдалих спроб подібного аналізу на пострадянському просторі є, започатковане О.Удодом, дослідження народного календаря як джерела національно-історичної пам'яті українського народу. Такий календар має об'єднати тисячолітній досвід і народну пам'ять українства. Протягом віків він удосконалювався, доповнювався новими формами і філософськими структурами, перетворившись у цінне історичне джерело [192]. Не менш перспективним, на наш погляд, був би детальний аналіз інших «ареалів пам'яті» українського народу (пантеону національних героїв, пам'ятників, власних назв вулиць тощо), що до деякої міри дозволяє розкрити існуючі у суспільстві цінності, пріоритети, суперечки в інтерпретаціях минулого.

Відмітимо наукові розвідки, у яких застосовуються інші підходи до розуміння структури суспільної пам'яті. Приміром, К.Молдобаєв вважає, що соціальна пам'ять – багатокомпонентне явище, яке виступає обов'язковою умовою існування суспільства, базується на накопиченні, збереженні і трансляції соціально-значимої інформації. Серед підсистем соціальної пам'яті він називає історичну пам'ять народу, культурну пам'ять, політичну пам'ять та

етносоціальну [117, с. 20]. Схожі елементи історичної пам'яті виділяє соціолог В.Полянський: етноісторична пам'ять, соціальна пам'ять, політична пам'ять, соціокультурна пам'ять, конфесійна пам'ять, пам'ять про культуру міжнаціонального спілкування [146, с. 17]. На нашу думку, ці підсистеми можна назвати скоріше **різновидами суспільної пам'яті,** у яких відображається зміст смислів, що передаються суспільством у різних сферах його життєдіяльності. Кожен з різновидів суспільної пам'яті (культурна, релігійна, економічна, політична, правова, соціальна та ін. пам'яті) може бути структурований у свій спосіб і стати предметом окремого наукового дослідження.

Отже, у вище наведених підходах до структури суспільної пам'яті її сегменти розрізняються за тим, які саме смисли вони зберігають. Часто саму суспільну пам'ять розуміють не інакше, як сховище накопиченого досвіду за весь період історичного розвитку. Однак, розглянута структура змісту суспільної пам'яті не означає, що остання є лише подібною сукупністю інформації. Концептуальним підґрунтям нашого дослідження залишається розуміння пам'яті суспільства як постійної, динамічної «роботи» над її змістом. Звичайно пам'ять утримує необхідне для орієнтації в часі і просторі політичного життя, але, перш за все, вона є рухом смислів у часі, складною мнемічною (мнема – від грец. «пам'ять») діяльністю. Для політолога не достатньо прийняти зміст суспільної пам'яті як певну сталу і гомогенну конструкцію. Слід розуміти, що збережена спільнотою інформація не може бути внутрішньо однорідною, але містить безліч відмінних, а часто й суперечливих відтінків, образів, емоцій тощо. Тож крім вивчення різних рівнів суспільної пам'яті, які визначаються її індивідуальними або груповими суб'єктами, крім аналізу змістовних сегментів та ареалів пам'яті, політологічні дослідження мають враховувати в чому ж саме відрізняються існуючі у соціумі спогади, яке смислове навантаження несе та чи інша інтерпретація минулого.

Таке завдання допоможе вирішити детальна **структуризація змісту мнемічної діяльності**. Вітчизняна дослідниця О.Іванова вважає, що зміст

колективної пам’яті про ту чи іншу подію/явище складають наступні аспекти: те, що люди пам’ятають про цю подію/явище; в якому контексті про це згадують; на які цінності, культурні моделі чи схеми опираються у своєму пригадуванні; які почуття і емоції при цьому переживають; яку оцінку дають цій події чи явищу [69, с. 10]. Використовуючи цей підхід, можемо припустити, що структуру суспільної пам’яті утворюють такі складові:

1. *Фактологічна складова* (пам’ять про сам факт тієї чи іншої події минулого, її основних учасників, часові та просторові рамки). Суспільна пам’ять є вибірковою, а отже, й спогади про певні історичні факти можуть пройти крізь призму політичної свідомості трьома шляхами: збереження та актуалізація для даного часу (актуальна пам’ять); відтворення змісту історичних фактів за політичної необхідності (перспективна пам’ять); часткове стирання або остаточна втрата відомостей про певні події минулого (забуття).

У цьому, здавалося б, найбільш стабільному сегменті суспільної пам’яті, постійно відбуваються зміни. Так вихованці радянської школи і сьогодні можуть розповісти про реально існуючих чи вигаданих персонажів-героїв їхнього часу – Павку Корчагіна, Зою Космодем’янську, Пашу Ангеліну, Олексія Стаханова, Любу Шевцову та ін., а для більшості сучасних молодих українців ці імена вже ні про що не говорять, останні випали зі змісту колективної пам’яті. Водночас підручники історії незалежної України поповнилися раніше забороненими іменами таких історичних діячів як Іван Мазепа, Михайло Грушевський, Євген Коновалець, Степан Бандера, В’ячеслав Чорновіл та ін. Тож пам’ять про факти, що мали місце в минулому динамічна, що пояснюється рядом причин. По-перше, суспільний розвиток постійно продукує інформацію, яка потребує збереження. Пам’ять суспільства нагромаджує нові відомості, що поступово заміщують раніше пережитий досвід. По-друге, історична наука перебуває у стані постійних пошуків. В умовах інформаційного суспільства можливості наукового дослідження прогресують, що дозволяє вченим поповнювати суспільну спадщину новими відкриттями. Зрештою, зміна державної влади та потреба у її легітимації

минулим часто призводить до повного чи часткового перегляду змісту колективної пам'яті. Фактологічний сегмент є тим базовим підґрунтям, на основі якого вибудовуються інші складові мнемчної діяльності.

2. Контекстна складова (збережена інформація про передумови, причини і наслідки подій, що відбулися в минулому, з чим суспільство пов'язує спогади про них). Зміст мнемічної діяльності, зазвичай, не обмежується лише пригадуванням певних фактів. У суспільстві може існувати кілька версій щодо причин їх виникнення, при цьому, вони не обов'язково доповнюють офіційну парадигму пам'яті, але можуть суперечити їй. Приміром, аналізуючи дослідження особливостей колективної пам'яті сучасних українських студентів про Голокост, яке провела О.Іванова, можемо помітити, що про сам факт цієї трагедії пам'ятають усі молоді люди, але різні студенти репрезентують відмінні, а часом й протилежні версії бачення причин Голокосту. Одні розглядають його як наслідок воєнних дій, другі – як наслідок ідеології про вищу і нижчі раси, інші – як злочин проти людства, окремі ж студенти вважають Голокост виправданою акцією та результатом вини самих євреїв [69]. Отже, контекстна складова їх пам'яті відрізняється. Специфікою цього сегменту суспільної пам'яті є його зв'язок, а часто і обумовленість іншими складовими змісту, зокрема ціннісно-ідеологічною.

3. Ідеологічна складова (інтерпретація подій минулого в рамках загальноприйнятої або альтернативної історико-політичної доктрини, визнаних суспільних ідеологем, цінностей, моральних норм). Цей сегмент суспільної пам'яті викликає особливий інтерес для політологічного дослідження, адже передбачає «відсіювання» суспільних спогадів на «решеті» існуючих ціннісно-ідеологічних домінант. Як стверджує канадський вчений К.Надо, історія є не стільки конструкцією істориків, скільки інтелектуальною конструкцією даного суспільства і для цього суспільства, у якій воно створює свою ідентичність спочатку для себе, а за тим і для майбутніх поколінь [121, с. 246].

Йдеться про таку частину «роботи» суспільної пам'яті, у якій народ співвідносить свої спогади з різноманітними версіями їх трактування,

здебільшого офіційними. Для означення ціннісно-ідеологічної складової змісту суспільної пам'яті використаємо приклад С.Коена, який описує запустілі сільські кладовища у Литві і Латвії, що пройшли уже три фази ідентифікації. До розпаду комуністичної системи написана від руки табличка вказувала, що в безіменних могилах спочили «Жертви фашизму». У першу хвилю воскресіння пам'яті попереднє означення змінилось новим – «Єврейські жертви». Ріст націоналізму надав семіотичний пріоритет «Литовським жертвам – мужнім борцям з нацизмом та сталінізмом» [91]. З кожним гойданням політико-ідеологічного маятника, особливо в перехідних політичних режимах, зносяться пам'ятники, перейменовуються вулиці, переглядаються свята. Зазвичай, саме надання суспільним спогадам про минуле ціннісного, політико-ідеологічного змісту призводить до їх емоційного сприйняття, про що піде мова далі.

4. Афективна складова (емоційний супровід реконструйованої суспільством інформації про пережите минуле). Це ірраціональний сегмент мнемічної діяльності соціуму. Колективна пам'ять шукає опори не стільки у доказовому аргументі чи логічному висновку, скільки в інтуїтивному відчутті, асоціативному зв'язку, переживанні, зазначає Ю.Зерній. Для міфологізованих сегментів пам'яті реальність і достовірність подій не має суттєвого значення, проте вона охоче сприймає їх в емоційно забарвлених, естетичних символах та образах [67, с. 37]. Більшість політичних подій не доходять до стану колективної осмисленості. Тому в пам'яті суспільства залишаються лише загальні чи поодинокі враження, на базі яких і функціонує буденна політична свідомість. Як зауважив С.Кара-Мурза, перш за все запам'ятовується те, що викликало враження, а інформація, не підкріплена «чуттєвою пам'яттю», швидко витісняється. Роль найрізноманітніших почуттів у запам'ятовуванні ретельно виважена. Тому сьогодні розроблено цілий ряд математичних моделей, які дозволяють конструювати виступи політиків, їх повідомлення, що цілеспрямовано закарбуються у довгострокову або короткострокову пам'ять, чи будуть корисними як нейтральне прикриття, що створює загальну правдоподібність [81, с. 240-241]. Тож коли та чи інша подія має емоційний

супровід, у неї є більші шанси залишитися у нашій пам'яті. З іншої сторони, коли спогад має значне емоційне підґрунтя, його легше корелювати ззовні.

5. *Оціночна складова* (судження та оцінка події минулого, її прийняття чи заперечення). Інформація, що була осмислена суспільством в рамках деяких ціннісно-ідеологічних координат, а також мала певний (позитивний, негативний, рідше нейтральний) емоційний супровід, зазвичай настановляє на міркування з приводу місця й ролі того чи іншого явища минулого у теперішньому суспільно-політичному житті. Оціночна складова мнемічної діяльності суспільства включає не лише схвалення або осуд вчинків історичних акторів, але й висновки, уроки, які воно виносить зі свого минулого.

У вже згадуваному вище дослідженні регіональних особливостей пам'яті українських студентів про Голокост, О.Іванова запропонувала якісно проаналізувати висновки студентів за лінією їх спрямованості у майбутнє (наприклад, «Людство повинно зробити все, щоб подібне не повторилося»), у минуле (приміром, «Люди не розуміли, за що їх знищували»), або як просту констатацію факту (наприклад, «Це трагедія для всього людства»). Студенти Полтавських вузів у більшій мірі (31,6% від загальної кількості, порівняно з 22,6% у Харкові та 20,5% у Львові) пов'язали події минулого зі своїм майбутнім та майбутнім інших народів. В той же час львівські студенти виявили найвищий рівень спрямованості в минуле – 35,9% (у Харкові - 27,4%, у Полтаві – 26,3%). Дослідниця припускає, що така ситуація пов'язана з бажанням зрозуміти складне минуле свого регіону, а також обумовлена загалом більшим інтересом жителів Заходу України до історії [69, с. 16]. Оцінки, які виставляє суспільство своєму минулому, є одним із найбільш складних завдань його мнемічної діяльності. У громадському та політичному дискурсі таких оцінок вистачає. Однак сумнівною найчастіше виглядає їх аргументованість, ступінь осмислення, обізнаність громадськості з даної проблематики.

Описана вище методика структурування змісту суспільної пам'яті доволі умовна. Втім вона дає можливість політологу-науковцю та політику-практику знаходити відповіді на складні питання соціально-політичної значимості. Так,

аналіз фактологічної складової мнемічної діяльності суспільства розкриває запитання: «Що саме пам'ятає дане суспільство?»; контекстної складової – «З чим члени суспільства пов'язують той чи інший спогад?»; ідеологічна складова дає відповідь на запитання: «Чому суспільство пам'ятає саме ці події?»; афективна складова характеризує те, «Як суспільство пригадує ті чи інші події минулого?»; оціночна ж складова суспільної пам'яті відповідає на питання: «Які висновки робить суспільство з власних спогадів та набутого досвіду?»

Зрештою суспільна пам'ять – динамічний процес фіксації, збереження, відтворення та забування значимої для функціонування соціально-політичного організму інформації. Тому окремо варто приділити увагу мнемічним процесам, як складовим суспільної пам'яті [18, с. 45]. Серед них прийнято розрізняти: *запам'ятовування* – сприйняття зовнішніх сигналів, стимулів, образів, впізнавання, асоціації з наявними в пам'яті смислами; *збереження* – динамічний процес, що включає переробку матеріалу, його освоєння і оволодіння, відбір, узагальнення і конкретизацію, систематизацію і деталізацію; *відтворення* – відновлення, реабілітація смислів, які зберігаються у пам'яті, і використання їх у практичному житті; *забування* – звільнення пам'яті від неактуальних смислів, не витребуваних у практичній діяльності. Процесам суспільної пам'яті характерний значний ступінь динаміки – конструювання колективних спогадів, їх первинна або повторна втрата, вилучення зі змісту пам'яті цілих епох, важливих імен, відновлення забутих відомостей – усі ці дії відбуваються досить швидко. У соціально-гуманітарних науках на позначення явищ запам'ятовування, збереження, відтворення та забування прийнято застосовувати різні поняття – «операції пам'яті», «мнемічні події», «процеси пам'яті», «мнемічні дії», «структурні елементи пам'яті». Водночас усі вони є важливими функціями політичної системи, що забезпечують її наступність, спадковість, історичну тяглість, цілісність.

Детальне вивчення структурних елементів суспільної пам'яті дозволяє говорити про їх **функціональне призначення** у сучасному суспільстві загалом, а також в контексті розвитку демократичної політичної свідомості, зокрема.

Якщо перша частина даної проблематики ґрунтовно розкрита в роботах таких вчених як В.Андрущенко, О.Антонюк, В.Жадько, В.Карлова, П.Коннертон, О.Литвиненко, К.Молдобаєв, М.Сміт, Ж.Тощенко, О.Удод, то розуміння другої потребує додаткової уваги науковців, особливо політологів.

Українські дослідники вказують на такі функції історичної пам'яті у системі духовного світу сучасної людини: функцію наступності (наступність поколінь); виховну (пропедевтичне навчання та виховання; підготовка до сприйняття); компаративістську (аналіз базисних ідей та цінностей); креативну (відтворювальні процеси); соціальну (соціалізація людей, толерантність) [60, с. 6]. В межах деякої соціальної системи серед інших, В.Карлова доповнює цей перелік, виділяючи пізнавальну функцію історичної пам'яті (надає новим поколінням інформацію про історію їх народу, минулі звершення предків, звичаї, традиції, динаміку суспільного життя, прагнення, поривання, вчинки минулих поколінь, їх наслідки тощо); акумулятивну (нагромаджує і відшліфовує історичний досвід, актуалізує його, включаючи в систему наявних суспільних та індивідуальних інтересів, потреб, дій); компенсаторну (у періоди трансформації суспільства, коли відбувається актуалізація її історичного досвіду і знання) [82]. О.Литвиненко підкреслює, що пам'ять значною мірою визначає поведінку політичної системи. За умов стабільності вона забезпечує відтворення і збереження стереотипів політичної поведінки як кожної конкретної людини, так і найскладніших підсистем. За нестабільності — визначає альтернативи політичного розвитку. У пам'яті суспільства зберігаються писані і неписані норми, правила, результати їхнього дотримання та нехтування ними [105]. Ряд російських вчених вирізняє також комунікативну, адаптаційну, ідентифікаційну та світоглядну функції пам'яті [див. 117; 146; 188]. Усі означені підходи є цінними й для нашого дослідження.

Не виключаючи раніше відкритих, слід однак вирізнити ті специфічні функції суспільної пам'яті, котрі вона реалізує у політичному житті суспільства. Розпочнемо з найбільш широкої функції. Пам'ять суспільства сама по собі вже є вагомим конструюючим елементом громадського життя. Кожна

соціальна група прагне визнання власної значимості та причетності до історії суспільства. Відтак дискусії навколо питань минулого можуть заповнювати більшу частину політичного життя громади, мотивувати до боротьби певні політичні сили, додавати змісту та форми окремим політичним заходам. Часто до суспільної пам'яті політичні еліти звертаються з ціллю відвернення уваги від поточних проблем сьогодення, уникнення відповідальності за власну неефективну діяльність. Отже, суспільна пам'ять виконує *функцію ціннісно-смислової реконструкції минулого у сучасному політичному житті* соціуму, актуалізує важливі політичні цінності та знання, здобуті раніше, компенсує брак інноваційних прийомів та методів політичної діяльності.

Образи минулого зазвичай легітимізують, виправдовують існуючий соціально-політичний лад. Зацікавлений політичний суб'єкт зазвичай шукає в пам'яті суспільства потрібний прецедент для легітимізації у політичній свідомості співвітчизників необхідного політичного рішення, а за його відсутності – встановлюватиме історичні аналогії чи паралелі з іншими спільнотами та їх пам'яттю. В цьому полягає наступна, особливо важлива для політичних відносин, *легітимаційна функція суспільної пам'яті*. Такий потенціал спогадів полягає у виправданні певного політичного режиму. Мнемічна діяльність соціуму – джерело для визнання діяльності владного суб'єкта, ідеологічної програми, прийнятих стратегій розвитку політичної системи тощо. У сучасній політичній науці значне місце відведено дослідженню процесу легітимації, джерелам, особливостям, перспективам легітимності політичної влади. Так, український політолог Є.Цокур зазначає, що легітимація, як складний процес збирання суспільства на основі загальних цінностей, пов'язана з ідеологією, політичною культурою, політичною свідомістю, традиціями, громадянським суспільством. Проблематика владної легітимності також зв'язана з питаннями збереження або руйнації суспільного ладу, зі змінами в колективній ідентичності людей [217, с. 76-77]. В цьому складному процесі важко не помітити ролі базових компонентів суспільної пам'яті – збереження, відтворення, забуття.

В ході пригадування власного минулого суспільство прагне до більш повного розуміння самого себе в контексті новітньої доби, до осмислення свого місця у процесах політичної модернізації, трансформації, демократизації, в часі світових криз та тотальної глобалізації. Мнемічна діяльність дозволяє політичним суб'єктам вибудовувати логічний ланцюг взаємозв'язків між минулими, дійсними та наступаючими тенденціями суспільно-політичного розвитку. В переломні моменти історії важко переоцінити роль суспільної пам'яті. Тут доречно згадати роботу російської дослідниці Р.Батомункуєвої, присвячену обґрунтуванню пам'яті як стабілізуючого, порядкоутворюючого фактора в процесах суспільних змін. Авторка переконливо аргументує специфічну функцію пам'яті – *регулювання процесів трансформації суспільства*, що конкретизується у соціальному оцінюванні, соціальних контролі і нормуванні [17]. В залежності від ціннісних установок і стану розвитку політичної системи функціональні компоненти пам'яті можуть фіксувати і відтворювати інформацію як стабілізуючого, так і деструктивного характеру. Суспільна пам'ять відображає стабільність і мінливість перехідної політичної системи. В умовах політичної трансформації ледь не кожна політична реформа зважується на мірилах вкоріненого авторитарного досвіду та щойно відновлених цінностях демократії. Саме колективна пам'ять спільноти, яка неодмінно є оригінальною, відмінною від інших, і водночас такою, що містить спільні точки дотику з іншими суспільствами, забезпечує балансування політичного організму між дзеркальним транзитом і традиційними або альтернативними шляхами політичного розвитку.

Соціально-гуманітарною наукою сьогодні доведено значення суспільної пам'яті також у *зниженні ризиків політичних рішень*. Американські дослідники Г.Саймон та А.Герберт вважають, що роль пам'яті у раціональній поведінці дуже важлива, необхідно лише розробити адекватні психологічні та штучні, асоціативні, індексні механізми, які забезпечують доступ до інформації, що зберігається в пам'яті, у той момент, коли вона потрібна для прийняття управлінських рішень [37, с. 102]. Пам'ять, як природній механізм регулювання

поведінкових реакцій, автоматично обмежує процес реалізації заздалегідь неефективних рішень. Політичні рішення, які не враховують зміст суспільної пам'яті, зустрічають спротив набутого досвіду. Вітчизняні вчені підкреслюють, що політичний досвід – позитивний або негативний; результативний, ефективний або безрезультатний; глобальний, світовий або місцевий – стимулює пошуки нових політичних рішень і орієнтирів, нових прогнозів і форм політичної діяльності. При використанні політичного досвіду важливо враховувати його зумовленість конкретно-історичними, національними, класовими, економічними, регіональними, культурними та іншими чинниками [204, с. 199]. Тож прийняттю оптимального політичного рішення передують, в тому числі, і мнемічні суспільні процеси.

Ще однією особливістю, що позначається на якості політичних відносин та процесів, є зумовлені людською природою обмежені можливості пам'яті. Як зауважує І.Кравченко, інтенсивні інформаційні навантаження викликають дисфункції політичної пам'яті, послаблення здатності сприймати, накопчувати і координувати інформацію. Внаслідок втрати пам'яті про минуле зростає загроза непослідовного, бурхливого реформаторства, повторювання помилок, низької грамотності тощо [95, с. 42]. Водночас суспільна пам'ять здатна визначати темпоральність (сприйняття часу) політичної свідомості як багатовимірну, множинну структуру, елементи якої перебувають на різній ступені активізації. Завдяки інтенсивним мнемічним процесам у політичній свідомості суспільства утримується необхідна для орієнтації у часі та просторі інформація. Тож пам'ять суспільства вибіркова і здійснює *захисні функції*, пріоритетно зберігаючи в свідомості бажані позитивні події, ідеї, емоції або ж їх зворотні форми (образи, упередження, стереотипи, претензії тощо).

Пам'ять дозволяє підтримувати безперервність суспільної еволюції, спадкоємність політичного досвіду, передавати накопичене наступним поколінням. Як підкреслює К.Молдобаєв, пам'ять забезпечує зв'язок поколінь, їх наслідування, спадковість, створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співробітництва людей у різних сферах діяльності [117, с. 20].

Спадковість політики стосується не лише форм, але й їх змісту, зразків політичної поведінки, оцінок і цінностей. Знаковою у сучасній вітчизняній політології є поява досліджень, присвячених даній проблематиці. Серед них проведена наукова робота Я.Курган, у якій авторка визначає спадкоємність як необхідний і об'єктивний безперервний зв'язок між етапами розвитку політичної системи, доводить значення цього принципу у забезпеченні цілісності і трансформації демократичних політичних систем, розкриває ціннісно-смислову природу даного явища [100]. Безумовно, не варто абсолютизувати елемент спадкоємності у політичному житті. Без історичної тяглості руйнується політична система, але й відсутність змін у системі приводить до стагнації, а за нею й до занепаду. Пам'ять стримує цілковите поглинання політичної свідомості революційними переломами. Вона позначається на тому, як передане нам минуле сформує наші уявлення, світогляд та поведінку сьогодні; на відчутті нерозривності, коли ми пристосовуємося до постійно змінної сутності політики. Тож *підтримка спадкоємності політичної системи* є лише однією із функцій складного феномену політичного життя – суспільної пам'яті.

Часто пам'ять формує розуміння спільнотою власних національних, державних, політичних інтересів, зовнішньополітичних загроз та преференцій. Образи минулого водночас витворюють образи «свого» та «іншого», союзника і супротивника, зразки політичної поведінки по відношенню до інших груп. М.Сміт вказує, що історія, пам'ять та спільний досвід минулого мають вирішальне значення для створення етнічних груп і народів, дають розуміння сьогодення та особливі можливості для соціально-політичної згуртованості. Через те, що пам'ять вміщує у собі також альтернативні інтерпретації подій минулого, групові міфи, забуті трагедії, приховані невдоволення – саме спогади можуть бути потужним інструментом мобілізації громадян в руках політичних лідерів [247]. В таких складних взаємозалежностях відмітимо одразу три функції суспільної пам'яті – її *ідентифікаційну, інтегративну та мобілізаційну роль* у політичному житті спільнот. Колективна пам'ять є важливим творчим

зв’язком, без якого індивіди почувають себе відірваними від групи, менш схильні вірити у свій народ, а тому й не націлені діяти в його інтересах. Основні структури змісту пам’яті конструюють самоусвідомлення спільноти, її імідж на міжнародній арені, відрізняють її від подібних соціально-політичних угрупувань. Не рідко саме пам’ять стає тим середовищем, з якого, в результаті комунікації, сприйняття, саморефлексії, постають нові моделі ідентичностей.

Звернення до пам’яті, соціально-політичного минулого є важливою потребою суспільства ще й тому, що у ній закладений значний *виховний потенціал.* В системі громадянської освіти молодого покоління чільне місце відводиться вихованню з посиланням на зразки актуального минулого, навчанню на позитивних і негативних історичних прикладах. Поступальність політичної соціалізації особистості немислима без збережених суспільною пам’яттю моделей політичної поведінки. Відтак поряд з виховною варто виділити більш широку – с*оціалізуючу функцію* пам’яті у політичному житті. Процес спільного пригадування, відтворення чи забування залучає індивіда до системи політичних стосунків, до певної політичної культури. Разом з включенням до конкретної «спільноти пам’яті», змінюються знання, світогляд, мораль, психологія людини, врешті для неї актуалізуються наявні в даній спільноті політичні інтереси, потреби, дії. Тож невипадково, у процесі цілеспрямованого та систематичного впливу на політичну свідомість громадян (тобто у політичному вихованні) значна увага приділяється історичній освіті.

Не менш вагомими для розвитку політичних відносин та процесів є ті функції суспільної пам’яті, які реалізуються в рамках більш широких або вузьких соціальних систем – а саме пізнавальна, акумулятивна, дидактична, світоглядна, компенсаторна, комунікативна. Відмітимо, що функції суспільної пам’яті нерідко суперечать одна одній. Так, якщо захисна функція налаштовує на збереження повного спектру знань про минуле, то легітимаційна вимагає використання вибіркових історичних знань для досягнення тих чи інших тенденційних політичних цілей.

2.2. Типові стани суспільної пам’яті та їх прояви у політичній свідомості і політичній поведінці індивідів в умовах демократизації

Політична свідомість є системним та багаторівневим явищем. Роль суспільної пам’яті у її функціонуванні не обмежується лише збереження та відтворенням політичного досвіду спільноти. Пам'ять є сфокусованою масовою, груповою та індивідуальною свідомістю, що здатна утримувати важливі смисли аж до перетворення їх у різні форми світоглядного сприйняття минулого. Більш того, вона включає хронологічні зрізи не тільки політичної, але й практично усіх виявів суспільної свідомості (економічної, правової, культурної тощо).

При усій складності структури суспільної пам’яті та багатоманітності політичної свідомості, сучасні дослідники дедалі частіше схиляються до думки, що українське суспільство набуває ознак своєрідного феномену авторитарної свідомості, для якої властиві стан загальної недовіри до інших, некритична готовність коритися будь-якому авторитетові, відчуття абсолютної безпорадності, інерція провінційності, догматизм мислення, страх міжособистісних контактів, відтворююча діяльність у вузьких рамках усталених стереотипів. Суспільна свідомість опинилася в стані соціального стресу, пише М.Михальченко, втратила чіткі орієнтири для оцінки минулого України і конструювання її майбутнього [113, с. 197-199]. Спеціалісти з тривогою пишуть про стан психічного здоров’я у посттоталітарних суспільствах, про політичну істерію і депресію, соціальну шизофренію і мовну невротизацію, ставляться й інші невтішні діагнози [120, с. 182]. На нашу думку, ця ситуація потребує не лише комплексних діагностуючих оцінок, але детального вивчення її окремих причин та проявів.

Безумовно пам’ять суспільства визначає характер політичної свідомості. Адже остання постала насамперед як витворені історично і спрямовані в світ політики психологічні орієнтації, ментальні риси, самосвідомість, діяльні політичні позиції. Політична свідомість є одним з визначальних чинників суспільно-політичного життя, що суттєво позначається на обраних стратегічних

та тактичних орієнтирах суспільства. Якісні характеристики політичної свідомості сучасного українського суспільства здебільшого визначаються менталітетом та попереднім політичним досвідом українського народу, вважає вітчизняний політолог В.Дем'яненко. Окрім тяжкої спадщини радянських часів (конфронтаційність масової свідомості, етатизм, периферійність українства, відчуття власного безсилля перед могутньою державою), вони відображають ще й негативні моменти її давньої історії (роздробленість регіонів, козацько-гайдамацька вольність, яка часто переходить в анархізм, тотальна неповага до закону і влади, хуторянська психологія). Дослідниця підкреслює, що це суттєво заважає входженню України в цивілізований світ. Водночас, стійкі демократичні потенції українців, терпеливість, вміння пристосовуватися до змін створюють сприятливі умови для проведення реформ та страхують суспільство від соціального вибуху в умовах тривалої економічної кризи [50].

Політична свідомість, як складний і багатогранний конструкт, формується під дією багатьох факторів. Останні мають свої специфічні особливості у кожному окремо взятому суспільстві. Аналізу цих факторів присвячене також дисертаційне дослідження українського політолога Ю.Руденко. Авторка виділяє наступні чинники, які впливають на формування політичної свідомості сучасного українського суспільства: специфічні риси національного характеру та менталітету (ментальності); соціально-політичні «накопичення» історичної пам'яті (видатні постаті, події, символи, міфи тощо); особливості процесу трансформації в пострадянських країнах, зокрема в Україні; політичні суб'єкти та рівень взаємовпливу між ними і об'єктами політичного процесу [166, с. 16].

Детальніше зупинимось на тих умовах та факторах формування політичної свідомості, що пов'язані з процесами суспільної пам'яті. За схожою логікою слідує німецький дослідник Р.Козеллек, котрий вивчав, як різні часові пласти та сегменти пам'яті формують суспільну свідомість [85]. Такі наукові розвідки є цінними для нашого дослідження, адже політична свідомість є лише до певної міри самостійною відносно свідомості суспільства в цілому і її

конкретних неполітизованих проявів (науки, моралі, релігії, мистецтва і т.д.). Свідомість, як форма осягнення реального буття, єдина у своїх сутнісних характеристиках і законах функціонування. У всіх її проявах і формах вона має єдине підґрунтя – соціально-природне буття людей, їх інтелект, волю, почуття. Відносно самостійний характер політичної свідомості, на відміну від моралі чи економічної свідомості, проявляється у специфіці політичного простору, політичних відносин, політичної культури, традицій і норм політичної поведінки, політичних технологій і методів політичної діяльності.

Новий досвід спонукає свідомість до його опрацювання пам'яттю, в ході якого долаються своєрідні пороги, після чого багато подій і явищ минулого набувають зовсім іншого вигляду, залежно від сили враження та його усвідомлення. У процесі опрацювання досвіду (мнемічної діяльності) змінюються способи поведінки, позиції та свідомість, що, звісно ж, не означає неминучості таких змін. Досліджуючи вплив двох світових війн на суспільну свідомість, Р.Козеллек вважає за необхідне застосувати диференційований підхід залежно від різних передумов формування свідомості. Світові війни призвели до масштабних зламів та зсувів у досвіді їх дієвих осіб або жертв, а також у суспільній свідомості загалом. «Спільна війна не всіма сприймається як спільна… Насамперед необхідно відділити самі війни від їхніх наслідків, – пише дослідник. – Тому спочатку на аналітичному рівні потрібно розділити синхронічні фактори, котрі діяли під час війни, а потім – діахронічні фактори, що породили її наслідки» [85, с. 293-294].

Запропонована методологія особливо цікава для теоретичного осмислення феномену суспільної пам'яті і його зв'язку з політичною свідомістю. Вона може бути застосована не лише у випадку дослідження впливу світових воєн на суспільну свідомість, але й у інших політологічних дослідженнях. Слідуючи за міркуваннями вченого, можна виділити наступні ***фактори формування політичної свідомості***, що пов'язані з певними подіями минулого та мнемічною діяльністю індивідів, груп, суспільства в цілому:

1. *Синхронічні фактори*, результатом яких є первинний досвід, набутий очевидцями події. Умовно ці фактори варто розподілити на дві групи:

- Первинні враження про певну подію чи явище минулого (оперативна / безпосередня / короткочасна пам'ять). До цієї групи факторів відносимо відчуття, способи поведінки, позиції, а також породжену ними свідомість, які формуються під впливом безпосереднього досвіду подій та враженнями набутими в їх ході. Всі вони ґрунтуються на подіях, в яких беруть участь діючі актори або ж ті, на кого спрямовані ці дії. При чому, як помічає Р.Козеллек, їх потенційна кількість може дорівнювати кількості людей, що пережили ці події. Окремо варто виділити зміст вражень, що формують свідомість, тобто переживання. «Усі ситуації, пов'язані з переживаннями, позначенні подібністю або спільністю, що створює спільний психічний стан, – пише вчений, – У такому разі потрібно говорити про структуровані події або структуру подій, що дозволяє зробити висновок про спільний характер процесів формування свідомості» [85, с. 294]. Так, учасники Помаранчевої революції в Україні виходили на різні за масштабами площі та майдани різних міст країни, використовували різні засоби політичного протесту, у кожному конкретному випадку відрізнявся їх ресурсний потенціал тощо. Втім цих людей об'єднували подібні, близькі переживання за майбутнє держави, демократичні цінності та прагнення свободи, що дозволяє науковцям вказувати на спільний характер формування їх політичної свідомості.

- Соціалізуючі умови (своєрідні «фільтри» свідомості), що діють на політичну свідомість ще до того часу, як розгорнулася певна подія. Тоді як спільна структура вражень формується самою подією, свідомість, за допомогою якої вони осмислюються, сама є сформованою наперед – вважає Р.Козеллек. Дослідник розглядає мовні, релігійні, світоглядні, ідеологічні, політичні, ґенераційні, статеві, професійні та класові наперед задані «фільтри» свідомості [85, с. 295-297]. Очевидним є взаємозв'язок цих факторів формування політичної свідомості з уже виділеними нами раніше (у підрозділі 2.1.) структурними елементами суспільної пам'яті.

Досліджуючи чинники впливу минулого на колективну свідомість, варто розрізняти ті з них, що зумовлені самою подією, яка відбулася в минулому, та фактори, які визначаються як наслідки цієї події. Першу групу ми розглянули вище і означили синхронічними факторами. Втім усі соціалізуючи умови, розглянуті нами в контексті минулого, набувають або можуть набути нового значення у майбутньому.

2. *Діахронічні фактори* постають другою важливою групою чинників розвитку політичної свідомості. Їх результатом є трансформований під впливом наслідків минулої події досвід. Наслідки події, так само як сама ця подія та її передумови, здійснюють значний вплив на пам'ять про неї та осмислення колективною свідомістю. Цю особливість пояснює Р.Козеллек: «Враження від війни перетворюється на спогади про війну. Однак вони не є константною величиною, оскільки теж зазнають на собі впливу наслідків, зумовлених війною, котрі можуть надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх у певне русло, одне слово, змінити. Багато чого забувається, відходить на задній план, дещо міцно осідає в пам'яті, дещо героїзується… Нові мовні семантичні одиниці, ідеології, стереотипи, гасла нашаровуються, як продукт війни, на її первинний досвід або витісняють його» [85, с. 300]. Ці постфактум-фактори («фільтри» пам'яті), що впливають на політичну свідомість, з різною потужністю спричиняють трансформації первинного досвіду, змінюють уявлення про минуле, породжують відмінні потоки політичної свідомості.

Аналізуючи особливості політики перехідного періоду, Ю.Шайгородський, підкреслює, що навіть з крахом марксистсько-ленінської ідеології деутопізації суспільної свідомості українців так і не відбулося. Навпаки – саме перші роки перехідного періоду знаменували для України появу новостворених міфологем (фольклорного, транзитологчного, неоліберального, бюрократичного, реставраційного, націонал-патріотичного тощо), які стали основою нового сприйняття минулого та прийдешнього спільноти [223, с. 201-234]. Активна міфотворчість, властива сучасним

суспільствам, що трансформуються, є важливим діахронічним фактором, що впливає на зміст та структуру суспільної пам'яті.

Отже, з усього розмаїття чинників, що формують політичну свідомість суспільства, треба виділити ті, які пов'язані з подіями і явищами минулого та пам'яттю людей про них. Ці фактори також внутрішньо структуровані на власне синхронні (первинні враження і соціалізуючі «фільтри» свідомості) та діахронічні («фільтри» пам'яті). Врахування різносторонніх обставин формування й розвитку політичної свідомості в рамках теорії про суспільну пам'ять, дозволяє дослідникові ще раз переконатись у множинності пам'ятей, гетерогенності суспільства, та поступово підійти до розуміння різних станів суспільної пам'яті, котрі конструюють політичну дійсність.

Взявши на озброєння методологію діяльнісного підходу, найбільш прийнятним визнаємо таке розуміння суспільної пам'яті, що вбачає у ній процеси збереження, відтворення і забуття, та, як і будь-який інший соціально-політичний процес, є послідовною зміною станів, що відбувається під впливом окреслених вище зовнішніх та внутрішніх факторів. ***Типові стани суспільної пам'яті***, що розвиваються на тлі політичних перетворень, потребують особливої уваги вчених, в тому числі й політологів. Під цим поняттям ми розуміємо сукупність ознак, рис, що характеризують феномен пам'яті в даний історичний період, відповідно до певних вимог часу, ступеня готовності до політичних змін, трансформацій тощо; ситуацію у сфері знання і розуміння минулого, зумовлену певними обставинами й чинниками.

Як вважають російські політологи, вихідним компонентом політичної свідомості є психолого-політичний стан людини, який формує передумови для її орієнтацій у світі політики, де вона може відігравати активну або пасивну роль в залежності від темпераменту, виховання, освіти, переконань, потреб та цінностей [183, с. 333]. Окрім критичного осмислення соціально-політичної дійсності, узагальнення та раціоналізації чуттєвих уявлень, усвідомлення цілей різних політичних сил, прийняття чи відмови від встановлених норм

політичного процесу, очевидно, що на цій структурі політичної свідомості свій відбиток залишають і стани суспільної пам’яті.

Доволі складно назвати вичерпний перелік таких станів, що не є завданням нашого дослідження. Проте дуже важливо дослідити хоча б окремі з них, які набули особливої актуальності на сучасному перехідному етапі розвитку – соціальну ностальгію, гіпертрофований інтерес суспільства до минулого, суспільну амнезію – як специфічні явища політичного життя. Ці стани часто змінюють один одного (в чому можна прослідкувати деякі закономірності, циклічність), або можуть співіснувати в одному й тому ж суспільстві, визначаючи особливості його політичного розвитку. В їх почерговій зміні проявляються загальні ритми динаміки суспільно-політичного життя; довготривалі або короткі значимі етапи життєдіяльності цілих спільнот.

Стани суспільної пам’яті доцільно віднести до більш широких, так званих, соцієтальних станів (термін за О.Донченко та Ю.Романенко), що є функціональною характеристикою соціуму, в яких фіксуються його глибинні властивості та форми існування. Вони виявляють фундаментальні засади суспільства – базову мораль, панівну систему цінностей, домінуючі поведінкові установки різних груп, норми соціальних реакцій [54, с. 88]. Цікаво, що стани суспільної пам’яті пов’язані з такими станами політичної свідомості та формами політичної поведінки як політичне відчуження, суспільна аномія, апатія, амбівалентність політичної свідомості, інфантильність тощо. Перейдемо до їх більш детального аналізу.

Колективна амнезія (забування) – тимчасова втрата соціумом певної частини спогадів. В рамках класичної політико-філософської парадигми прийнято вкрай негативно оцінювати стан суспільної амнезії, та розглядати його як знищення, руйнування, незнання, які конче необхідно долати різноманітними, в тому числі й політичними, засобами. З розвитком психоаналізу стало зрозумілим те, що колективне забуття – це своєрідне «приховування» певних відомостей минулого, тимчасове витіснення деякого здобутого досвіду, що потенційно може бути актуалізований. Стан амнезії

часто досягається офіційним запереченням або замовчуванням певних фактів. Англійський соціолог С.Коен звертає нашу увагу на те, що часто спогади про жорстокі репресії витіснялися з офіційного вжитку не заради їх забуття, але задля того, щоб така пам'ять продовжувала функціонувати «підпільно» в області особистого та сімейного, і вже там розвивати страх, що «паралізував» би суспільну волю до спротиву [91].

Проте суспільна амнезія може бути й результатом добровільної згоди індивідів та соціально-політичних груп, в рамках досягнення тимчасового перемир'я, стабільності. Цікавою є здатність суспільної свідомості одразу ж після трагічних, шокових історичних подій (приміром, світових воєн, масових репресій) забувати, замовчувати їх сутність, «викреслити з пам'яті», в надії повернутись до попереднього стабільного стану розвитку. Німецький дослідник Ш.Требст вважає, що забуття є такою ж важливою умовою здорового функціонування суспільства, як і спогади. Забування відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, в той час, коли надмір розвитку історичної науки найчастіше становить загрозу для нації. Вчений наголошує – саме завдячуючи історикам, ми дізнаємося про те, що навіть найкорисніші політичні інститути було створено шляхом насильства [187].

У складному, неоднорідному суспільстві важко раз і назавжди втратити якусь частину спільно набутих відомостей. Окремі свідки, очевидці, учасники тих подій та їх нащадки все ж, рано чи пізно, повертаються до реконструкції насильно чи добровільно забутого. Це підводить нас до думки, що колективна амнезія явище відносне, й таке, що має явно виражений політичний характер. Її швидше можна назвати суспільною «угодою / змовою мовчання», що в будь-який момент може бути розірвана.

На противагу вище описаному стану суспільної пам'яті розглянемо явище *гіпертрофованого інтересу суспільства до встановлення історичної істини.* У політичній та дидактичній риториці, зазвичай, прийнято говорити про недостатню обізнаність населення в історичних перипетіях рідного краю, про незнання історії свого народу та відсутність інтересу до неї. Втім наукові

дослідження останніх років свідчать і про можливість протилежної тенденції – надмір громадської уваги до історичного минулого, гіпертрофований інтерес до встановлення історичної істини. Такий стан суспільної пам'яті актуалізується в часі відновлення державності, в періоди значних соціально-економічних криз, перетворень та трансформацій політичного устрою. Безумовно, активний процес пошуку історичної правди, до якого долучається більшість членів суспільства, сприяє реставрації насильно втрачених індивідуальних та колективних спогадів, але поряд з тим, містить ряд потенційних загроз. Масове захоплення історією чимось нагадує стовідсоткову явку громадян на виборчі дільниці, та, як і у випадку з надмірною увагою суспільства до політики, часто свідчить про нездорові тенденції суспільного розвитку. Нерідко предметом громадських дискусій стають не перевірені, науково не підтвердженні факти історичного минулого, адже основними її учасниками стають «випадкові» люди, а не професійні історики. Викликає сумнів й сама можливість встановлення єдиної історичної істини, що загрожує її насильним нав'язуванням цілому суспільству.

Сучасний науковець Л.Стародубцева у своїх дослідженнях аргументовано доводить, що забуття може стати фокусом культурної традиції, у той час як надмірна пам'ятливість може виявитися згубною і приводити цілі культури до самозаперечення [179; 180]. Власне на вітчизняному науковому просторі одними з перших на цю особливість звернули увагу дослідники психополітичного буття соціуму О.Донченко та Ю.Романенко. Психокультуру українського народу вони описують як таку, що не відмежовує категорію істини (об'єктивного, не залежного від волі й свідомості) від категорії правди (бажаного, належного, можливого) [54, с. 195]. Відтак неминучі видаються перекручування фактів, підміна сущого бажаним на догоду домінуючій, найбільш активній у даній дискусії групі. Таке розуміння правди про минуле впливає на конструювання усіх сегментів політичної свідомості, та є особливо актуальним для тих суспільств, де нещодавно відбулася зміна політичного режиму, і де предметом гострих суперечок стають конфлікти, що відносяться

не до дійсного суспільного життя, а до його минулого. Український вчений О.Антонюк пише: «Історична пам'ять народу особливо актуалізується і активізується в переломні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає серйозних і суворих випробувань… Підвищену увагу українського народу до минулого, до своїх коренів можна розглядати як запізнілу реакцію на довге ігнорування його національної своєрідності в умовах тоталітаризму. Тому процес національного відродження, що проходить зараз, цілком закономірно пов'язаний із загостренням історичної пам'яті народу» [108, с. 82].

Нерідко надмірне заглиблення суспільства у минуле змінюється станом соціальної ностальгії. В умовах різких політичних змін і росту розчарувань, потреба частини суспільства повернути втрачене, утриматись у звичних раніше політичних, економічних, соціокультурних рамках призводить до ідеалізації образу минулого. *Соціальна ностальгія* – індикатор порушення зв'язку часів, коли переживання дійсності звернене до минулого, а теперішнє оцінюється у порівнянні з попереднім. На відміну від звичайної ностальгії, суб'єктом соціальної ностальгії є не окремі люди, а соціальні спільноти.

Об'єктом соціальної ностальгії виступає минулий соціально-політичний устрій та порядок. Російські вчені називають ностальгію створеним post factum міфом про минуле [71, с. 48-49]. Українська дослідниця І.Кресіна, вивчаючи актуальні проблеми політичної етнології, під ностальгією розуміє комплекс негативних психічних явищ, спричинених відривом людини від свого етноландшафтного середовища. Даний стан психіки вона пов'язує з дією етнічного поля та явищем компліментарності [108, с. 777]. Феномен ностальгії за «сильною рукою», авторитарним порядком, «совєтським минулим» описаний також вітчизняними вченими В.Бортніковим [22, с. 320-322], А.Колодій [132, с. 497-505], Л.Нагорною [120, с. 186], Ю.Шаповалом [224, с. 56-57]. П.Нора, на прикладі Франції першої половини XX ст., описує нав'язливу суспільну думку про загибель, страх перед розривом з минулим. Раптові соціально-економічні, внутрішні та зовнішні політичні перетворення доволі болісно сприймаються громадськістю, звиклою до деякої стабільності (не дивлячись на якість такої

стабільності). Соціальна ностальгія, на думку вченого, обумовлена відчуттям болючого та небезпечного розриву з минулим, швидким зникненням величезного капіталу історії і традицій [126, с. 440-441].

Сила інерції і звикання, боязнь перед змінами, змагальністю, стереотипи, непередбачуваність й ризик нового, трагізм краху системи, з якою довгі роки ототожнювала себе спільнота – усе це закладає міцні підвали у суспільній свідомості для розвитку туги за минулим, навіть антидемократичним. Та чи не найбільш глибинною причиною такого стану суспільної пам'яті у перехідних політичних режимах сучасності є неготовність переважної більшості громадян до прийняття особистої відповідальності за свою долю, невміння приймати самостійні рішення, раптова втрата державної опіки над усіма сферами суспільного життя. Тож соціальна ностальгія супроводжується значними емоційними переживаннями, стражданнями, болем, тугою за минулим; породжує специфічні духовні потреби, які можуть бути як ілюзорними, так і реальними, але завжди такими, що впливають на стереотипи поведінки індивідів та колективу, в тому числі і у політичному житті соціуму. Не складно помітити, що ностальгійні суспільні настрої поглиблюються з часом – чим більше часу минуло з певної пори, тим гостріше розвиваються суперечки навколо неї, розмиваються конкретні обриси минулого, гіперболізуються його позитивні сторони, актуалізується необхідність лінійності розвитку, створюється ілюзія руху, видимість необхідної легітимності та ідентичності. Відтак, соціальна ностальгія може призвести до перегляду історії та утвердження оновленої версії минулого. Остання перетворюється у набір впізнаваних символів і стає елементом поточних політичних проектів.

Як бачимо, стани суспільної пам'яті часто є прямо протилежними, взаємовиключними, а нерідко циклічно змінюють один одного. Український філософ С.Кримський вдало підкреслює: «Люди не встигають пристосуватись до динаміки змін, що викликає, за виразом А.Тоффлера, специфічний футурошок. Підсилюється соціальна колізія між осудом минулого і неприйняттям майбутнього при дискомфортності перебування в сьогоденні»

[97, с. 55-56]. Окремі дослідники, враховуючи описані вище стани суспільної пам'яті, котрі можна часто спостерігати у політичних системах перехідного типу, вважають за необхідно констатувати граничний стан – *кризу суспільної пам'яті*. Так, політолог Ю.Зерній вважає, що амнезія, підміна, заміщення, амбівалентність колективних уявлень, історична ностальгія, гіпертрофована міфологізація, містифікація минулого є виявами кризового стану пам'яті. Їх вона пов'язує з масштабними соціально-економічними потрясіннями (колонізація, окупація, терор, геноцид, репресії, масові міграції, соціальні революції), примусовою державною політикою [66, с. 8]. На нашу думку, застосування поняття «криза суспільної пам'яті» вимагає від дослідника чіткого визначення критеріїв такої кризи, її основних ознак, етапів перебігу. Проте у випадку з суспільною пам'яттю та політичною свідомістю, як складними та багатоаспектними феноменами політичного життя, такі поняття не завжди відповідають дійсності. Тут складно визначитись з тим, що є кризою, а що власне нормою. Адже якщо в разі пригадування якоїсь конкретної історичної події у суспільстві розгортаються значні конфлікти, то у випадку з іншою – досягнуто згоди й консенсусу.

Пам'ять суспільства пристрасна, суперечлива і необ'єктивна, пише Ш.Требст. Те, що один пам'ятає, інший прагне усіма силами забути [187]. Тому складно діагностувати кризу пам'яті всьому суспільству, як таку, що означає зупинку функціонування окремих елементів політичної системи та призводить до невідворотних наслідків. Слід зважати на те, що пам'ять суспільства динамічна, постійно змінюється, складна за своєю структурою. Відтак більш доречними та об'єктивними видаються дослідження її конкретних виявів і станів у кожному окремому випадку.

Політична свідомість тісно пов'язана з політичною поведінкою. Вона наповнює її певним смислом, корегує спрямованість, визначає залученість в процес політико-владних відносин, а також характер взаємодії різних суб'єктів політичного процесу. Вивчення динаміки суспільної свідомості та політичної поведінки, пише Л.Нагорна, показує, що розвиток у цій сфері відбувається за

законами когерентності; накладаючись одна на одну, когерентні хвилі посилюються; малі «флуктуації» швидко виявляють тенденцію до перетворення у жорстку конкуренцію, яка закінчується непримиренним протистоянням [120, с. 209]. Політична поведінка суспільства визначається властивостями соціальної психіки, соціокультурним досвідом, існуючими міфологемами.

Так само як феномен політичної свідомості неможливо розглядати відірвано від політичної дійсності, так і дослідження типових станів суспільної пам'яті було б неповним без вивчення їх виявів у політичній поведінці індивідів. ***Прояви суспільної пам'яті*** – це ті дії і процеси, що роблять явними, помітними у політичному житті уявлення суспільства про минуле. Загалом, йдеться про способи та форми, в яких минуле «привноситься» у теперішнє, та конкретно у суспільно-політичну дійсність.

Історико-політичний досвід країн близького та далекого зарубіжжя дозволяє виокремити деякі характерні прояви суспільної пам'яті у політичній свідомості та політичній поведінці окремих громадян, їх груп або ж усього соціуму, що мають місце у політичному житті перехідних суспільств, визначають перспективи політичного розвитку. Такі прояви є потенційними, адже їх наявність чи відсутність не обов'язкова, а обумовлюється рядом обставин. Потенційними проявами суспільної пам'яті вважатимемо зокрема – політичний традиціоналізм, конкуренцію інтерпретацій минулого, конфлікти пам'ятей, консенсус (примирення) пам'ятей. Незважаючи на те, що політика є однією з найбільш динамічних сфер суспільного життя, ці прояви суспільної пам'яті забезпечують її повторюваність, спадковість, напрацьовують деякі закономірності політичного розвитку. Причому одні й ті ж вияви суспільної пам'яті за різних економічних, історичних, політичних, культурних, географічних та інших умов можуть набувати як позитивного чи нейтрального, так і негативного характеру, про що свідчить світова історія. Зупинимось на характеристиці кожного з них.

Чітке й послідовне дотримання політичних традицій у діяльності суб'єктів політики заслуговує увагу дослідника суспільної пам'яті. Адже

політичний традиціоналізм підтримується завдяки легітимаційному потенціалу пам'яті. Він в однаковій мірі може бути обумовлений ностальгічними суспільними настроями, або підкріплюватись періодичними станами суспільної амнезії (коли з офіційної версії пам'яті необхідно вилучити несумісні з традицією спогади), чи відповідати стану масового захоплення минулим. В.Бортніков розглядає традиціоналізм як нормативну реакцію на аномію та інші деструктивні стани політичної свідомості [22, с. 321] У цьому розділі торкнемося лише поведінкових аспектів функціонування політичної традиції, упускаючи світоглядні, ідеологічні, доктринальні та інші.

Власне політичний традиціоналізм може різнитися за характером в межах різних політичних систем та ментальних груп. Таку думку підтверджують вже згадані вище дослідження О.Донченко та Ю.Романенко, а саме здійснений ними компаративний аналіз візантійського та східного політичного традиціоналізму, коли за однією назвою прихований відчутно відмінний зміст. Вчені стверджують, що починаючи з візантійських концепцій історії і навіть раніше, з класичної Греції, минуле стає предметом ідеалізації. Подібний архетип склався і в інших традиціоналістичних культурах Сходу, особливо в Китаї (конфуціанство), де пошана до минулого переростає у нав'язливий педантизм і ритуалізм: дотримання всіх формальних тонкощів розцінюється як найвища громадянська чеснота. У психокультурі візантизму минулому належить особливе місце, причому його сакралізація й ідеалізація є відмінними від японсько-китайської, єгипетської і європейської моделей. По-перше, залежність від минулого виявляє себе скоріше як формально-психологічна (емоційна), ніж етична. На практиці допускаються численні відхилення від ритуалів, обрядів, конформної поведінки, але детермінація минулим спрацьовує тоді, коли нове явище потребує виправдання та обґрунтування. Починаються пошуки аналогів у минулому, і якщо їх не знаходять, то новоутворенню відмовляють у життєздатності і швидко про нього забувають. Минуле використовується не як носій досконалих моделей і форм реалізації будь-чого, а лише як архетип узвичаювання того, що не переростає рамки давності. По-

друге, рівень досконалості минулого досвіду визначається не його актуальністю, а лише давністю використання. Специфічним тут є те, що цей досвід може бути навіть соціально і політично небезпечним, але це не зупиняє візантійську психокультуру у пристосуванні його до сучасного. Соціум у даному випадку не навчається на помилках старовини, його інтелект не відкидає негативів минулого, а уречевлює й об'єктивує їх разом з позитивами на рівні інституцій. Адже архаїка, камуфлюючись під новими гаслами, стає надбанням сучасного [54, с. 192].

Тож очевидно, політичні традиції здатні відігравати як творчу, так і деструктивну роль у суспільстві. Їх мобілізаційний характер для політичної дії значно масштабніший примусової сили законів. Механізм передачі політичної традиції полягає не в насильному нав'язуванні, а в добровільному наслідуванні. Традиції поступово й непомітно нагромаджуються у процесі політичної діяльності і перетворюються у практичні звички, спонукальну силу. Нерідко традиціоналізм у політиці стає передумовою деіндивідуалізації політичної поведінки. Це явище у своїй монографії детально аналізує В.Северинюк [169, с. 311-317]. Наявність стійких політичних традицій у суспільстві потенційно зумовлює такі форми політичної поведінки як соціальна фасилітація (процес посилення домінуючих реакцій індивіда в присутності інших людей) та конформізм (пристосуванство, пасивне сприйняття норм і звичаїв; підкорення груповим традиціям, незалежно від того, чи вірить у них сам індивід, чи дотримується їх через побоювання втратити членство в цій групі).

Втім політичний традиціоналізм не можна розцінювати лише негативно. До позитивних аспектів слідування політичним традиціям слід віднести їх соціально-мнемічний, конструктивний, емоційно-експресивний, консервативно-зберігаючий потенціал. Вірність традиціям сприяє досягненню компромісних рішень, «згладжує» соціальну напруженість, збагачує колективний досвід, додає неповторного обліку і стійкості суспільству. Здоровий традиціоналізм у політиці є запорукою уважного й вдумливого

ставлення до досвіду попередників, гарантією наступності у політичній системі, засобом збереження стабільності.

Протилежно іншою формою прояву суспільної пам'яті у політичній поведінці індивідів та їх груп є *конкуренція інтерпретацій минулого* (не рідко у науковій літературі на позначення даного явища суспільно-політичного життя використовують спрощені терміни – «конкуренція пам'ятей», «конкуренція жертв» тощо). Під цим поняттям розуміється форма упорядкованого суперництва за всезагальне визнання однієї з версій минулого, що регулюється певними правовими, політичними, соціальними, моральними нормами, правилами та законами і спирається на наявну в суспільстві «культуру згоди», що дозволяє не допустити переростання її в насильницький конфлікт.

Внаслідок конкурентної боротьби мозаїка суспільної пам'яті не має стабільної структури і постійно видозмінюється, не допускаючи тим самим кумулятивного накопичення. А.Соколов виділяє наступні типові види конкуренції або протиріч, що існують в мозаїці суспільної пам'яті: конкуренція старого та нового, що природна для будь-якої цілісності, яка еволюційно розвивається; конкуренція стилів мислення: побутово-міфологічного і наукового, образного та раціонального, детерміністського та імовірнісного; конкуренція між різними політичними ідеологіями та доктринами; конкуренція різних шляхів прийняття політичних рішень; конкуренція національних мозаїк пам'яті, обумовлена регіональними відмінностями, різними культурно-історичними традиціями, етнопсихологічними особливостями [173, с. 67].

Конкуренція пам'ятей є різновидом політичної конкуренції, як однієї з найважливіших інститутів сучасних демократій, що визначає пріоритетні напрямки суспільно-політичного розвитку, представляє увесь спектр соціально значущих інтересів, спрямовує хід політичного процесу. Здорове конкурентне політичне середовище, ефект змагальності, присутній у політиці, обумовлені наявністю різноманітних за своєю сутністю суб'єктів і їх суперництвом. За аналогією з політичною конкуренцією [36, с. 102], у конкуренції інтерпретацій минулого можна виділити два типи суперництва: гомогенний і гетерогенний.

При гетерогенному суперництві конкуруючі сили змагаються між собою за підтримку одночасно в різних соціальних групах, намагаються переконати у власній правоті якомога більшу кількість людей. Це масштабні дискусії, суперечки, обговорення, до яких залучають різних експертів, істориків, очевидців, політиків, громадськість, з метою утвердження або оновлення певної версії минулого на офіційному рівні. Тут вирішення проблеми постає у його альтернативності. При гомогенній конкуренції пам'ятей – кожна сила опирається на «своїх» послідовників, суб'єктів-носіїв відповідних спогадів і націлена максимально відобразити та захистити їх інтереси. Зазвичай, це боротьба локальних спільнот за право на власну пам'ять, відмінну, неприйнятну, або незрозумілу іншим групам суспільства.

Порушення принципів чесної політичної конкуренції, які можна спостерігати в політичному житті українського суспільства, багато в чому є спадщиною комуністичного режиму, наслідком апатії населення, не сформованістю розвиненого громадянського суспільства та активістської культури. Нині виділяють значну кількість існуючих конкуруючих концепцій української історії. Для прикладу наведемо перелік конкуруючих парадигм сприйняття минулого у сучасній Україні, визначений у роботі В.Масненко: українська етнічна парадигма; українська національна (національно-державницька) версія сприйняття минулого; штучні сепаратистські версії української минувшини; імперська російська традиція, яка декларується як понадетнічна; польська історична концепція [110]. За такого розмаїття конкуруючих змістів, прихований творчий потенціал всього суспільства може розкритись лише на засадах поміркованого суперництва та вмотивованого, соціально виправданого змагання між основними суб'єктами політики пам'яті

В соціально і політично неоднорідному суспільстві неможлива однодумність і єдність дій всіх його складових. Гетерогенність українського суспільства не можна розглядати як певне відхилення від норми. Сучасні західні політологи гетерогенність пов'язують з ідеалами лібералізму і демократії. В дусі такої парадигми розуміння політичних явищ і процесів ще

М.Драгоманов підкреслював: «В однім тільки миру між нами не може бути: в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої життя людей перестало би бути людським. Сієї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра, власне, нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі – радикальнішими, одні демократами індивідуальними, а другі – соціальними – те ми можемо одні в других потерпіти…» [46, с. 206-207]. Так у працях вченого послідовно доводиться думка про неминучість суспільно-політичних конфліктів, котрі можуть базуватись на різних релігійних віруваннях, зовнішньополітичних орієнтаціях, відмінних регіональних ідентичностях тощо.

Втім нерідко конкурентні відносини у сфері інтерпретацій минулого призводять до затяжних, часом невичерпних конфліктів, які щораз поповнюються новими свідченнями, скаргами, з'ясуванням спірних обставин. Український соціум розколотий за ставленням до таких фундаментальних цінностей як демократія, приватна власність, незалежність, ринок, форма правління і державного устрою, державна мова, завдання місцевого самоврядування тощо. Відчутними є міжрегіональні, міжетнічні, міжконфесійні розбіжності, протистояння по лінії «село – місто». Головну ж лінію розмежування, пише Л.Нагорна, створює антагоністична за своєю глибинною сутністю суперечність «радянської» та «антирадянської» ментальності, що виходить назовні у конфронтації прибічників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку. Це істотна відмінність у масовій свідомості «сімдесятирічних» та «сорокарічних» ареалів радянської влади, різниця між якими – у природі соціальної пам'яті: сорокарічні мають гостре відчуття іншого світу, сімдесятирічні його позбавлені і не знають нічого іншого [120, с.193-197].

Конфлікти пам'яті слід розглядати як різновид політичних конфліктів. Їх актуалізація відбувається по мірі усвідомлення контрсуб'єктами суперечливості їх об'єктивних політичних інтересів, формування ними протилежних або

суттєво різних цілей стосовно предмету боротьби і ворожих цілей щодо один одного. Невипадково серед інших причин та індикаторів соціально-політичної напруженості, російський вчений Л.Капіца називає спадщину конфлікту в минулому та історію невирішених конфліктів [79, с. 269-270]. *Конфлікти пам'яті* – це не особистісні, а політичні конфлікти, предметом яких є не дійсне, а минуле та його репрезентації в дійсності різними суспільними групами.

Конфлікти пам'яті можна умовно розподілити на реальні та надумані (штучно створені). Суб'єктами реального суперництва стають свідки, активні учасники певних подій минулого або їх нащадки. Успадковані конфронтаційні спогади таких суспільних груп закономірно продовжують і генерують протиборства в реальному часі. Реальні конфлікти вичерпують себе з часом (коли зникають живі очевидці, «жива пам'ять») або поступово переходять в стан відкритої громадської дискусії.

На відміну від реального, предмет надуманого конфлікту пам'ятей, зазвичай, попередньо ретельно підбирається зацікавленими у конфронтації політичними силами. Він майже завжди відповідає ситуаційному контексту, що збільшує увагу громадськості до його розгортання. Коли говоримо про надумані конфлікти пам'яті, то йдеться, перш за все, про використання спірного минулого в цілях здобуття кращої політичної позиції, перемоги на виборах, дискредитації супротивника, перерозподілу влади, зміни власного політичного статусу тощо. Від конкуренції інтерпретацій їх відрізняє ще й те, що в цьому разі сторони налаштовані на вчинення шкоди одне одному, а їх політичну поведінку можна назвати ворожою.

Часто науковці (С.Коен, А.Портнов, О.Удод, В.Шнирельман) до означення таких проявів мнемічної діяльності суспільства застосовують поняття «війни пам'яті», під якими розуміють кардинальні заходи їх учасників з кожною новою зміною політичного курсу – знесення пам'ятників, перейменування вулиць, відміна свят тощо [див. 91; 150; 191; 229]. Також у науковій літературі зустрічається поняття «війни пам'ятників». У такий спосіб, приміром, Л.Чупрій описує наявні в українському суспільстві політичні

конфлікти, що стосуються доцільності встановлення чи деконструкції пам'ятників, присвяченим певним історичним діячам чи подіям [221, с. 34]. Ж.Мінк називає конфлікти пам'яті «войовничими вимогами ідентичності», про які заявляють на внутрішній політичній арені та перед усім світом. Це своєрідний спосіб мобілізувати електорат [115]. У таких війнах суспільну пам'ять інструменталізують, часто вдаючись до антонімічності зображення минулого у категоріях «свій» – «чужий», «жертва» – «злочинець». Сторони конфлікту вже не помічають альтернативних шляхів його розв'язання, вороже налаштовані одне проти одного, не сприймають критики.

Як слушно підкреслює О.Удод, Україна періодично переживає гучні конфлікти, пов'язані з амбівалентністю історичної пам'яті суспільства. Це і війна пам'ятників (спорудження монументів Катерині ІІ, Й.Сталіну, невдалі спроби поставити пам'ятник І.Мазепі у Полтаві, руйнування і пошкодження пам'ятника В.Леніну), топонімів (перейменування міст, вулиць, присвоєння імен навчальним закладам), календарів (суперечності між так званими «червоними» днями календаря і реальні дати українського історичного календаря) [191, с. 5]. Конфлікти пам'ятей – небезпечне суспільно-політичне явище, адже їх учасники не намагаються з'ясувати історичну правду, а лише шукають і відбирають аргументи й факти на користь власної правоти. В підсумку варто зазначити, що так чи інакше, але як надумані, так і реальні конфлікти пам'ятей постають на ґрунті наступних протиріч: суперечність між абсолютною істиною, витребуваною ідеалами справедливості, законності, моральної відповідальності, та відносністю сьогоднішньої оповідальної правди; конфлікт між правдивим викладенням фактів, яке сприймається як абсолютна цінність, та вимогами політичної доцільності, прагматизму; вибір більшої вигоди, суспільної користі (за теорією ігор) між консенсусною колективною пам'яттю та дискусіями про минуле; протиріччя між цінністю «безпосередньої пам'яті», повагою до переживань людей та офіційними тлумаченнями цієї пам'яті, прагненням підвести її під абстрактні категорії, історичні відповідники, юридичні поняття (такі як, приміром, «геноцид»).

Конфліктним тенденціям, які часом набувають нігілістичного та руйнівного характеру, протистоять кооперативні процеси, які не спрощують мозаїчності суспільної пам'яті, але додають їй багатогранності. На противагу зростаючому використанню конфліктного минулого у політичних цілях, у демократичних країнах нині практикується також мирне співіснування різних версій минулого – *консенсус пам'ятей*. Цей специфічний вияв динаміки пам'яті у політичній поведінці членів суспільства означає досягнення ними рівноваги, єдності, згоди щодо трактувань спільного минулого; це також загальна налаштованість на таку злагоду в свідомості і діях політичних суб'єктів.

У консенсусі попередній досвід не заперечується абсолютно, а в якісно перетвореному вигляді входить до складу нового знання. Але в прагненні абсолютизувати цей консенсус часто політичні сили просто відкладають спогади про спірні конфлікти минулого на одне чи кілька поколінь. Тож консенсус пам'яті можна розуміти двояко: по-перше, як примирення, спільність у розумінні та оцінках історичного минулого, засноване на компромісних вчинках, взаємних поступках носіїв протилежних спогадів; по-друге, як більш досконалу сучасну форму плюралістичного консенсусу, де, за означенням М.Шаповаленко, збалансованість, взаєморозуміння досягається не за рахунок загальної згоди, а у констатуванні розбіжностей [141, с. 270]. Плюралістичний консенсус пам'ятей ґрунтується на довірі до різноманітності, терпимості до неї, толерантності в політичній поведінці, взаємному визнанні та повазі.

Вище ми розглянули потенційні прояви суспільної пам'яті у політичній поведінці індивідів: політичний традиціоналізм, конкуренцію інтерпретацій минулого, конфлікти та консенсус пам'ятей. Не складно помітити, що ці вияви мають тенденцію циклічного повторення, взаємної заміни у кожному конкретному акті суспільного пригадування, відтворення та забуття. Вивчення станів й проявів суспільної пам'яті поступово приводить нас до розуміння закономірностей її розвитку у площині демократизації політичного життя.

Закономірності розвитку суспільної пам'яті вивчалися в рамках багатьох галузей наукового знання. Їх визначають за допомогою методології

філософських, соціологічних, психологічних, політичних та інших соціальних наук. Знання таких закономірностей дозволяє політологові виявити конкретні особливості розвитку політичної свідомості суспільства загалом та його структурних одиниць зокрема.

Важливий внесок у дослідженні закономірностей розвитку суспільної пам'яті зробили американські вчені Г.Шуман та Ж.Скотт. Завдяки конкретному соціологічному інструментарію, в рамках теорії колективної пам'яті поколінь, дослідникам вдалося довести, кілька важливих положень: по-перше, спогади про важливі політичні події і соціальні зміни структуровані за віком; по-друге, юність і період ранньої молодості – головний період, коли у свідомості закріплюються важливі політичні спогади, характерні для даного покоління. Вік володіє найбільшою передбачливою здатністю по відношенню до спогадів. Практично завжди вплив віку являє собою «ефект кагорти» − характер покоління, сформований подіями їх юності, що справляє вирішальне значення на все майбутнє життя цих людей, за допомогою якого можна передбачити поведінку великих мас людей, їхні політичні установки та дії. Окрім означених вище, вчені виділили ще декілька закономірностей розвитку колективної пам'яті, серед яких:

- люди зазвичай не здатні пригадувати в якості важливих ті події, які відбулися до початку їх життя (автобіографічна пам'ять значно багатша та більш значуща для особистості);
- знання про масштабні політичні події не проявляються в період, що передує ранній юності;
- більшість людей не пригадують як важливі ті події, що відбулися пізніше за період їх первинного дорослішання. Перші політичні та соціальні події, з якими стикається людина, видаються найбільш значимими для формування її подальших поглядів;
- нещодавні події або урочисті святкування певних історичних дат мають безпосередній вплив на судження людей про минуле та інтенсифікують їх;

- найбільш значимим фактором, який впливає на історичну пам’ять, є освіта (більшість респондентів, які не змогли вказати певної історичної події чи соціально-політичної зміни, були неосвіченими) [230].

Цікаві закономірності розвитку суспільної пам’яті виявлено сучасними науковцями в пошуках відповіді на запитання: чому за певних обставин увага суспільства до історичного минулого часто набуває гіпертрофованих форм, а в інших умовах громадяни практично не виявляють жодного інтересу до власної історії? У своїх дослідженнях як зарубіжні, так і вітчизняні вчені (О.Антонюк, Ж.Мінк, П.Нора), кожен у свій спосіб приходять до висновку, що минуле витісняє майбутнє в політичних дебатах тим переконливіше, чим більше зростає відчуття не гарантованості майбутнього [див. 108; 114; 127]. Брак інтересу до історії може випливати з довготривалого періоду соціально-економічної стабільності, заможності, політичного перемир’я. Пам’ять має найбільший вплив на політику у тих політичних системах, які нещодавно пережили радикальні зміни, різкі перетворення. За таких обставин історія не сприймається як дещо відмінне від приватної біографії, а переживається як частина власного життя або життя власної родини.

Ще одна закономірність розвитку суспільної пам’яті, яку варто враховувати у політологічних розвідках та політичній практиці, відкрита дослідниками просторових та соціальних рамок пам’яті. Сутність її можна сформулювати наступним чином: процеси суспільного пригадування, впізнавання, актуалізації минулого інтенсифікуються з розширенням їх матеріальних відповідників у теперішньому суспільно-політичному житті; і навпаки – звуження фізичного простору, що нагадував про події минулого, поступово призводить до повної чи часткової втрати суспільством відомостей про ці події. Тому для функціонування як індивідуального, так і колективного спогаду необхідні ментальні та матеріальні простори групи (М.Хальбвакс) [210], відповідні «місця пам’яті» (П.Нора) [127], ритуальні дійства – меморіальні церемонії / церемонії вшанування пам’яті та тілесні практики, як акти передачі пам’яті (П.Коннертон) [87]. Очевидним є висновок, що велика

кількість пам’ятників, меморіальних місць, всезагальні святкування, відзначення дат, публічне вшанування історичних осіб, що з часом стають частиною суспільно-політичного життя, підживлюють, посилюють і легітимізують пам’ять про ті чи інші історичні події й явища. В той же час, цілеспрямоване руйнування подібних матеріальних проявів суспільної пам’яті, відмова від них поступово витісняють зі свідомості й спогади про них.

Підтверджують цю закономірність і результати соціологічних опитувань в Україні, проведених Українським демократичним колом (вересень 2010 р.). Дослідження ставлення українців до діячів культури, історичних та політичних діячів показало: усі в Україні знають письменників – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, а кожні 9 з 10 українців знають Богдана Хмельницького, Володимира Леніна та Йосипа Сталіна. Однак кожний третій громадянин не знає Павла Скоропадського та Петра Могилу, а кожний сьомий – Михайла Грушевського [177]. Очевидно, що радянська епоха залишила по собі багато матеріальних та духовник практик вшанування пам’яті постатей першої групи. І лише у незалежній Україні почали здійснюватись перші кроки до створення подібних «ареалів пам’яті» в честь засуджених раніше діячів, котрі й представлені у групі незнаних громадянами України. Це й відобразилося у наведеному вище соціологічному зрізі.

Динаміка розвитку суспільної пам’яті залежить від актуальних політичних запитів. За відновленням певного спогаду у більшості випадків стоїть конкретний політичний інтерес, а за його втратою – прагнення приховати минуле з політичної доцільності. До прикладу, Л.Леві пише: «Пам’ять стає гучнішою, коли окремим індивідам чи окремій нації потрібно означити себе яко жертву або яко героя; вона стає мовчазнішою або навіть зазнає амнезії, якщо минуле вважається злочинним» [57, с. 259].

Як вже йшлося вище, суспільна пам’ять – це не лише спогади про певні події минулого, але й їх оцінка громадянами. Данні соціологічних опитувань свідчать про те, що у структурі змісту суспільної пам’яті змінам найбільше піддаються не знання історичних подій, а їх оцінка. При чому частіше за все

предметом переосмислення значення тих чи інших подій у політичному житті стає порівняно нещодавнє минуле, живими очевидцями яких була переважаюча більшість даного суспільства. Подібну закономірність засвідчують дослідження Інституту соціології НАН України, які наведені у публікації І.Гирича та Ю.Шаповала. У липні 2005 р. (тоді, коли імпульс перемоги Помаранчевої революції в суспільній свідомості був відчутний) найвагомішим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишалася для громадян «Перемога у Великій Вітчизняній війні» (50%). За нею в порядку спадання вагомості йшли «Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців» (40%), «Досягнення українських спортсменів» (40%), «Помаранчева революція 2004 року» (32%), «Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)» (29%), «Повоєнна відбудова господарства» (27%), «Проголошення незалежності України у 1991 році» (23%), «Історія українського козацтва, Запорозької Січі» (23%), «Боротьба українських правозахисників (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, М.Руденко, В.Чорновіл) проти тоталітарного режиму» (18%). Дослідження, проведене лише через рік (серпень 2006р.), в основному підтвердило послідовність в ієрархії сприйняття українцями подій власного минулого. Єдиним суттєвим винятком стало те, що вже через рік драматично (від 32 до 15%) скоротилося число тих, хто вважав такою подією перемогу Помаранчевої революції [39, с. 27].

Також досліджуючи регіональні особливості пам'яті українців, Я.Грицак доводить певне правило – що віддаленіша від нас та чи інша історична подія чи історична постать, то більше однозгідності щодо її оцінки спостерігається серед мешканців різних регіонів. Скажімо, більшість мешканців України визнає центральність Київської Русі для української історії і горда за своє козацьке минуле [45, с. 69]. Отже, громадяни схильні швидше змінювати своє ставлення до подій нещодавнього минулого, учасниками або очевидцями яких вони були, аніж до тих історичних процесів, яких вони не переживали.

Історія та пам’ять суспільства про неї є тими складними явищами буття людини, які прийнято обговорювати широким загалом і які викликають потужний резонанс у громаді. Як і проблеми культури, моралі, мови, питання про те, яким насправді було минуле народу, торкається практично кожного члена суспільства. Пройшовши елементарні ступені соціалізації, здобувши мінімальні історичні знання у закладах середньої освіти, кожен громадянин має певне уявлення, образи, власні інтерпретації минулого, а отже, вважає себе компетентним у цих питаннях. Можемо також зробити припущення, що саме ця властивість суспільної пам’яті робить громадсько-політичне життя найбільш вразливим до дискусій навколо перегляду історії. Мабуть тому владні суб’єкти використовують конфліктний потенціал історичної пам’яті, коли прагнуть приховати, залишити непомітними для масової свідомості більш глибокі, актуальні економічні, соціальні, політичні перипетії. Переважна більшість населення не вважає за потрібне та й відчуває брак знань для того, щоб брати участь у обговоренні дійсних проблем, але водночас усвідомлює власну причетність, коли йдеться про тлумачення подій давнини. Тож тенденційне звернення до історичної пам’яті реалізується в часі гострих економічних, соціальних, політичних криз, в той час як актуалізація живої пам’яті (спогадів про нещодавні події) зазвичай обумовлена потребою суб’єктів державної влади у делегітимації попереднього владного режиму або політичних опонентів.

Отже, перехідна політична динаміка сучасної України характеризується перетвореннями практично у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній тощо. Перехід до демократії не є самоціллю, але виступає єдино можливим шляхом створення цивілізованої, стабільної, здатної до саморозвитку сучасної політичної системи, утворюючи всі необхідні умови для нормального життя людини. Незавершена модель демократії перебуває у стані перманентного процесу ціннісної переорієнтації, створення нових механізмів легітимізації, розробки принципово відмінних алгоритмів політичної поведінки, формування такої соціальної і політичної системи, яка б забезпечувала керованість суспільством при участі народу,

припускала б можливість зміни влади без насильства, гарантувала б дотримання та захист прав і свобод людини. Помітну роль у площині демократизації політичного життя соціуму мусить відіграти й зміна ставлення до суспільної пам'яті, розуміння її самостійної цінності у політичному поступі.

Висновки до другого розділу

Дослідження структури суспільної пам'яті у політичному просторі передбачає розуміння її різновидів, специфічних рівнів, сегментів змісту, «ареалів пам'яті», складових мнемічної діяльності, базових мнемічних процесів. У розділі виявлено багаторівневу структуру суспільної пам'яті, обумовлену, перш за все, складністю побудови самого суспільства. Індивід, родина, етнос, мовна спільнота, регіон, генерація, соціально-демографічна група, політична організація, релігійна громада, владна еліта – усі вони є носіями власних спогадів, що взаємодоповнюють, уточнюють основи суспільної пам'яті і/або конкурують між собою за домінуюче положення.

Суспільна пам'ять, як накопичення значимої для життєдіяльності народу інформації, складається з ряду сегментів, що відповідають структурі політичної свідомості. Так образно-фактографічний сегмент закладає теоретичні підвалини політичної свідомості; семантичний – необхідний для розвитку політичної ідеології; афективний – вміщує емоційно-чуттєві утворення та психологічні механізми, що керують політичною поведінкою індивідів, груп та масових спільнот; моторний – відповідає за готовність суб'єктів політики діяти визначеним способом, реагувати на політичні виклики; нарешті колективна самосвідомість актуалізує потребу громадянської та політичної ідентичності.

Предметом спільного пригадування постають образи з різних сфер життєдіяльності людей, а тому варто виокремлювати його різновиди: культурну, політичну, економічну, духовну, правову, соціальну пам'яті.

В рамках діяльнісного підходу, за яким суспільна пам'ять трактується як динамічна «робота» над соціально значимими смислами, структура мнемічної

діяльності включає фактологічну (робота свідомості над набутим досвідом); контекстну (осмислення даного досвіду в контексті певних умов і обставин); ідеологічну (опрацювання спогадів крізь призму актуальних політико-ідеологічних настанов); афективну (емоційний супровід пригадування); оціночну (здійснення узагальнень щодо минулого та висновків на майбутнє) складові. Динаміка суспільної пам'яті дозволяє також виділити базові мнемічні процеси у її структурі: запам'ятовування, збереження, відтворення, забуття.

Відмічені фактори, що впливають на формування політичної свідомості. Ті з них, що пов'язані з процесами суспільної пам'яті вважаємо за необхідне розподілити на дві групи: синхронні та діахронічні. У своїй сукупності ці фактори конструюють деякі стани суспільної пам'яті, як конкретні явища, що обумовлені мнемічними процесами, та впливають на хід політичного розвитку. Більш детально проаналізовано типові для перехідних періодів політичного розвитку стани суспільної пам'яті – колективна амнезія; гіпертрофована увага громадськості до встановлення історичної істини; соціальна ностальгія. Останні потенційно по-різному можуть виявлятися у політичній свідомості та політичній поведінці індивідів і соціальних груп. Проявами суспільної пам'яті є політичний традиціоналізм, конкуренція інтерпретацій минулого, конфлікт пам'ятей, консенсус пам'ятей. Виявлено циклічний характер їх протікання у суспільствах, що трансформуються.

Узагальнено також ряд закономірностей розвитку суспільної пам'яті. Приклад українських політичних реалій підтверджує їх актуальність у суспільствах перехідного типу. Вирішальне значення у формуванні політичної свідомості і поведінки одного покоління людей мають їх перші важливі спогади про політику та відповідний, здобутий ними політичний досвід. Громадяни швидше змінюють своє ставлення до подій нещодавнього минулого, безпосередніми очевидцями яких вони були, аніж до тих історичних процесів, яких вони не переживали. У структурі змісту суспільної пам'яті змінам найбільше піддаються не знання історичних подій, а їх оцінка. Висновки, які

робить суспільство зі свого минулого, є чи не найскладнішим завданням його мнемічної діяльності.

В цілому ж динаміка розвитку суспільної пам’яті залежить від актуальних політичних запитів. За відновленням чи втратою певного спогаду у більшості випадків стоїть певний політичний інтерес. Саме ж суспільство, в надії на повернення до попередньої стабільності, схильне замовчувати, приховувати сутність особливо трагічних подій нещодавнього минулого, зокрема, коли йдеться про живу пам’ять їх очевидців і учасників. Процеси суспільного пригадування, впізнавання, актуалізації минулого інтенсифікуються з розширенням їх матеріальних відповідників у теперішньому суспільно-політичному житті; і навпаки – звуження фізичного простору, що нагадував про події минулого, поступово призводить до повної чи часткової втрати суспільством відомостей про ці події.

Підкреслюється, що пам’ять суспільства має найбільший вплив на ті політичні системи, які нещодавно пережили радикальні зміни. За таких обставин історія не сприймається як дещо відмінне від приватної біографії, а переживається як частина особистого життя або життя власної родини. Зміна правлячого режиму неминуче відкриває можливості для створення нових та відновлення забутих або заборонених конфліктів пам’ятей. На фоні таких перипетій нерідко посилюються ностальгійні суспільні настрої, гіперболізуються позитивні сторони авторитарного минулого, а громадський страх перед розривом зі звичною, хоч й ілюзорною стабільністю, вдало застосовується у поточних політичних проектах.

РОЗДІЛ 3
СУСПІЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДИНАМІКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Політика пам'яті як сфера розвитку політичної свідомості перехідного типу

У попередніх розділах ми розглянули загальні особливості суспільної пам'яті, виявили деякі закономірності її розвитку в умовах політичних трансформацій. Втім динамічні процеси пригадування, збереження та забування відмінні в кожному конкретно взятому випадку, в межах окремих суспільств, політичних систем. Це дозволило дослідникам говорити про специфічну сферу, у якій вони розгортаються – політику пам'яті. Остання, безумовно, справляє вплив на політичну свідомість та політичне життя сучасного українського суспільства. Перейдемо до її більш глибокого аналізу.

Досі ряд науковців зверталися до означеної проблематики у зв'язку з конкретними практиками реалізації політики пам'яті в політичному просторі тих чи інших країн (Ю.Зерній, О.Мартинес-Малер, А.Міхнік, Д.Розенберг, В.Розу, Б.Стора та ін.). Окремої уваги заслуговують праці вчених, що досліджувати певні історичні, філософські, правові, морально-етичні аспекти політики пам'яті (В.Артюх, В.Кремень, С.Кара-Мурза, Ж.Мінк, В.Ткаченко, Л.Фадєєва, А.Філіпов, К.Фогу, Ю.Шаповал, В.Шнирельман та ін.). До наукового вжитку увійшли й такі, схожі за змістом, поняття як «історична політика», «меморіальна політика», «хронополітика». Важливо систематизувати розвідки вищезгаданих авторів, розкрити сутність і структуру політики пам'яті, як значимого сегменту сучасного політичного життя України.

У цьому підрозділі суспільна пам'ять розглядається в тій мірі, у якій вона є конструйованою, зовнішньо обумовленою, штучно створюваною. Саме у такому контексті людські спогади найчастіше стають предметом зацікавлення політиків, об'єктом політичних дискусій. Сьогодні суспільна пам'ять є до

більшої міри політичним проектом, аніж соціологічною реалією чи наслідком колективного пригадування. Модифікація образів спільного минулого може відбуватися не лише стихійно (внаслідок суспільних змін), але й цілеспрямовано, свідомо (як політика пам'яті). Осмислення історії неминуче перетинається з проблемами політичного характеру. Підкреслимо, що нав'язування народові чужих або нехарактерних інтерпретацій історичного минулого властиве не лише пострадянському простору. З такою ситуацією зіткнулася, приміром, європейська спільнота. Як констатує бельгійська дослідниця В.Розу, дані соціологічних опитувань щодо існування спільного пам'ятевого спадку, який активно намагаються сконструювати інститути ЄС, свідчать про протилежні тенденції – європейці далеко не завжди поділяють єдині спогади, підтримуючи різні національні пантеони історії [57, с. 220]. Сучасний французький дослідник Ж.Мінк описує нещодавню хвилю ревізіоністських рухів у Європі, що піддають сумніву встановлену легітимність подання історії, особливо того, яке стосується Другої світової війни [57, с. 18]. Однак, ми схильні стверджувати, що політика пам'яті в умовах переходу до демократії має як загальноєвропейські, так і власні характерні особливості, що можна простежити зокрема й на українському досвіді.

Специфіка політики пам'яті є більш зрозумілою, коли відомо хто її здійснює та на що вона спрямована (визначені її суб'єкти і предмет у кожній конкретній ситуації), окреслені основні інтереси у цій галузі, інструментарій і стратегії. Вивчення цих елементів політики пам'яті дозволяє сформувати комплексне її визначення, забезпечує пізнання її архітектоніки як складної цілісності, що включає різні компоненти, допомагає зрозуміти специфіку їх змісту та призначення. Перейдемо до розгляду цих питань докладніше.

Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина. Тож, не випадково, у транзитивних суспільствах центральним

предметом зацікавлення політичних акторів постає індивідуальна та групова, буденна і теоретична політична свідомість.

У політичній сфері суб'єкт-об'єктні відносини є досить особливими, адже індивіди, соціальні верстви, групи, організації, рухи, держава, в залежності від обставин, можуть виступати в ролі як суб'єкта, так і об'єкта та набувати різного функціонального змісту. До характерних рис суб'єктів політики традиційно відносять спроможність формулювати і реалізовувати власні цілі, наявність усвідомлених потреб та інтересів, цілеспрямовану активність, здатність до взаємодії. Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка *політичних інтересів* – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей (приміром, перемоги на виборах). До елементів суспільної пам'яті звертаються заради здійснення політичних перетворень, створення об'єднуючих символів, зміни політичного режиму, компрометації політичного суперника, повернення до попереднього суспільно-політичного устрою тощо. Серед інших політичних інтересів, що можуть реалізовуватися через політику пам'яті держави, назвемо зміцнення статусу на геополітичній арені, підтримку внутрішньої політичної стабільності, дотримання тяглості суспільно-політичного розвитку. У вітчизняному просторі політики пам'яті можемо констатувати наявність гармонійних та антагоністичних, прогресивних, консервативних і реакційних, постійних та тимчасових, стійких і нестійких, загальних та приватних політичних інтересів.

В цілому, інтереси суб'єктів політики пам'яті націлені на здобуття, утримання або перерозподіл влади, а у більш широкому плані – на згуртування зусиль членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення власних позицій у суспільстві. Носіїв вище перелічених політичних інтересів називають *суб'єктами політики пам'яті*. В ній узгодження та координація складної

системи політичних інтересів досягається в процесі взаємних кореляції, поступок, компромісів і обмежень інтересів.

Політика пам'яті – це політика держави, міжнародних організацій, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень про минуле та його оцінок. Таким чином логічно окреслюється коло її суб'єктів, до яких також віднесемо істориків, очевидців тих чи інших подій минулого, представників засобів масової інформації, які керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політичного конструювання минулого. Особливої уваги науковців у цьому переліку заслуговують, за означенням Ж.Мінка, так звані «користувачі символічної минувшини, призначеної для потреб конфронтації та політичного змагання». До таких він відносить некомпетентних політичних провідників, партійних активістів, народних обранців, журналістів, суддів та «войовничих», політично заангажованих істориків [57, с. 23]. Як скептично зауважив Р.Козелек, слід виділити сім «П», які загрожують праву людини на індивідуальну пам'ять: професори, політики, пресвітери, педагоги, поети, публіцисти та піар-спеціалісти [цит. за 184, с. 60]. Ці суб'єкти часто відстоюють різні, протилежні за змістом, або навіть взаємовиключні варіанти трактувань минулого.

Не менш важливу роль у політиці пам'яті відіграють її *зовнішні суб'єкти* – держави та міжнародні організації. Світове співтовариство стоїть першим в ієрархічній структурі групових суб'єктів політики, що підтверджує загальнолюдські цінності, відкриває демократичні перспективи розвитку. Так новітні принципи історичної освіти в Україні узгоджуються з Рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [159]. Значимим кроком до визнання трагічного комуністичного минулого, в тому числі й українського народу, була спеціальна резолюція «Роз'єднання розділеної Європи» Парламентської Асамблеї Організації Безпеки і Співробітництва у Європі, у якій європейська спільнота прирівняла злочини сталінізму і нацизму та закликала до засудження тоталітарних режимів на

міжнародному рівні [158]. Важливу роль у розкритті злочинів ХХ ст. на території сучасної України відіграла діяльність міжнародної організації «Меморіал», незалежних зарубіжних експертів тощо.

Переглядається сьогодні і політика пам'яті України стосовно інших держав, роль яких в історії українського суспільства піддається певній ревізії. Як слушно зауважив У.Унґюр, міжнародна політика увічнення пам'яті залежить не стільки від етичних міркувань, скільки від стратегічних інтересів [122, с. 38]. Прикладом провадження міждержавної політики пам'яті може слугувати організація польсько-української багатоетапної науково-історичної дискусії, розпочата у 1996 р., коли було вирішено ґрунтовно й фахово опрацювати матеріали з історії українсько-польських стосунків напередодні, під час і після завершення Другої світової війни. Результатом спільної роботи істориків стало унікальне 10-томне видання матеріалів семінарів, з врахуванням стенограми обговорення доповідей і підписаних протоколів узгоджень та розбіжностей. Спростовано низку вкорінених стереотипів щодо українського національно-визвольного руху 30-40-х років, поширених в польській історіографії та суспільній свідомості, з'явилися нові стимули для подальших досліджень цієї проблематики вітчизняними науковцями [див. 75; 76; 198].

Інакшою є динаміка міждержавної українсько-російської політики пам'яті останніх років. Характерними ознаками сучасної внутрішньої політики пам'яті РФ є історичний реверс, ностальгія за радянським минулим та його героїзація, прагнення до тотального «одержавлення» історії. Проте, на думку багатьох вітчизняних дослідників, проблема полягає не у внутрішньому радянському реваншизмі в Росії, а у тому, що він активно експортується на наші терени і має агресивний антиукраїнський характер [35]. До невтішного висновку приходять науковці В.Кремень і В.Ткаченко, детально проаналізувавши російську історіографію наприкінці 90-х років ХХ ст., у якій активно відстоюється думка про українців як «неісторичну націю», а Україну як «окраїну» чи «пограничну територію». Вчені вважають, що історичні двозначності, недомовки, підтасовки фактів відносно України слід розцінювати

як політичні провокації, організовані не інакше як на догоду політичному режимові РФ [96, с. 12-20]. Пізніше вже у 2010 р. до подібного дослідження сучасних історичних праць у РФ вдається вітчизняний історик Ф.Турченко, який підсумовує: серед авторів, причетних до російського підручникотворення, невипадково багато політологів і політтехнологів. Шкільні підручники з історії виявилися настільки відповідальною справою, що від їх створення у РФ стали усувати професійних істориків [190, с. 357-358]. Аналізуючи ситуацію, прес-аташе Посольства України в РФ О. Волошин підкреслює – історія як кабінетна наука нині перетворюється в самостійний предмет діалогу між Києвом і Москвою. Суперечки про оцінку подій минулого розглядаються як новий інструмент в арсеналі дипломатії. За емоційною реакцією російської спільноти на бажання України дати власну оцінку історичним подіям приховані актуальні проблеми сьогодення. Саме час подумати, слушно зауважує дипломат, як пом'якшити негативний відголос минулого, раз і назавжди знайти підходи, які зцілять історичні рани та допоможуть націям зблизитися [30, с. 36].

Директивні заяви міждержавного рівня з питань трактування спільного минулого викликають значно менше довіри та підтримки у суспільстві, аніж висновки міжнародних наукових конференцій, творчих семінарів, відкритих історичних дискусій. Слушним є застереження авторів «Політології посткомунізму»: політика не зводиться до прояву того, що замислюється, готується та розраховується наодинці; вона перестала бути прерогативою пророків; не є реалізацією монологічно витвореного політичного ідеалу раціональними чи екстраваґантними засобами. Політика головним чином існує ззовні, в світі, у політичному дискурсі, бо це спосіб її буття [144, с. 36]. Чи не найбільш затребуваними у міжнародній царині політики пам'яті вважаємо мистецтво підтримки цивілізованого полілогу між її суб'єктами, відкритість до публічної критики, вміння вести перемовини, домовлятися відносно оцінок минулого, дотримання «діалогічної етики», спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх і прийдешніх поколінь.

Держава формує і здійснює політику пам'яті як легітимний представник всього суспільства. Втім її роль і покликання у даній галузі досі є предметом гострих наукових та політичних суперечок. За умови демократизації та глобалізації суспільного життя держава вже не може домінувати у просторі творення політичної свідомості, загалом, та суспільної пам'яті, зокрема. Проте вона також не може бути витіснена на периферію простору політики пам'яті, особливо, коли у ньому ведуться напруженні війни, конфлікти пам'ятей, здійснюється зовнішньополітичний тиск на їх переформатування.

У процесі конструювання суспільної пам'яті беруть участь спеціально створені урядом науково-дослідні установи та структури, покликані об'єктивно або й політично доцільно висвітлити історичне минуле, допомогти громадянам ідентифікувати себе зі спільним образом минулого. Інститути, що розвідують раніше приховані історичні події, функціонують у багатьох державах (відомство Гаука в Німеччині, Центр досліджень геноциду і резистансу в Литві, Інститут національної пам'яті у Польщі, Інститут вивчення тоталітарних режимів у Чехії, ізраїльський Яд Вашем, Інститут пам'яті народу у Словаччині, Інститут культурної пам'яті у Румунії). Окремим прикладом інституціоналізації політики пам'яті є досвід РФ, де за указом президента у 2009 р. створено Комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії [193]. Ці державні організації по-різному реалізують свої політичні практики та не завжди користуються суспільною підтримкою.

В Україні були здійсненні численні спроби створити аналогічну західним зразкам структуру у галузі політики пам'яті. На початку 90-х рр. зареєстровано Інститут геноциду, який так і не розпочав діяльності. У 1996 р. створено державну міжвідомчу комісію для увіковічення пам'яті жертв політичних репресій, котра за браком коштів не отримала належної підтримки. Зрештою у 2006 р. на виконання Указу Президента України від 11 липня 2005 р. «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» було створено Український інститут національної пам'яті [194]. Затверджено «Положення про Український інститут національної

пам’яті», яким передбачалося, що це буде спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам’яті українського народу [153]. Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті, здійснення заходів з увічнення пам’яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів і політичних репресій.

Зі зміною правлячої еліти вже невдовзі статус, завдання і керівництво Інституту були змінені. Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. «Питання Українського інституту національної пам’яті» Інститут перетворено у науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України [196]. Ця структура втратила не лише політико-владні повноваження. Зникли конкретика у визначенні досліджуваної тематики, попередні акценти щодо виявлення та популяризації знань про тоталітарне минуле України. У новому Положенні сформульовані більш загальні завдання: дослідження закономірностей та особливостей розвитку національної пам’яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації, суспільно-політичних процесів та міжнародних зв’язків України; теоретико-методологічних аспектів формування державної політики з питань національної пам’яті; особливостей формування історичної свідомості громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей в Україні; вплив на формування національної пам'яті державотворчих традицій, досягнень українського народу, його боротьби за свободу та соборність України; вивчення трагічних подій в історії народів України, досвіду поширення історичних знань з метою здійснення науково-методичного забезпечення заходів з увічнення пам'яті жертв таких подій [152]. У подібних перетвореннях простежується зміна ідеологічних засад державної політики пам’яті, відмова від спеціально створених, самостійних інституцій у цій галузі, наділених виконавчою владою.

Сьогодні державна політика пам’яті зобов’язана сприяти публічній дискусії, в якій суспільство у ціннісному ключі пригадує своє далеке та недавнє

минуле. Як слушно зауважують дослідники, політична свідомість визначається не лише державною та інституціоналізованою пам'яттю – інші групи можуть будувати власні наративи, встановлювати пам'ятні знаки, вшановувати події, в яких бачать колективний сенс, культивувати почуття приналежності до своєї групи. Вони також можуть перебувати під впливом інших держав і їхньої політики пам'яті, а також під впливом певних формальних і неформальних груп [122, с. 32]. В ході цього процесу здійснюється взаємодія різних соціальних груп, політичних еліт, держави та громадянського суспільства. Ж.Мінк підкреслює: незважаючи на те, що різні політичні групи створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до репертуару дій історизуальні стратегії у своїх поточних політичних іграх, ці мобілізаційні процеси врешті стикаються зі стихійною тенденцією до примирення, що виходить з боку громадянського суспільства (неформальних угрупувань і неурядових організацій) або ж диктується національними і міжнародними інституціям [57, с. 37].

Тож ще однією важливою групою суб'єктів, що діють у вітчизняному просторі політики пам'яті є *громадянське суспільство* та його основні інститути у їх спроможності підтримувати вже існуючі або творити альтернативні уявлення про минуле. Громадські ініціативи, що організовується низкою індивідів, груп, організацій, здійснюють вплив на державну політику пам'яті, що може носити конструктивний характер взаємного узгодження спірних образів минулого, або загрожувати посяганнями на сталий історичний наратив нації, породжуючи низку дезінтегративних політичних конфліктів.

У вітчизняному просторі політики пам'яті функціонують місцеві, регіональні, всеукраїнські, міжнародні громадські організації. Більш детально конкретизуємо їх у наступному підрозділі. Тут лише відмітимо, що разом з розвитком демократичних політичних відносин такі недержавні організації дедалі частіше практикують одиничні і масштабні проекти меморіалізації (створення меморіальних місць, встановлення імен загиблих тощо); організовують просвітні, наукові і культурні заходи на історичну тематику; популяризують знання про минуле, народні традиції на рівні національних

менших, регіонів, на міжнародній арені; розробляють видавничу та медійну продукцію з історичної проблематики; збирають, систематизують і доносять до суспільства важливі культурно-історичні знахідки; розвивають краєзнавчі ініціативи, місцевий туризм.

Втім, як слушно відмічає Ю.Опалько, слід звернути увагу й на існуючі обмеження діяльності організацій недержавного сектору у галузі політики пам'яті України: недосконаліть правового регулювання створення і діяльності громадських організацій; недостатність їхнього бюджетного фінансування і непрозорість механізмів його розподілення; відсутність дієвих правових і фіскальних механізмів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань; слабкість горизонтальних зв'язків між об'єднаннями даного сегменту; недостатня ступінь залучення громадських організацій до реалізації довгострокових державних культурно-освітніх програм; відсутність достатнього їхнього доступу до ЗМІ [130, с. 87]. У налагодженні співробітництва між громадськими організаціями та державними інституціями у даній галузі існує цілий ряд невирішених проблем, які можемо також вважати похідними загальних зволікань демократичних перетворень у сучасній Україні.

Політологічне дослідження суб'єктів політики пам'яті було б не повним без врахування значення *політичних партій* у цій сфері суспільного життя. Проблематика пам'яті, історії народу стала важливою складовою ідеологічних засад більшості сучасних політичних партій. Перш за все йдеться про позапарламентські партії, що не є співучасниками державної політики пам'яті. Вони, поряд з іншими громадськими ініціативами, становлять основу альтернативних інтерпретацій минулого у публічному політичному просторі.

Важливий внесок до вивчення цього феномену в Україні здійснив політолог Л.Чупрій, який детально проаналізував різні інтерпретації історичних подій у дискурсивних практиках сучасних політичних партій. Він виявив, що найбільш суперечливі погляди на історичні події спостерігаються у політичних сил правого та лівого спрямування, серед непарламентських політичних сил, що провадять власні політики пам'яті та переслідують мету здійснювати єдину

державницьку стратегію у даній галузі. Зокрема УНА–УНСО та КУН виступають за надання пільг ветеранам ОУН–УПА. ВО «Свобода» послідовно бореться за визнання геноциду українців у ХХ ст. злочином проти людства, засудження комуністичної ідеології в Україні, заборону відповідних політичних сил. Її лідери виступають за реабілітацію не тільки УПА, але й дивізії СС–Галичина, що водночас викликає значний протест членів ліворадикальної Прогресивної соціалістичної партії України [221, с. 31]. Інтерпретація історичних подій політичними партіями, особливо правого і лівого спектрів, нерідко є взамовиключною, що спричиняє загострення суспільних протиріч. Тому політика пам'яті у сучасному українському суспільстві не реалізує до повної міри свого консолідуючого потенціалу, а навпаки – окремими політичними силами навмисне перетворюється на дезінтегруючий чинник.

Конструювання суспільної пам'яті є також пріоритетним завданням *кваліфікованих фахівців, експертів, істориків,* які можуть неупереджено оцінити історичні події та персоналії, опираючись на систему певних доказів (документів, артефактів культури, свідчень тощо), методологію об'єктивного наукового дослідження. Науковці здійснюють професійні експертизи, консультації, фахові історичні дослідження, аналізують дискусійні питання щодо історичних подій, розробляють історико-теоретичні концепції, програми розвитку, що в цілому закладає подальше обґрунтування стратегій у галузі політики пам'яті. Проте такі завдання науки по відношенню до минулого ускладнюються політичними зловживаннями, маніпуляціями, використанням історичного знання на користь досягнення сьогочасних політичних результатів. Це стосується не лише історичної науки, але й політології, соціології, філософії та інших галузей соціально-гуманітарного знання, котрі вимушені виборювати право на незаангажоване наукове дослідження. Ще М.Драгоманов наголошував на необхідності розвитку «вільної науки» в Україні, позбавленої будь-яких обмежень щодо творчої діяльності особистості, переслідувань особи за її переконання. Тільки об'єктивна наука, що має замістити віру, може полегшити громадські справи, позитивно вплинути на формування культури

громадянськості, як ідеалу вільної спільноти людей. Та при цьому мислитель пророчо зауважив: «…це все речі нелегкі й неблизькі» [56, с. 297].

Діяльність науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, фондів нерідко обумовлена державним фінансуванням або підтримкою міжнародних організацій чи окремих зацікавлених політичних сил. Громадські діячі й політологи в Україні все частіше звертають увагу на те, що головною проблемою сьогодення є не стільки відсутність повних документальних свідчень про раніше приховані події минулого, скільки неготовність істориків до всебічного аналізу вже наявних матеріалів. Відмітимо й протилежну, здебільшого західну тенденцію боротьби науковців за незалежні дослідження минулого. Зокрема у Франції виник та успішно функціонує рух гуманітаріїв «Свободу історії!», котрі стоять на сторожі права дослідника на висунення наукової гіпотези, альтернативне бачення історичного процесу, відкритий доступ до архівних джерел тощо [249]. Цей досвід може слугувати позивним прикладом для наукових шкіл і громад у суспільствах перехідного типу.

В епоху інформаційного суспільства політологічне дослідження практично немислиме без виявлення значимості *засобів масової комунікації* відносно предмету аналізу. У політиці пам’яті ЗМК можуть виступати як самостійні її суб’єкти, або як частина інструментального забезпечення державної чи громадської стратегії. Та в якій би ролі не виступали ЗМІ у просторі конструювання суспільної пам’яті, час нагально вимагає розвитку в Україні якісно нової, незалежної, соціально відповідальної журналістики, що безпосередньо залежить від усвідомлення державними органами та діючими політичними силами суспільної місії, яка покладена на медіа. Важливим їх завданням є створення конкурентоспроможного, прозорого, доступного, корисного та об’єктивного інформаційного продукту, спрямованого на популяризацію знань про минуле свого народу, донесення різних точок зору, залагодження гострих конфліктів пам’ятей. Детальний аналіз значення ЗМІ у вітчизняному просторі політики пам’яті поданий у наступному підрозділі.

Релігійні організації також виступають учасниками конструювання суспільної пам'яті. Водночас досить показовою, хоча й відносно перебільшеною, є позиція окремих мислителів про те, що тенденція секуляризації суспільного життя призводить до поступового заміщення релігії, місце якої тепер займають священні образи минулого, міфи про давність походження, що стають важливішим підґрунтям суспільної самосвідомості, аніж релігійна ідентичність, і широко використовуються для легітимізації політичних, економічних, соціальних, етнічних, культурних прав спільноти [229, с. 12]. При цьому було б помилково не врахувати потенціал релігійних спільнот у сфері інтерпретацій історії України, адже, як свідчать данні численних соціологічних моніторингів, рівень довіри громадян України церкві і духовенству помітно зростає, а відносна більшість українців (32-35,5% опитаних) переважно довіряє цим суспільним інститутам [199, с.523].

Найбільші церковні конфесії України підпорядковуються різним релігійним центрам, та презентують різні традиції розуміння історичного минулого народу. В умовах перманентних міжусобних конфліктів сучасним церквам в Україні складно провадити власні стратегії формування спільної пам'яті, однак вони активно долучаються до тих практик, що провадить офіційна політика пам'яті, або ж їхні центри закордоном. Дні жалоби, панахиди в пам'ять про жертви, участь у святкуванні пам'ятних дат, а іноді й анафеми виступають дієвим інструментарієм демонстрації релігійною спільнотою та її прихожанами свого ставлення до минулого народу. Однак у релігійній історії України були присутні не лише розколи та ворожнеча, але й позитивні приклади міжконфесійної співпраці, з досвіду яких може багато почерпнути українське суспільство, в організації політики пам'яті зокрема.

Осмислення суб'єкт-об'єктних відносин політики пам'яті також передбачає розуміння її інструментів, як сукупності методів і засобів досягнення цілей у сфері конструювання спільного минулого. Спектр *інструментарію політики пам'яті* доволі широкий. Нижче лише узагальнимо і

зупинимося на найбільш популярних і характерних інструментах у практиці формування і публічної інтерпретації минулого перехідних суспільств.

Держава в якості засобу політики пам'яті часом вдається до юридичних санкцій (приміром, закони про люстрацію осіб чи декомунізацію структур, розсекречування архівних матеріалів або обмеження доступу до них тощо). Законотворча діяльність у галузі політики пам'яті сьогодні є предметом активних наукових, політичних і громадських дискусій. При цьому слід розрізняти традиційні закони у галузі політики пам'яті (про збереження культурної спадщини, відзначення пам'ятних дат і ювілеїв, вшанування пам'яті визначних історичних постатей, зведення меморіалів тощо), а також ті норми, що накладають обмеження на трактування історії, через що викликають найбільший суспільний резонанс. Останні найчастіше передбачають кримінальну відповідальність за заперечення або переоцінку конкретних подій минулого. Прикладом впровадження подібних нормативних актів може бути сучасна Франція (передбачено кримінальну відповідальність за заперечення геноциду євреїв під час Другої світової війни, а також злочинів проти людства, визначених Нюрнберзьким трибуналом; прийнято закон, що визнавав рабство злочином проти людства, якому слід надати відповідне місце у викладанні та наукових дослідженнях), Туреччина (злочином вважається публічне визнання подій 1877-1923 рр. геноцидом проти вірмен). У ряді посттоталітарних країн (Литві, Словаччині, Польщі, Чехії, Угорщині) заперечення злочинів комунізму каратиметься як кримінальний злочин. У Державній Думі РФ на разі активно обговорюється законопроект про протидію реабілітації нацизму, а ФРН лобіює питання про встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голокосту в ЄС. Україна періоду президентства В.Ющенка була за крок до прийняття схожого рішення, що передбачало б покарання за публічне заперечення Голодомору. Однак світовий досвід показує, що така державна практика у галузі політики пам'яті все частіше викликає осуд громадських, правозахисних та наукових організацій, адже посягає на свободу висловлювання і можливість об'єктивних наукових досліджень.

Зарубіжні та українські реалії також свідчать, що інструментом державної політики пам'яті може виступати судочинство, як здійснення арбітражу між різними версіями трактування минулого, при розгляді питань, пов'язаних з практичною реалізацією історико-політичних стратегій. Прикладами таких судових рішень у політиці пам'яті можуть бути: підтвердження 18.07.2011 р. Окружним адміністративним судом м. Києва законності указу Президента України В.Ющенка «Про визнання воїнів Організації українських націоналістів і Української повстанської армії учасниками боротьби за незалежність України»; ухвала 02.08.2011 р. Вищим адміністративним судом України про визнання незаконним та скасування Указу Президента України №46/2010 від 20.01.2010 р. «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України».

Інструментом політики пам'яті є також «place making» (меморіалізація), яку Л.Фадєєва пропонує трактувати як створення місць, пов'язаних зі значимим та актуальним минулим [201]. Суспільна пам'ять закріплюється у щорічних святкуваннях, пам'ятниках, музеях, топоніміці назв вулиць і т.д., які також регулюються законодавством. Сучасна практика меморіалізації нерідко стикається з проблемою так званої «індустрії пам'яті», коли суспільний простір переповнений «місцями пам'яті», небачених масштабів набуває історичний туризм, комерціалізується державне і громадське ставлення до минулого. Подібні прояви посилюються в Україні еклектичним характером існуючих ареалів пам'яті. Часто неповне, фрагментарне, непослідовне відтворення в їх рамках певної історичної події створює хибні уявлення про минуле або ж зовсім розчаровує в ньому. Тому використання даного інструментарію вимагає від політичних суб'єктів ретельного попереднього вивчення питання, зважування усіх плюсів і мінусів, врахування наявного досвіду і творчих інноваційних технологій у цій галузі, заради того, щоб чергове місце пам'яті викликало громадський інтерес, не розвивало нових конфліктів чи відвертої суспільної байдужості, «девальвації» історичних цінностей.

В рамках шкільної та вищої освіти важливим інструментом політики пам'яті є уроки громадянства, зустрічі з очевидцями подій, наукові конференції

на історичну тематику. Підкреслимо значимість шкільних підручників з історії, як інструментів політики пам'яті. В Україні не стихають резонансні дискусії з цього питання. Держава активно долучається до процесу підручникотворення в галузі історії, правлячі політичні сили неодноразово ініціювали переписування навчальних посібників. Разом з тим на пострадянському просторі Україна однією із перших змогла представити власний історичний процес окремішньо, у нових підручниках повного циклу (від 5-го до 11-го класи).

У 2007 р. Український інститут національної пам'яті започаткував традицію проведення щорічних нарад з моніторингу підручників історії України для середніх загальноосвітніх навчальних закладів, до складу якої увійшли історики-науковці з різних регіонів України. За результатами їх роботи підготовлено матеріали «Шкільна історія очима-істориків науковців», а також «Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні» [163]. IV нарада, присвячена питанням дидактичної складової концепції історичної освіти, відбулася у червні 2009 р., та поки є останньою у роботі групи. Подальша діяльність групи не розвивається, замовчується вона й з боку інших державних установ. Голова робочої групи Н.Яковенко розцінює таку неувагу з боку держави до проведеної раніше роботи науковців не інакше як офіційне «поховання» нової Концепції, що відбулося разом зі зміною статусу та керівництва Інституту [234]. Сьогодні ж у галузі підручникотворення більше йдеться про створення спільного навчального посібника з історії для школярів України і РФ, та вже видано посібник для вчителів такого штибу.

Сьогодні також важко переоцінити роль мультимедійних проектів (зйомки кінострічок, мультиплікаційних фільмів, організація інтернет-форумів, груп інтересів у соціальних мережах, розробка комп'ютерних ігор на історичну тематику тощо) у формуванні чи корекції суспільної пам'яті. Зокрема дослідники С.Кара-Мурза [80], А.Міхнік [116, с. 10-13], Б.Стора [57, с. 43-45] на окремих прикладах вагомим інструментом політики пам'яті називають кіномистецтво, потенціал якого втім мало використовується політичними суб'єктами в Україні. Чи не єдиним таким проектом можна вважати підготовку

Українським інститутом національної пам'яті спільно з незалежними ЗМІ документального серіалу «Собор на крові», побудованого на маловідомих фактах, що розповідають історію українського національно-визвольного руху в період з 1919 по 1949 рр. Прем'єра стрічки відбулася 2007 р., та з того часу за рівнем масового поширення більше не має аналогів в Україні. Художні фільми на історичну тематику практично не знімаються, а ті, що вже вийшли у прокат не мають належної інформаційної підтримки. Незаповнену нішу вітчизняної кіноіндустрії успішно займають російські, польські, американські, європейські та ін. стрічки, з власним баченням історичного минулого українського народу.

Дослідниця О.Острійчук звертає увагу на інструментальних можливостях віртуального простору, який дозволяє брати участь не лише у різних форумах, присвячених темам пам'яті, а й безпосередньо в організації відповідних заходів, таких як заклики до ліквідації або встановлення пам'ятників, церемонії вшанування пам'яті чи силове перешкоджання їм, участь у різноманітних «символічних жестах» (обливання фарбою, спалення тощо) [122, с. 32]. Сьогодні активно практикується створення інтернет-порталів з питань збереження суспільної пам'яті, як своєрідних цифрових архівів спогадів очевидців історичних подій, що вміщують колекції аудіо- та відео-матеріалів, біографічних текстів, фотографій, щоденників, архівних документів тощо. В умовах демократизації та інформатизації суспільно-політичного життя використання потенціалу таких засобів набуватиме дедалі більшого розвитку в українському суспільстві, як певна альтернатива державній політиці пам'яті.

Законотворчість, меморіалізація, освітні ресурси, медійні проекти належать до ключових засобів конструювання історичного минулого та суспільної пам'яті про нього. Інструментарій політики пам'яті, безумовно, не обмежується цим переліком та може бути предметом окремого аналізу.

Порівняно з самою суспільною пам'яттю, політика пам'яті є значно гнучкішою та швидко змінною. Вона залежить від цілого ряду умов, рушійних сил та причин даної політики. Приміром В.Шнирельман виділяє політичні, міжетнічні, демографічні, соціальні, релігійні, культурні, епохальні параметри,

що визначають зміст висунутих версій історії [229, с. 15]. Італійський вчений К.Фогу називає три основні фактори, які впливають на конструювання історичної пам'яті: 1) політичне середовище держави та роль, що її відіграє пам'ять у легітимізації політичних реноме партій і їх лідерів; 2) структура власності на засоби масової інформації, на які покладена місія організації відкритої дискусії, що може стимулювати перегляд інституціоналізованих форм пам'яті; 3) зовнішньополітичні прерогативи, заради яких окремі держави та політичні сили можуть організувати зміни в політиці пам'яті [207]. До *факторів політики пам'яті* дослідники відносять також тип політичного режиму, ступінь теоретичного забезпечення тієї чи іншої версії минулого, підбір кадрів у її донесенні, професійний рівень політиків, застосовані політичні технології, розвиток політичної культури, стан політичної свідомості громадян, особисті якості об'єкта (довірливість, звичка підкорятися), тощо. Серед цих факторів названо як широкі категорії сучасної політичної науки, так і окремі структурні елементи, на яких вчені зупиняються в силу їх особливої значимості у розвитку політики пам'яті. До базових у політології відноситься зокрема феномен політичного режиму. Вітчизняний досвід еволюції основних засад політики пам'яті дозволяє простежити вплив саме типу існуючого політичного режиму на конструювання суспільних образів минулого.

Політичний режим визначається як сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стан політичної культури [141, с. 563]. Поряд з традиційною типологією режимів у категоріальному апараті вітчизняної політичної науки з'явились і відносно нові дефініції: «перехідний політичний режим», «посткомуністичний режим», «посттоталітарний режим», «незавершена демократія», «бюрократичний авторитаризм», «делеґативна демократія», «посткомуністичний неототалітаризм» тощо. В ході численних перетворень українське суспільство зазнало впливу різноманітних політичних режимів, що

позначилось на набутому політичному досвіді і реалізованих практиках введення політики пам’яті, та дозволяє зробити деякі узагальнення.

Тоталітарна офіційна політика пам’яті повністю поглинає різновекторні мнемічні процеси, наявні у суспільстві етнічні, регіональні, соціо-культурні пам’яті. У таких режимах політика пам’яті відзначається жорстоким контролем з боку держави, намаганням підпорядкувати історію панівній ідеології, політичним інтересам і цілям системи. У СРСР була створена досить ефективна система контролю за історичною продукцією, пише В.Шнирельман, що включала не тільки і навіть не стільки офіційну цензуру, скільки сувору самоцензуру. Будь-який рукопис повинен був пройти формальне обговорення на засіданнях наукового відділу, потім – вченої ради. Особливою значимістю користувалась думка дирекції і місцевого партійного комітету. Після цих інстанцій приходила черга редактора відповідного видавництва, який ретельно шукав не так наукові, як політичні помилки [229, с. 20]. У радянській Україні історія служила ідеологічним засобом легітимації існуючої державної влади. Суспільна пам’ять за цих умов тотально підмінювалась офіційною версією історії і, врешті, ототожнювалась з нею. Тож тоталітарний політичний режим не визнає та гостро критикує альтернативні інтерпретації минулого, застосовує суворі репресії та насильство до опонентів інституціоналізованої пам’яті.

Невипадково поряд з соціально-економічними, національними причинами розпаду комуністичних режимів, важливу роль відіграла суспільна потреба відновлення історичної правди. Розпад комуністичних держав був викликаний не в останню чергу зневагою до людських прав (зокрема й права на власну пам'ять), а також, як зазначив Ч.Ендрейн, крахом легітимності марксистсько-ленінських політичних ідеологем. Інтелектуали-дисиденти піддали критиці існуючі режими за порушення етичних принципів, справедливості, чесності, істини, співчуття до ближнього, свободи і особистої гідності [233, с. 212]. Вимога повернення насильно втрачених знань про минуле стала закономірною складовою опозиційних рухів Центрально-Східної Європи кінця ХХ ст. Як вдало помітив в той час український вчений В.Бабкін:

«Перебудова викрила ілюзорність стереотипу «ідейно-політичної єдності радянського суспільства» [134, с. 137]. Тогочасні події дали початок формуванню конкурентного середовища у галузі політики пам'яті, де крім досі монопольної комуністичної партії, з'являються соціальні групи інакодумців – студенти, письменники, науковці, культурні діячі, цілі фронти громадської дії.

Однак практика показала – кількісне розширення кола суб'єктів політики пам'яті ще не означало узгодження інтересів щодо наявного у суспільстві розмаїття спогадів про минуле. В часі функціонування авторитарних політичних режимів держава лише вибірково втручається у неполітичні сфери суспільного життя, з яких і розпочинається реабілітація раніше заборонених тем історичного минулого. Проте попереднє систематичне стирання колективної пам'яті, вважає Ю.Афанасьєв, призводить до кризи ідентичності суспільства [126, с. 441]. Поряд з відкриттям вільного доступу до інформації, простежується тенденція неспроможності суспільства й державної еліти дійти згоди щодо ефективного використання цих відомостей, а зміст народної пам'яті стає предметом маніпуляцій у ході поточної політичної боротьби.

Політика пам'яті режимів перехідного типу відрізняється неоднозначністю та конфліктним характером. В умовах колоніальної чи неоколоніальної ситуації, конфронтації з іншими державами, або національно-визвольної боротьби відбувається штучна мобілізація суспільної пам'яті, що вимагає зображувати славетний образ далеких предків, чиї подвиги повинні надихати сучасних потомків. В епоху національних держав історія приречена бути націоналістичною, зауважує В.Шнирельман. Ідеологія патріотизму змушує місцевих вчених робити акцент на ті історичні процеси, що здатні пробуджувати гордість у співвітчизників; створювати образ ворога, наповнюючи його негативним змістом; подавати історію в тонах конфронтації, що набуває ледь не позачасові рамки [229, с. 18-21].

Через подібний досвід пройшла й вітчизняна історіографія. У часи перебудови поширення антиімперських настроїв, зростання національної самосвідомості українського народу супроводжувалися інтенсивною

міфологізацією його історії, що справила помітний вплив на формування політичної свідомості українського суспільства. В.Кремень та В.Ткаченко здійснили аналіз таких спроб «міфологізації України» вітчизняними істориками. Вчені зупинились на інтерпретаціях походження української нації вітчизняними істориками 90-х рр. ХХ ст., та порівняли їх з тими, що були обґрунтовані у працях авторитетних мислителів минулого (М.Драгоманова, М.Грушевського, І.Лисяка-Рудницького). Цей аналіз дозволив дійти висновку: поява і розбудова молодої України потребувала історичного обґрунтування, що й відобразилося у твердженнях про витоки такої державності ще з часів Антського царства (II-IX ст.), та власне національну українську державу – Київську Русь. Створення привабливої, але хибної картини минулого пояснюється потребою психологічної компенсації за радянські часи безпам'ятства, заради якої історики погоджувались на міфологізацію національної самосвідомості, ідеологічне забезпечення нового режиму. Сконструйована за часів здобуття української незалежності модель історичного минулого збуджувала уяву, стимулювала патріотичні почуття, здійснювала навіть нездійсненні у минулому ідеали сучасної епохи, але потребувала апробації на відповідність досягненням сучасної науки [96, с. 12-20].

Серед специфічних факторів, що зумовлюють логіку демократичного транзиту, прийнято відмічати одночасність процесів демократизації та національного відродження в посткомуністичних суспільствах. На тлі високого рівня етнічної неоднорідності будівництво держави часто призводить до зростання націоналізму і приходу до влади етнократичних режимів, що є несумісними з потребами демократизації [149, с. 417]. Етнократична політика пам'яті орієнтована на повне відновлення цілісної матриці суспільної пам'яті. Проте посилена увага до проблем історичного минулого виключно титульної нації може загострити давні внутрішні і зовнішньополітичні конфлікти. Надміру бурхливий розвиток етнократичної історичної науки є небезпечним. Окремі спогади можуть бути надто болісними і суперечливими для суспільства,

щоб слугувати його консолідації, виключатимуть можливість інтеграції до європейських структур або співпраці із сусідніми державами.

З наведених вище прикладів української та російської історіографії чітко простежуємо характерну закономірність політики пам'яті у перехідні періоди суспільно-політичного життя: зміна правлячого режиму неминуче відкриває можливості для створення нових та відновлення забутих чи заборонених конфліктів пам'яті, а також ставить в залежність від себе історіописання. Однак в умовах демократизації політичних відносин діяльність державних інститутів має ґрунтуватись не стільки на рудиментах тоталітаризму – примусово-владних директивах, скільки бути адекватною стану суспільної ідентичності, відповідати громадським очікуванням, прагненням дізнатися власну історію.

У посткомуністичних країнах досі немає консенсусу щодо остаточного закриття справи комуністичного минулого. Навпаки, складається враження, що з часом її значення у політичному житті посилюється під тим приводом, що її моральні і соціально-політичні наслідки не було викреслено, – пишуть західні дослідники [57, с. 31]. Невипадково саме критерій консенсусу часто використовується транзитологами для класифікації політичного авторитаризму, як перехідного політичного режиму. Тут виділяють: авторитаризм за відсутності консенсусу або за умов псевдоконсенсусу; авторитарний режим на базі обмеженого консенсусу – часткової згоди як всередині правлячої еліти, так і між нею та рештою громадян; авторитаризм, заснований на широкому консенсусі на базі національних соціокультурних традицій [1, с. 18]. Останній досі не властивий для українського суспільства, де разом зі зміною політичного режиму неминуче відбуваються спроби штучного коригування або реконструкції змісту суспільної пам'яті.

Україна перехідного періоду, ускладненого глобальними процесами, характеризується невпевненістю у майбутньому, що доповнюється невизнанням і нерозумінням спільного минулого учасниками політичного процесу. За роки незалежності суспільна пам'ять стала об'єктом запеклої політичної боротьби. У просторі політики пам'яті України водночас

розвиваються кілька варіантів інтерпретації минулого, котрі активно відстоюються різними суб'єктами, та є часто абсолютно протилежними, взаємовиключними за змістом. Ця ситуація стосується пам'яті не лише про далеке історичне минуле, але про порівняно нещодавні суспільно-політичні події. На нашу думку, значення державної політики пам'яті за сучасних умов важко переоцінити, коли йдеться про таку державну владу, що ставить собі за мету консолідацію громадян, узгодження існуючих різносторонніх інтересів у трактуваннях минулого, досягнення плюралістичного консенсусу в суспільстві. Втім подібного складно очікувати від посткомуністичної, демократично незрілої, патримоніальної державної еліти, котра, в своїй переважній більшості, з існуючих у суспільстві інтересів спроможна презентувати лише якусь частину, а з наявного розмаїття версій історії визнавати тільки одну. Неготовність сучасних українських урядовців діяти в інтересах всього суспільства дискредитує спрямовуючу, домінуючу роль держави в політиці пам'яті. Тому сьогодні гостро стоїть питання про розробку комплексної стратегії поступового реформування політики пам'яті в Україні.

Досвід впровадження змін у даній галузі досі має здебільшого суперечливі результати. Про це свідчить зокрема аналіз політико-владних рішень, що становили складові частини державної політики пам'яті, реалізованої в рамках правління двох Президентів України – В.Ющенка та В.Януковича. Тут помітно проглядаються протилежно різні версії трактування історичного минулого, взаємне заперечення та незгода, еклектизм. Показовими реформами у державній політиці пам'яті, які викликали значний резонанс у суспільстві, але презентували взаємноконфліктуючі стратегії, можемо назвати такі владні рішення, що стосувались зокрема інтерпретацій Голодомору в Україні 1932-33 рр., Другої світової війни, пріоритетів у календарі державних святкувань. Очевидно, що названі події належать до тих питань історії України, які вітчизняний політолог В.Дем'яненко слушно характеризує як надмірно політизовані та заідеологізовані, найбільш постраждалі від діяльності заангажованих істориків (зокрема, виникнення Київської Русі, стосунки з

Польщею, причини виникнення козацтва, історична роль Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, значення держави Скоропадського, встановлення радянської влади в Україні, УПА та ін.) [48].

Так своєрідною «візитівкою» політики пам'яті В.Ющенка була стратегія «повернення народу України пам'яті про Голодомор». В її рамках реалізовано численні пам'ятні заходи, розбудову Державного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» [123], ініційоване міжнародне визнання трагічних подій 1932-33 рр. як геноциду української нації. Позиція В.Януковича з питань Голодомору в Україні є досі незрозумілою. Одразу після інавгурації з офіційного сайту Президента України зникла започаткована ще раніше рубрика, присвячена цій історичній трагедії. На відкритому засіданні ПАРЄ у Брюсселі у квітні 2010 р. глава держави заявив, що не вважає події 1932-33 рр. геноцидом української нації, хоча й визнає голодомор як реальну катастрофу, від якої в однаковій мірі постраждали усі народи СРСР. Зазначимо, що така позиція представника українського народу суперечила Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятого 2006 р.[63]. Втім вже в липні 2011 р. Президент повертає на сторінку свого офіційного Інтернет-представництва рубрику «Пам'яті жертв Голодомору» [137]. Очевидними є певні корективи у політиці пам'яті Президента на користь західних прерогатив.

На тлі владних перетворень помітною видається також зміна пріоритетів у календарі державних святкувань, наприклад, масштабний парад в День Перемоги та відсутність такого в День Незалежності України 2010-2011рр. Офіційне святкування Дня перемоги у Великій Вітчизняній Війні проведенням параду може викликати у суспільстві різний спектр емоцій та оцінок. Втім, у такий спосіб держава легітимізує в свідомості громадян війну як спосіб вирішення політичних конфліктів, підтримує стан антиномічного світогляду (свої-чужі, переможці-переможені). Інакшого сенсу могло набути відзначення Дня пам'яті та примирення, що стимулював би громадськість до осмислення військових подій як великої трагедії XX ст., до вшанування мільйонів людських жертв як ціни за перемогу, до міркувань про відносність військово-політичних

перемог та цінність мирного співжиття, врешті до висновків про необхідність недопущення подібних катастроф у майбутньому. Такий День спомину у державному календарі пам'ятних дат України, відмова від практики героїзації війни, позбавив би від потенційної щорічної напруги, суспільних конфліктів, політичних маніпулювань, що часто трапляються в День перемоги.

У діяльності різних гілок влади також проявилась неконсолідованість державної політики пам'яті. Якщо низка актів В.Ющенка на посаді Президента України була націлена на декомунізацію суспільної пам'яті, то Верховна Рада України могла діяти у протилежному спрямуванні, наприклад, ухвалюючи Постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України [151]. Гостру полеміку між представниками різних гілок влади, а також між суб'єктами державного управління і місцевого самоврядування нині викликають питання щодо відзначення Полтавської битви, постатей Катерини II, Й.Сталіна, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни, діяльністю УПА, статусу України у складі СРСР тощо.

У перехідному суспільстві виборчі перегони та подальші кадрові зміни у структурі державного управління призводять до стихійних та кардинальних поворотів у стратегії державної політики пам'яті. Радикальне реформування у цій галузі з кожною зміною правлячої еліти сприяє поглибленню кризових станів політичної свідомості і конфронтаційних відносин у суспільстві, гальмує розвиток активістської політичної культури громадян. Ряд науковців пострадянського простору, виходячи з подібних політичних реалій, політику пам'яті трактують не інакше як систему заходів по уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле єдиній логіці національного історичного наративу. Приміром, С.Кара-Мурза вважає: «Політика пам'яті – це, по-перше, створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; по-друге, програма та дії по впровадженню цих критеріїв у масову свідомість з ціллю перетворення їх у неусвідомлені стереотипи; по-третє, розробка та пропаганда контексту, у якому відібрані для відновлення в масовій свідомості події поєднаються з актуальною

реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання» [80]. У цьому ж ключі український вчений Ю.Шаповал зазначає, що політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого; тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт [225]. Жоден з цих підходів не враховує, що завдання політики пам'яті не в тому, щоб нав'язати єдине прочитання історії, а у тому, щоб осмислювати умови співіснування різних досвідів.

На противагу такому підходові сучасні демократії ставлять перед собою завдання запобігти повторенню або забуттю трагічних подій, які мали місце в XX ст. і завдавали масштабних матеріальних та духовних спустошень людству. Гостро засуджуються ідеологічні фальсифікації в царині історії. Зокрема ці постулати висунуті у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [159]. В умовах демократичного політичного режиму держава виявляє турботу з приводу формування незалежного інформаційного простору для вироблення плюралістичної й витриманої в дусі терпимості концепції минулого; створення та забезпечення умов необхідних для об'єктивних історичних досліджень; налагодження міжнародних культурних зв'язків, довіри; усунення всередині держав та між ними історичних стереотипів та упереджень. «Якщо не зважати на фальшиву альтернативу між мовчанням і пам'ятевим консенсусом, то чи не настав уже час… прокласти шлях для демократичної конфліктності, яка ґрунтувалася б не на запереченні несхожості та нехтуванні ідентичностями…, а на врахуванні розходжень між пам'ятями? Демократія тільки виграє, якщо відмовиться зводити усіх до одного: навчити кожного вільно і мирно висловлювати розбіжності – хіба це не те, що може найкраще убезпечити нас від убивчих циклів помсти?» – застерігає дослідниця О.Мартинес-Малер [57, с. 76]. Сьогодні вже недоречним є штучний консенсус навколо спільного минулого, та все більш актуальними звучать сучасні прагнення демократичного діалогу, здорової незгоди і дискусії щодо спірних питань історії.

Подібний підхід передбачає також осмислення *взаємозв'язку політики пам'яті з іншими різновидами та напрямами політики.* Так політика пам'яті є важливим та специфічним сегментом освітньої політики, що безпосередньо впливає на розвиток і формування молодого покоління. В більш широкому розумінні, вона пов'язана з культурною політикою, що, за визначенням експертів, має бути спрямована на досягнення визначених культурних цілей, з допомогою оптимального використання всіх фізичних і духовних ресурсів, які має суспільство в даний час [8; 141, с. 300]. Крім того, важливою в процесі реалізації стратегій конструювання суспільної пам'яті є зовнішня політика держави. Грамотно проваджена остання сприяє не лише налагодженню зв'язків з іншими державами, але й легітимізації існуючої державності та політичної системи в світлі визнання їх минулого зовнішньополітичними акторами.

Політика пам'яті є також важливою складовою національної безпеки, особливо коли йдеться про посткомуністичні країни, де відомості про правдиве минуле переважно сконцентровані у засекречених архівних матеріалах. Служба безпеки України активно долучилася до участі у державній політиці пам'яті разом зі створенням у 2006 р. Українського інституту національної пам'яті. За цей час нею відкрито електронний архів; започатковані спільні гуманітарні проекти з науково-дослідними та неурядовими організаціями; надано сприяння в організації виставок, круглих столів на історичну тематику, днів пам'яті, вшанування героїв. З її ініціативи 2.05.2009 р. порушено кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 роках. На офіційному сайті СБУ з'явилися окремі сторінки про співробітництво з громадською науковою організацією – Центром дослідження визвольного руху, а також Інститутом національної пам'яті [175]. Втім досить показовим є той факт, що вже у 2012 р. перша з них зовсім зникла, а останні інформаційні повідомлення на другій датовані 2009 роком, як власне й сама практика співпраці.

Досі в Україні не сформовано цілісного уявлення про роль політики пам'яті в різних сферах суспільного життя. Втім час нагально вимагає від усіх політичних суб'єктів докласти максимум зусиль для погодження інтересів і дій,

обговорення стратегій такої політики. Неповним видається презентація її тактики лише одним вибраним суспільно-політичним інститутом (приміром, Інститутом національної пам'яті). Важливо також, як пише І.Симоненко, розрізняти ідейно-контраверсійні візії та звичайні локальні відмінності колективних уявлень про минуле [171, с. 57]. В основі такої політики в Україні, вважає О.Удод, має постати історичний календар, загальновизнані історичні особи і події, місця пам'яті як всеукраїнського, так і місцевого масштабів; в її рамках має бути вироблена політика протидії регіональному сепартазиму, містечковому псевдопатріотизму [191, с. 10]. Кожна спроба конструювання, відновлення чи кореляції колективного спогаду потребує комплексної підтримки зі сторони суб'єктів освітньої, культурної, молодіжної, безпекової, регіональної, внутрішньої та зовнішньої політик.

Незважаючи на значну кількість ворогуючих суб'єктів політики пам'яті в Україні, її маніпулятивний вплив на політичну свідомість громадян, негативне сприйняття членами суспільства, політика пам'яті все ж має значні потенційні ресурси для демократичного політичного розвитку. Серед позитивних функцій політики пам'яті у суспільстві – вираження провідних інтересів існуючих груп та прошарків щодо трактування спільного минулого; розв'язання суперечностей, конфліктів, що виникають між суб'єктами суспільно-політичного життя з приводу оцінок історичних подій; інтеграція різних груп населення навколо спільної пам'яті, причому, як спільної гордості, так і каяття за минуле; соціалізація особи шляхом її залучення до історичного досвіду спільноти; забезпечення поступальності суспільно-політичного розвитку.

У сучасній «Політичній енциклопедії» політика пам'яті визначається як різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті [140, с. 570]. До цього слід також додати, що політика пам'яті є складним процесом взаємодії, у якій стикаються різні рівні суспільної пам'яті: особиста, родова, соціальна, інституційна. Цілком природно, вона мусить містити у собі ряд протиріч і конфліктів, та покликана до взаємного погодження і прийняття різних інтересів. У позитивному розумінні вона

виступає результатом постійного діалогу, спілкування, дискусій, переговорів, компромісів людей. У більш широкому значенні політика пам'яті мусить стати органічною складовою хронополітики, як процесу конструювання політичних відносин крізь призму минулого заради майбутнього політичного розвитку.

Безумовно, проаналізовані особливості посткомуністичної динаміки політики пам'яті не вичерпують заявленої проблематики. Здійснена спроба проаналізувати розвиток політики пам'яті в умовах різних політичних режимів дає початок більш глибоким політологічним дослідженням даного феномену.

3.2. Культура пам'яті як чинник становлення демократії у сучасній Україні

Суспільна пам'ять – складне явище соціально-політичного життя, через яке минуле привноситься у сьогодення. У ставленні до історичного минулого часто проявляється політична позиція сучасника. В Україні суб'єктів політичного процесу легко розподілити на радикально протилежні політичні табори за їх розумінням та оцінками суперечливих сторінок вітчизняної історії. Для більшості з них можливість спільного перечитування історії, демократичного діалогу, консенсусу навколо цих питань здається неможливою.

Разом з тим спільне прочитання історичного минулого не означає обов'язкового переживання при цьому всіма членами суспільства однакових емоцій, не передбачає воно й однакового рівня знань про це минуле, і навіть не настановляє на однакову його оцінку. Як вже зазначалося вище, за своєю структурою зміст суспільної пам'яті може відрізнятися до тієї міри, за якою складним і гетерогенним є саме суспільство. В акті ж спільного прочитання історії для консолідованої демократії особливо важливим є винесення та збереження у політичній свідомості громадян спільних уроків із минулого, інтегруючого досвіду. У демократичному суспільстві громадськість разом з державою постійно переосмислює пережите, розглядає можливі варіанти альтернативного розвитку подій у разі уникнення тієї чи іншої історичної

помилки, робить висновки та передає досвід прийдешнім поколінням. Суспільна пам’ять, у такому розумінні, містить потужний потенціал виховання свідомих, вдумливих, критичних громадян, а відтак і якісно нового громадянського суспільства, що є важливою передумовою демократії.

Ставлення суб’єктів та об’єктів політики до історії свого народу є своєрідним тестом на демократію. Сучасна теорія демократії містить цінні напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених. Існує велика кількість підходів до визначення цього поняття, як форми правління, форми самоорганізації суспільства, як світоглядної суспільної настанови, як політичної рівності громадян перед законом, конкуренції політичних сил, форми політичного режиму. Ціннісний підхід трактує демократію як політичну конструкцію, покликану втілити у владу сукупність певних ідеалів і принципів, тоді як раціонально-процедурний розглядає демократію як циркуляцію різних груп при владі, досягнення компромісу по розподілу її повноважень.

Демократія, зазначає О.Бабкіна, створена тривалим перебігом розвитку цивілізації умова діалогу, взаємного узгодження суперечливих та конфліктних інтересів різних суб’єктів соціального процесу. Це спосіб організації відносин і діяльності людей, що забезпечує інтеграцію суспільства на основі спільних інтересів. Також це одна із суспільно-політичних, морально-правових і культурних цінностей, що виражає права людини, єдність загальнолюдських, класових і національних інтересів у політичному житті. Унікальна цінність демократії полягає в тому, що задовольняючи певні потреби індивіда, його прагнення, свободи, вона сприяє розвитку активності людей, протистоїть свавіллю, насильству над особистістю. Стверджується, що сучасні демократичні транзити в основному виявилися результатом внутрішньої елітної динаміки. Разом з тим демократія, її інститути та процедури в перспективі потребують легітимізації і масової підтримки, що спирається на розповсюдження і закріплення в суспільстві відповідних демократичних цінностей. Тож демократичні інститути можуть бути встановлені без масової участі, проте існувати без масової підтримки демократія не в змозі [13; 14].

Втім, поряд з аналізом сутності, критеріїв, показників, індексів, викликів, загроз, парадоксів демократії, науковці рідше звертають увагу на питання пам'яті суспільства. Транзитологи часто вказують на брак історичного досвіду для розбудови демократичних політичних відносин у перехідних суспільствах, але здебільшого упускають фактор культури пам'яті, котрий за нових умов відіграє не менш значиму роль у цих процесах. Розуміння, оцінка, осмислення власного минулого суспільством багато у чому визначають долю сучасних молодих демократій Центрально-Східної Європи.

Пам'ять демократичного суспільства динамічна, відкрита до діалогу та публічної критики. В ній учасники політичного процесу не шукають засобів маніпуляції свідомістю громадян, а знаходять факти індивідуальної та групової ідентичності. В цьому контексті і йдеться про основне поняття заключного підрозділу дослідження – *культуру суспільної пам'яті*, як складний соціально-духовний феномен; результат і регулятор діалогу держава-громадянське суспільство; значиму умову формування групової та індивідуальної, національної та глобальної політичної свідомості; вагомий фактор суспільного розвитку. В залежності від ряду обставин вона виступає важливою передумовою або ж викликом становлення української демократії.

Сучасна політична наука вже по-суті немислима без політико-культурного підходу, який дає можливість осмислити реальні механізми та закономірності реалізації політичних процесів за допомогою вивчення когнітивних, афективних та ціннісних установок людей щодо політичної системи. Проте, навіть за означенням фундаторів даної концепції, політична культура не може пояснити всього, що відбувається у політиці. Адже люди зі схожими цінностями і навиками будуть діяти по-різному, стикаючись з різними можливостями або проблемами [3, с. 93]. Мабуть тому ряд дослідників одним із принципових заперечень концепції політичної культури вважають те, що її можна використати, мов «усілякий мотлох», для пояснення всього, чого не можна пояснити ніяким іншим способом [94, с. 524]. За сучасних темпів розвитку політичного знання, вихід із подібної ситуації є очевидним: дедалі

більшу увагу науковців привертають не так загальні особливості політичної культури, як окремі її сегменти, субкультури: електоральна культура, культура парламентської діяльності, культура політичної опозиції, молодіжна політична культура, культура політичної поведінки тощо. Загалом поняття «культура» (в тому числі й громадянська, політична, національна, електоральна тощо) має безліч смислових варіантів, перелік яких подає І.Доган: культурна конвергенція, культурна конфігурація, культурна еволюція, культурна інтеграція, культурне відставання, культурний паралелізм, культурний плюралізм, культурна система, постматеріалістична культура тощо [139, с. 119]. Саме в ключі подальшого розвитку теорії політичної культури пропонуємо розглядати феномен культури пам'яті як її органічної складової.

Наукова традиція осмислення культури пам'яті започаткована у роботах німецького дослідника Ш.Требста, який розглядає її як культуру конструктивної дискусії про те, які події, хто, де і яким чином повинен спільно відмічати [див. 186; 187]. Сьогодні поняття «культура пам'яті» використовують у своїх пацях зарубіжні та вітчизняні дослідники – В.Безрогов [19], Б.Гершунский [38], І.Гирич [39], Ф.Йейтс [77], Л.Нагорна [120], І.Симоненко [171], Л.Фадеева [201], Ю.Шаповал [39; 225]. Актуальним завданням сучасної політології вважаємо розробку комплексної методики з діагностики стану культури пам'яті в українському суспільстві.

Характерною ознакою культури пам'яті суспільств з комуністичним минулим Ш.Требст називає «багатошаровість» [186]. Посилаючись на праці цього дослідника, вітчизняний вчений М.Рябчук умовно розподіляє посткомуністичні суспільства у Центральній та Східній Європі на чотири групи – відповідно до наявної в них «культури пригадування»: 1) суспільства, де існує загальна згода щодо «чужого» характеру комуністичної влади, накинутої ззовні, – насамперед це Естонія, Латвія та Литва; 2) суспільства, де такої згоди немає і де точаться запеклі політичні дискусії щодо інтерпретації диктаторського минулого, – як у Польщі, Угорщині, а також в Україні; 3) суспільства, охоплені апатичною амбівалентністю щодо комуністичного

минулого, – як Румунія, Болгарія та інші балканські країни; 4) держави з тяглістю авторитарних структур та без виразного відмежування від комуністичної спадщини, – як, наприклад, Російська Федерація, Білорусь, Молдова [168, с. 18]. Очевидним у даній класифікації є вже згаданий взаємозв'язок динаміки політичного режиму та політики пам'яті, що відображається на характері культури суспільного пригадування.

Демократична модель політичного процесу, при всіх своїх викликах та недоліках, все ж чи не єдина відкриває можливості в чесному суперництві інтерпретацій шукати історичну об'єктивність. Процеси демократизації сприяють розгортанню раніше прихованих, латентних структур суспільної пам'яті. Культура пам'яті є важливою складовою політичної культури, що обумовлена ступенем демократичності суспільства, рівнем вирішення політичних та соціально-економічних проблем, загальним розвитком політичної і духовно-культурної сфери. Однак не лише демократичні перетворення сприяють розвиткові культури суспільного пригадування, існує і зворотна взаємообумовленість, коли окремі зразки консенсусних домовленостей, культура ведення відкритого діалогу навколо подій минулого створюють сприятливий ґрунт для розвитку демократичного типу політичної свідомості, а отже, й для становлення державних і громадських інституцій, що відповідають її ціннісним устремлінням та прагненням.

Основними рисами та критеріями демократичної культури пам'яті є: перехід на позиції плюралістичного політичного мислення; усвідомлення і визнання загальнолюдських цінностей; розуміння необхідності досягнення балансу і гармонії міжнаціональних, державних, групових та індивідуальних інтересів в галузі політики пам'яті; здатність до критичного осмислення власного історичного минулого; вшанування пам'яті видатних постатей національної історії та жертв національних трагедій; повага, толерантне ставлення до історичної пам'яті інших народів, національних, етнічних, політичних, регіональних, релігійних, культурних меншин; відповідальність за

скоєні помилки минулого; пізнавальний інтерес до політичної і духовної культури та історії свого народу, держави, всього світу тощо.

Такій демократичній культурі пам'яті особливо близька мета європейського підходу до викладу подій минулого (цей підхід постав підсумком колективних досліджень провідних європейських науковців, викладений у праці «Європа та її болісні минувшини»), яка полягає не в тому, щоб нав'язати одне-єдине прочитання історії, а в тому, щоб осмислювати умови співіснування різних досвідів [57, с. 226]. У цьому сенсі культура пам'яті – це безперервна робота над змістом суспільних спогадів у повному їх розмаїтті.

Переосмислення минулого може сприяти міжкультурному порозумінню, допомогти групам усунути негативні стереотипи і прийняти інших. Культура історичних дискусій, відмічає М.Сміт, передбачає створення умов для пошуків історичної правди навіть тоді, коли всі члени спільноти усвідомлюють і визнають ряд труднощів на шляху до відкриття такої правди. Вона наближує ймовірність виявлення і засудження несправедливостей, скоєних у минулому, має важливе значення для зцілення і руху вперед особистості і суспільства в цілому [247]. У цьому й полягає невпинна динаміка суспільної пам'яті, котра зовсім не завершується разом зі встановленням демократичних політичних відносин та інститутів у суспільстві, але набуває нових векторів розвитку із усвідомленням колективної та індивідуальної відповідальності за минуле.

Культура пам'яті – це, перш за все, культура взаємодії, діалогу і полілогу у суспільстві. Така особливість важлива при переході від авторитарних до демократичних політичних режимів та передбачає публічну дискусію, у котрій виявляється, в якому ціннісно-емоційному ключі суспільство пригадує далеке й недавнє, відоме й заборонене минуле. Адже більшість конфліктів навколо інтерпретацій минулого у сучасній Україні загострюється не стільки через наявність в політичному просторі різних за спрямуванням акторів, скільки через невміння вести цивілізований діалог з історичних питань. Тож знаковою вимогою сучасної епохи стає культура порозуміння як основна цінність політичного, культурного, наукового і релігійного досвідів.

На противагу поширеним у сучасній політології концепціям зіткнення та боротьби за владу, більш адекватною потребам демократизації суспільно-політичного життя є ідея збереження гуманної загальнолюдської перспективи – формування нового консенсусу на основі неперервного полілогу. Ця перспектива однаково актуальна як для розвитку демократичної політичної свідомості, так і для досягнення консенсусу пам'ятей у суспільстві. Сучасна Україна володіє досить потужним потенціалом суспільної згоди, в тому числі й щодо трактувань спільного минулого. На запитання, сформульоване соціологічною службою Центру Разумкова в рамках всеукраїнського опитування: «Протягом двадцятого сторіччя в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це Перша і Друга світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим?» – 51.6% респондентів відповіли: «Потрібно, примиритися і вважати, що не було ні правих ні винних», 29.7% громадян вважають: «Потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років» [200]. Очевидно розширенню можливостей діалогічної культури пригадування в Україні буде сприяти зростання числа тих громадян, що готові прийняти минуле, пробачити скоєне заради майбутнього суспільно-політичного розвитку. У ній реалізуються засадничі принципи гуманного, цивілізованого партнерства. Ця позиція виходить не стільки з ідеї уніфікації інтересів, як з необхідності адекватного розуміння і погодження цінностей різних суб'єктів. Носіями культури пам'яті різного рівня є як державні урядовці, так і пересічні громадяни, тож вона закономірно постає складовою як громадянської культури, так і культури політичної діяльності.

Демократичні політичні відносини передбачають особливу відповідальність державної влади за опіку над суспільної пам'яттю, і водночас недопущення догматичного трактування історії. Державне керівництво в Україні здійснює ряд позитивних кроків у наближенні культури пам'яті до демократичних ідеалів балансування і рівноваги. Прикладом може слугувати задекларованеу 2008 р. проведенняя Року міжкультурного діалогу в України,

метою якого було сприяти розвитку традицій і культури української нації, пропагувати культурне розмаїття національних меншин України, інтегруватися до європейського культурного середовища [195]. Знаковим стало також звернення нині діючого Президента України В. Януковича до усіх політичних сил з проханням та вимогою припинити політичні спекуляції на історії, мовних і етнокультурних питаннях, заклик до усіх парламентаріїв і політиків, незалежно від партійної приналежності, до примирення, толерантності, співпраці і недопущення радикалізму у політиці пам'яті [154]. Втім, подібні заяви досі мало позначаються на реальній динаміці культури пам'яті політичних акторів та пересічних громадян України.

Повільні темпи справді витребуваних реформ нерідко є не так наслідком політичної безвідповідальності державної еліти в Україні, як причиною інерційності політичної культури суспільства, в цілому, та його культури пам'яті, зокрема. Стан зрілості чи наближеності суспільства до цінностей демократії можна визначити в тому числі й за реакцією громадськості на директивні політичні рішення у сфері інтерпретації минулого. Так, у Франції розгляд закону про кримінальну відповідальність за перегляд історії Голокосту викликав негайні масові протести, особливо зі сторони наукової громади. Це політичне рішення, на думку вчених, явно обмежувало дослідницькі пошуки та інтереси істориків і врешті, під громадським тиском, було скасоване. Інакшого розвитку набула ситуація у Російській Федерації, де офіційними особами проголошено доктрину «неперегляду історії Великої Вітчизняної Війни». Мовчазна згода або й підтримка такої стратегії свідчить не лише про недемократичний характер владних рішень, але й про далеку від принципів плюралізму, свободи думки, прав людини громадськість.

З огляду на значну актуальність даної проблеми для сучасного політичного життя України нами поставлено завдання дослідити вітчизняний спектр громадських формувань з метою виявлення в ньому таких об'єднань громадян, що виступають активними суб'єктами творення діалогічної культури в цілому та культури суспільної пам'яті зокрема. Дослідження громадянського

суспільства та громадських організацій в Україні містять серйозні теоретичні напрацювання, серед яких варто згадати роботи В.Андрущенка [5; 6], В.Бортнікова [22], Г.Зеленько [65], А.Колодій [132], М.Остапенко [135], Ф. Рудича [167] та ін. Окреме місце сегменту історико-культурних громадських організацій, що беруть участь у формуванні вітчизняного простору суспільної пам'яті, відводить Ю.Опалько [129; 131].

Ставлення української громадськості до офіційної політики пам'яті складно охарактеризувати у однозначних оцінках. Як показують дані всеукраїнського опитування, проведеного «Українським демократичним колом» 14–20 травня 2010 р., відносна більшість громадян України (42,3%) вважає, що політика Президента В. Януковича та Уряду в гуманітарній сфері сприяє об'єднанню України. При цьому третина опитаних (33,7%) стверджує, що така політика роз'єднує Україну; чверть громадян (24%) не змогли визначитись. Ставлення суттєво відрізняється в регіонах [219]. Очевидно така неоднозначність в українському суспільстві потребує більш детального вивчення складної багатоманітності громадянської культури пам'яті.

Зрілому громадянському суспільству характерні відчуття обов'язку перед минулими та прийдешніми поколіннями, пошана жертовності предків, а також розкаяння за їх помилки заради майбутнього суспільного розвитку. Перехід до критичних споминів, відмічає політолог В.Ярошенко, передбачає зняття заборони з травматичного минулого, актуалізацію публічних дебатів та активізацію політичної просвіти [235, с. 77]. Йдеться про розвиток культури суспільної пам'яті, як закономірної складової активістської політичної культури громадян, що передбачає організовані громадські ініціативи, об'єктивні наукові пошуки, незалежні медійні проекти, дієві освітні заходи.

Перехідні політичні режими найчастіше характеризуються пасивністю, неготовністю мас до прийняття власної історії. Громадянське суспільство часто виявляється недостатньо зрілим для критичного осмислення як спільних перемог, трагедій, так і провин минулого. Політолог Г.Зеленько стверджує, що найістотніший вплив на процеси становлення громадянського суспільства у

країнах молодої демократії справляють: наявність/відсутність демократичного досвіду у попередній історії центрально-східноєвропейських суспільств; ступінь проникнення в ці країни авторитаризму (тоталітаризму); фактор тривалості недемократичного режиму; наявність міцної організації, яка б справляла спрямовуючий і консолідуючий вплив у процесі демократичного переходу; характер та інтенсивність власне демократичного переходу; ступінь ротації влади та рівень імплементованості демократичних інститутів у політико-правову площину під час «оксамитових революцій» [65, с. 91].

Особливого значення в умовах браку у суспільстві демократії, гласності, за наявності багатьох альтернативних думок щодо регулювання соціально-політичних відносин набувають вже згадані вище політичні діалоги, котрі водночас, як відмічає М.Головатий, потребують певної культури діалогу взагалі. Як форма інтерсуб'єктивної комунікативної взаємодії, процес двостороннього спілкування, діалог спрямований на вияв взаємних інтересів, пошук загальної громадсько-політичної позиції, розв'язання існуючих проблем, узгодження намірів, мети, дій [41, с. 120-121]. Політичний діалог сприяє реалізації природної потреби людей у знаннях, прийнятті правильних рішень, досягненні згоди. Культура пам'яті проявляється у підтримці постійного діалогу, спілкування, дискусій, переговорів, взаємних компромісів людей, що є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства.

Під громадськими ініціативами у галузі політики пам'яті розуміють форми діяльності громадян, засновані на колективній самоорганізації з метою захисту інтересів у сфері розуміння та інтерпретації спільного історичного минулого. Найчастіше такі ініціативи у сучасній Україні є локальними, обмеженими в часі, вузько націленими. Проте, погоджуючись з думкою Г.Зеленько, зазначимо – задля того, щоб бути ефективною, громадська ініціатива має бути об'єднаною і концентрованою, завдяки чому відбувається утворення громадських асоціацій. Найорганічнішим утворенням громадянського суспільства вважаються неполітичні об'єднання громадян. «Громадянське суспільство – це рівень розвитку суспільства, яке стає

домінуючим соціальним, економічним, а у разі необхідності – й політичним актором, – зазначає дослідниця. – Подібна якість суспільства можлива лише за умови наявності повного набору громадських організацій, створених «знизу» та легітимних інструментів, які у своїй взаємодії забезпечують доступ суспільства до формування державної політики та політичних рішень, які тим самим спрямовуються на захист множинності інтересів цих організацій» [65, с. 44].

Український соціолог І.Бекешкіна підкреслює, що діяльність у громадських об'єднаннях формує важливі якості громадянської причетності та відповідальності, розширює простір «Я» до спорідненого «Ми», розширює комунікативні можливості індивіда [199, с. 382]. Тож нині важливо враховувати роль організованих громадських груп, що виступають посередником між індивідом і державою, надають громадянам захисту та підтримки, посилюють їх можливості впливати на рішення держави й місцевих громад.

Детально проаналізувавши єдиний реєстр громадських формувань Міністерства юстиції України [58], а також дослідивши програмні документи окремих громадських об'єднань, нами було здійснено спробу виділити та класифікувати ті з них, що безпосередньо приймають участь у творенні культури суспільної пам'яті. За своїми цілями такі громадські формування, діяльність яких в більшій чи меншій мірі пов'язана зі спогадами, знаннями, оцінками окремих подій історичного минулого, можна умовно розділити на три групи. Нижче розглянемо детальніше кожну з них.

1. *Громадські формування, організовані живими очевидцями, учасниками чи постраждалими від певних подій у минулому або в пам'ять про їх жертви*. Як влучно зауважує Ж.Мінк, історія переносить себе у сучасність через мобілізацію різних акторів, постраждалого населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Досвід показує, що реактивація історичних конфліктів завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому [57, с. 37]. В умовах перехідної динаміки безцінною є значимість свідків, що всупереч

примусу мовчання, або за інших несприятливих умов, все ж передають і відновлюють пережитий досвід, долучають його до суспільної пам'яті.

До таких суб'єктів політики пам'яті відносимо організації колишніх в'язнів концтаборів та репресованих, зокрема Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих; Українська спілка в'язнів – жертв нацизму; Українське товариство колишніх каторжан у Німеччині 1941-45р.р.; Міжнародна спілка колишніх малолітніх в'язнів фашизму; Всеукраїнська асоціація євреїв – колишніх в'язнів ГЕТТО і нацистських концтаборів. Гострі політичні дискусії виникають зазвичай також навколо питань, пов'язаних з минулими війнами, активну участь у яких приймають організації учасників та постраждалих тих подій. У єдиному реєстрі громадських формувань Міністерства юстиції України близько 10 подібних організацій (Міжнародна українська спілка учасників війни; Українська спілка ветеранів Афганістану; Організація солдатських матерів України; Всеукраїнське Об'єднання «Діти війни – України» та ін.).

Окремо виділимо у цій групі громадські формування етнічних меншин, що свого часу зазнали насильної депортації та вигнання з рідних земель. Серед них Конгрес Українців Холмщини і Підляшшя, Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнське Товариство Лемківщина». Голова останнього, О.Венгринович у програмному зверненні відмічає: «До цього часу ніхто не вибачився перед нами за цю трагедію, не відшкодовано моральні і матеріальні кривди… Історія депортації, митарства, відношення влади до переселенців, причини депортації, відповідальність за трагічні долі тисяч краян – вимагає нових досліджень, поглядів та стверджень…Метою нашого Товариства є сприяння етнічному відродженню Лемківщини, дослідженню, розвитку і популяризації самобутньої культури лемків (русинів), їх традицій і звичаїв, духовності та захист спільних інтересів краян» [33].

Також до цієї групи громадських формувань віднесемо ті, що об'єднують небайдужих до наслідків значних екологічних катастроф минулого, в тому числі спричинених політичною недбалістю. Так, на захист інтересів

постраждалих від наслідків Чорнобиля, а також в ім’я збереження суспільної пам’яті про його жертви в Україні діє більше 20 громадських формувань (Українське товариство «Діти Чорнобиля»; Український фонд «Жінки Чорнобиля»; Всеукраїнська громадська організація «Спілка інвалідів-учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» та ін.).

2. *Громадські формування, чия діяльність спрямована на охорону та відтворення окремих політичних традицій, збережених суспільною пам’яттю*. Учасникам цих рухів властива ностальгія за певним суспільно-політичним режимом, державним устроєм, формою правління, політичною ідеологією, що залишилися в минулому, прагнення до повернення окремих його елементів чи цілковите його відродження. У арсеналі засобів діяльності таких організацій важливе місце займають історичні реконструкції та моделювання, деталізовані відтворення певних явищ чи подій минулого.

Так, наприкінці 80-х рр. XX ст. інтерес до свого минулого та генетична пам'ять поряд з активізацією політичного життя в Україні спричинили виникнення козацьких громадських утворень. Зараз козацькі громади в Україні діють у формі організацій національно-патріотичного та громадсько-патріотичного спрямування, яких у єдиному реєстрі громадських формувань Міністерства юстиції України наразі налічується більше 30 (Спілка козаків України «Військо Запорізьке»; Міжнародна оборонно-патріотична організація «Козацтво України»; Всеукраїнське об’єднання громадян «Спадкоємці Богдана Хмельницького»; Міжнародна Асоціація Соборне Козацтво України «Січ»; Міжнародна козацька спілка «Українське Гетьманське військо»; Всеукраїнське Гетьманське Козацтво імені Івана Богуна та ін.). За своїми програмними цілями вони досить близькі. Приміром, серед завдань Українського Реєстрового Козацтва є: взаємодія з органами влади щодо формування державної політики у сфері духовного, економічного, соціального та військового будівництва держави на історичних, патріотичних, господарських і культурних традиціях українського козацтва; сприяння відновленню й розвитку на звичаєвих засадах українського козацтва, діяльності та способу життя українського народу;

створення козацьких січей, паланок і поселень як осередків розвитку традиційних козацьких форм самоврядування; сприяння підготовці молоді до військової служби; патріотичне виховання нового покоління в дусі козацького лицарства, української національної ідеї, відданості рідному українському народові; сприяння відбудові українських козацьких церков і монастирів, козацьких могил, створення нових пам'яток культури тощо [32].

Крім козацьких формувань до даної групи громадський об'єднань у галузі політики пам'яті можемо віднести світські військово-духовні організації, рицарські ордени. До відродження найрізноманітніших історичних традицій закликають такі громадські формування як Всеукраїнська громадська організація Товариство Нестора Махна «Гуляй-Поле»; Громадська організація «Союз гетьманців-державників»; Всеукраїнська громадська організація «Дворянство України»; Міжнародна громадська організація «Княжий Собор»; Громадська організація «Союз Християнського відродження України»; Міжнародна громадська організація «День хрещення Русі» та ін.

У громадському просторі України функціонують також формування, що пропагують повернення традицій радянського минулого (Український республіканський комітет захисту імені та справи В.І.Леніна; Ленінська комуністична спілка молоді України; Всеукраїнська громадська дитяча організація «Всеукраїнська піонерська організація ім. В.І.Леніна»).

В часи радянської диктатури дві України – внутрішня і екзильна – виробляли кожна свою власну пам'ять про трагічні події. Тому сьогодні специфічну нішу у суспільно-політичному житті вже незалежної України займають громадські організації привнесенні з екзилії (приміром, Всеукраїнське братство ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича, Союз українок та ін.). Діяльність таких об'єднань була свого часу заборонена тоталітарним політичним режимом, мала змогу розгортатись лише за «залізною завісою». Відновлюючи свою роботу на Батьківщині, представники подібних громадських утворень не лише повертають суспільству втрачену колективну пам'ять, але й привносять нові зразки громадських ініціатив західного типу. З

іншого боку, вони часом досить відстороненні від специфіки реального політичного життя України, не прагнуть прийняти чи осягнути набутий в час їх відсутності досвід, іноді займають радикальні позиції. До цих організацій варто також віднести щойно відродженні на пострадянському просторі дитячі і молодіжні об'єднання, які безпосередньо впливають на становлення громадянської культури молодого покоління. Такі формування, зареєстровані вже у незалежній Україні (Національна скаутська організація України «Пласт», Всеукраїнська організація «Січ», Спілка української молоді), перейняли відповідні патріотичні традиції виховання молоді від своїх історичних попередників, заснованих в роки українського національно-визвольного руху.

3. *Наукові та культурно-освітні організації, діяльність яких націлена на вивчення, збереження, популяризацію знань про минуле, дослідження та відкриття невідомих сторінок історії.* Оцінки історичних подій, висловленні членами таких формувань, можуть користуватися значним авторитетом у суспільстві, оскільки нерідко сприймаються в якості незалежних та фахових.

До цих формувань віднесемо наступні організації, зареєстровані Міністерством юстиції України: Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» ім. В. Стуса; Центр соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського; Центр досліджень визвольного руху; Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії»; Українська академія історичних наук; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України; Український національний комітет Міжнародної Ради з питань пам'яток і визначних місць; Всеукраїнська громадська організація «Український центр вивчення історії Голокосту»; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та ін. Більшість цих організацій сформовано як результат громадських прагнень до розвитку незаангажованих знань про минуле. Так підставою для утворення Центру соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського названо

поширення в медіа-просторі позанаукових та міфологізованих уявлень про минуле нашої країни, ігнорування процесів знищення культурної спадщини та історичного середовища, чому й прагнуть протистояти члени організації [215].

Окрему нішу у творенні громадянської культури пам’яті займає правозахисний рух в Україні (Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група, Комітет виборців України та ін.). Деякі громадські організації цього типу мають власну нелегку історію і пам'ять про неї, що бере витоки з тоталітарного минулого українського суспільства. Для сучасної ж України, формально інтегрованої у європейську систему захисту прав людини, актуальними залишаються завдання реального дотримання базових принципів Загальної декларації прав людини. Зокрема це стосується й права індивіда на знання власного минулого, можливість отримання об’єктивної інформації про історичні події, відкритий доступ до архівних матеріалів, організацію незалежного історичного дослідження, публікації різних, в тому числі й альтернативних офіційній версії, трактувань минулого. Позитивним досвідом захисту цих громадянських прав може зокрема послугувати діяльність всесвітньої некомерційної організації «Артикль 19», що об’єднала зусилля юристів, істориків, громадських діячів з усього світу, які стали на сторожі свободи думки, висловлювання, трактування історії [31]. Правозахисні організації покликані бути дієвим механізмом боротьби з випадками цензурування наукових і навчальних праць в галузі історичної науки, посягання на свободу переконань та інтерпретації минулого.

Безумовно, аналіз єдиного реєстру громадських формувань України, здійснений нами, не розкриває повною мірою картину діяльності громадських об’єднань у галузі політики пам’яті. За назвами таких формувань і задекларованими програмними положеннями не завжди можна передбачити інтерпретацію ними певних історичних подій у дискурсивних практиках, культуру їх поведінки в умовах певного конфлікту пам’яті тощо. Згідно даних різних експертів лише від 10 до 20% зареєстрованих Міністерством юстиції України громадських об’єднань є реально діючими [див. 65; 78; 220]. Важливим

показником є також ступінь охоплення ними населення країни, який за сучасних умов складно спрогнозувати. Крім того, погодимось з думкою О.Чувардинського, котрий вважає, що якість громадянського суспільства визначається не тільки кількістю громадських об'єднань, а й їхньою дієвістю, можливістю впливати на прийняття рішень у державі [220, с. 100].

Позаяк здійснений аналіз дозволяє окреслити реальних чи, принаймні, потенційних учасників творення культури суспільної пам'яті зі сторони активної української громадськості. Як слушно зауважив Ю.Опалько, до недержавних організацій культурно-історичного сегменту належать ті, що спеціалізуються у цій сфері діяльності (або ж вона є основною для них); займаються даним видом діяльності одночасно з іншими видами; час від часу беруть участь у реалізації окремих проектів цієї сфери [131, с. 537]. Серед них ради ветеранів, товариства з охорони пам'ятників історії і культури, молодіжні організації, товариства міжкультурних зв'язків, професійні об'єднання, незалежні дослідницькі і аналітичні центри.

Результати дослідження приводять до висновку, що спектр таких суб'єктів доволі широкий, часом громадські формування подібного типу займають прямо протилежні суспільно-політичні позиції відносно окремих історичних питань. Відтак у політичному житті України віднайшли своїх прихильників та водночас співіснують організації репресованих комуністичним режимом та його реабілітатори, захисники монархічно-державницьких та анархічних традицій, прозахідні та проросійські організації тощо. Як песимістично зауважує Л.Нагорна, у такій політичній культурі практично стає неможливим не тільки консенсус щодо базових цінностей та ідеалів суспільного розвитку, але й цивілізований діалог; локальна діяльність часто переважає над загальнонаціональною; конкуруючі в суспільстві субкультури прагнуть до полярних напрямків, підживлюючи ліберальну, демократичну, консервативну та інші тенденції у політичному житті України [120, с. 185]. Далеко не всі болісні сторінки історії знайшли відгук у громадськості аж до створення організованих інституцій. Як показують результати кількісного

аналізу, найбільше число громадських формувань складають ті, що не конфліктують з офіційним тлумаченням минулого – приміром, група козацьких громад (хоча така ситуація пояснюється не лише державною підтримкою, але й внутрішнім розколом поміж сучасною козацькою старшиною), або захисники пам'яті про жертви чорнобильської катастрофи.

Водночас багатоманітність громадських утворень у сфері інтерпретації спільного минулого є важливою умовою розвитку демократії, а від їх взаємодії між собою та з органами державної влади, від їх роботи на міжнародній арені багато в чому залежить розвиток культури суспільної пам'яті та демократизація суспільно-політичних відносин в цілому.

Діалогічна культура спільного прочитання минулого є також результатом копіткої роботи незалежних журналістів у їх здатності публічно пропагувати виважене, толерантне, позбавлене стереотипів ставлення до суспільної пам'яті та об'єктивної багатоманітності її структури. У сучасній Україні не бракує *засобів масової комунікації*, які б приділяли багато уваги історичним питанням, навпаки – подібна тематика переповнює друковані та інтернет-видання, адже користується помітним громадським інтересом. Проблема полягає у тому, що серед численних ЗМІ досі переважає число таких, які відтворюють лише якусь одну із версій подій минулого, а відтак поглиблюють брак взаємоповаги та солідарності у суспільстві. Відсутні потужні некомерційні ЗМІ, передусім суспільне телерадіомовлення, що покликані виховувати вдумливу та відповідальну громадську аудиторію.

Поряд з тим, треба відмітити й поодинокі позитивні тенденції, що намітились у цій галузі. Зокрема знаковою є робота всеукраїнської газети «День», котра від самих початків свого заснування значну увагу приділяє історії, відома історико-культурологічними сторінками, безпрецедентним в українській журналістиці виданням серії книг «Україна Incognita», організацією читацьких конференцій, фотовиставок, залученням студентської молоді до даної проблематики. Невід'ємною частиною розвитку культури пам'яті в Україні є часті аналітичні та науково-популярні публікації, присвячені

історичній тематиці, на сторінках всеукраїнських видань «Дзеркало тижня», «Український тиждень». Своєрідним плацдармом для вільного висловлювання з приводу подій минулого, для активних громадських дискусій, ведення діалогу між експертами, урядовцями, дослідниками сьогодні є сторінка інтернет-видання «Історична правда» (проект холдингу «Українська правда»).

Водночас, якщо події далекого історичного минулого і стають предметом поодиноких медіа проектів в Україні, то незалежна інформаційна підтримка «живої» пам'яті народу практично не здійснюється. В той час, як суспільна пам'ять про нещодавні події піддається найбільшим політичним маніпуляціям, легко і безслідно забуваються події та персонажі піврічної давнини, українська громадськість так і не виробила ефективних механізмів збереження актуальної суспільно-політичної інформації. Натомість цікавим прикладом може слугувати організація західного інтернет-ресурсу «Політична Пам'ять»/«Political Memory». Цей веб-інструмент дозволяє громадянам держав-членів ЄС у вільному доступі відстежувати повну історію голосувань, виступів, прокламацій кожного депутата європейського парламенту [245]. Досі започаткований лише один подібний ресурс в Україні – «Владометр». Це проект журналістського моніторингу політичних обіцянок. Зміст нового українського Web 2.0 інструменту генерується не лише редакцією, а й самими користувачами. Об'єктами моніторингу є політики та чиновники різного рівня на предмет виконання ними обіцянок [29]. Така практика, за умови її успішної реалізації та масової підтримки, значно розвиває можливості культури суспільної пам'яті, електоральної культури та громадського контролю за вчинками народних обранців. Звісно такий ресурс не вичерпує усього спектру громадських прагнень у сфері знання і розуміння свого далекого та недавнього минулого.

Важливим виміром культури пам'яті є атмосфера *наукового і освітнього простору*, у якому конструюються і передаються суспільно значимі цінності та знання про минуле. Ще В.Липинський сформулював проблему політичної культури, що передбачає поєднання рівноваги між «політичною творчістю» і

«політичною наукою», забезпечує високу «політичну вмілість» провідної верстви нації та всього народу [103, с. 352]. У сучасній Україні ставлення до освіти й науки як до другорядного порівняно з економікою сектору, як до витратної, а не інвестиційної частини державного бюджету, свідчить про свідому їх недооцінку в мобілізації суспільства на виконання ряду завдань, що стоять перед ним. Зокрема невикористаними є можливості гуманітарних наук. В той же час у науково-педагогічних та аналітико-дослідницьких центрах України успішно здійснюються суспільно-значимі прогнози, розробляються цілісні концепції гуманітарного розвитку, інноваційний потенціал яких поки, на жаль, не враховується у практиці політичної діяльності [див. 89; 181]. Як у жодній іншій сфері суспільно-політичного життя, саме тут розвивається діалогічна культура осмислення минулого, толерантного ставлення до альтернативних позицій. Періодично проводяться актуальні наукові заходи, двосторонні академічні комісії, присвячені проблемам суспільної пам'яті та політичної свідомості. Вони об'єднують за одним дискусійним столом експертів, науковців різних галузей знань, політиків і гостей із різних країн.

Незважаючи на помітний поступ наукової громади в питаннях трактувань спільного минулого, історичні дискусії в Україні не стають справді публічними. Їх ведуть переважно люди, знані лише в дуже вузьких академічних колах. Як вдало підмічає Я.Грицак, навіть суперечки 2003 р. навколо 60-ї річниці «Волинської різні» – найбільшої за роки незалежності історичної дискусії – не змінили факту, що майже половина українців ніколи не чула про ці події, а близько третини щось чули, але не мають уявлення, про що власне йдеться [45, с. 81]. З іншої сторони, можливо в цьому й полягає специфіка наукового пошуку, результати якого не одразу стають суспільним надбанням, але мусять бути переосмисленні з часом. Як слушно зауважують вітчизняні політологи, діяльність і благородні зусилля інтелігенції спрямовані на розвиток історичних знань та донесення їх до мільйонів людей, сприяють консолідації українського народу. Адже для того, щоб історична пам'ять стала справді масовою, вона має бути достатньою мірою поширеною серед усіх соціальних верств [108, с. 516].

Громадянській культурі пам’яті, як і політичній культурі в цілому, навчаються. Такий новий підхід, як зауважив К.Байме, став важливою ознакою розвитку політологічних досліджень у другій половині ХХ ст., коли від аналізу успадкованих властивостей, науковці перейшли до вивчення процесів соціальної передачі, передусім політичної соціалізації [15, с. 258-259]. Відомо, що окрім сім’ї, приватного оточення, ЗМІ, державних, політичних і громадських організацій, суттєве значення у процесі залучення індивіда до політичного життя суспільства відіграє освіта. Підтвердженням такої думки можуть бути соціологічні зрізи за віковими відмінностями громадян України, неодноразово проведенні Центром Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи», Інститутом соціології НАНУ. Українців різних поколінь відрізняє різна культура пам’яті, до якої їх долучали різні освітні системи.

У розвитку громадянської культури пам’яті в Україні значимим є потенціал навчальних закладів. Очевидною є потреба у виробленні доступного і цікавого для переважаючої більшості молодих людей знання про минуле. У зв’язку з цим, важливо приділяти пильну увагу і роботі з викладацькими кадрами. Як вважає І.Симоненко, не зважаючи на розроблені плани викладання історії України, багато вчителів Східного і Південного регіонів інтерпретують національну історію досить довільно, продовжуючи ретрансляцію усталених радянських міфів, що зводить нанівець зусилля з формування національної ідентичності серед молоді [171, с. 58]. Втім йдеться не лише про історичну освіту та її значення в розвитку культури пам’яті громадян в Україні, але й значний потенціал соціально-гуманітарних курсів у середній та вищій школі. Саме в рамках останніх розвивається критичне мислення (вміння розуміти багатозначності, узагальнювати та абстрагуватись, виділяти головне і визначальне) як невід’ємна частина культури пам’яті підростаючого покоління. Такі навчальні дисципліни як «Громадянська освіта», «Україна і я», «Людина і світ», «Краєзнавство» досі залишаються швидше формальними шкільними проектами, аніж потужними навчально-виховними ресурсами у справі розвитку громадянської культури суспільства.

Досі непевною є державна позиція і з питання політичної освіти у вищій школі. Сьогодні при більшості вищих навчальних закладів України працюють кафедри політології, котрі забезпечують викладання дисципліни «Політологія», як нормативної частини циклу навчальних планів бакалаврів усіх спеціальностей, а на базі провідних університетів та академій ведеться підготовка фахівців вищої кваліфікації (бакалаврів, спеціалістів, магістрів) за спеціальністю «Політологія». Однак в часі надмірних суспільних очікувань та інерційності політичної системи, громадяни України пережили не одну хвилю спільних розчарувань. Результатом їх стала не лише загальна критика діяльності державної еліти, але й скептичне ставлення до базових демократичних принципів, теорій розвитку, концептів модернізації, розроблених в процесі тривалої копіткої роботи вітчизняних політологів. Ці, на перший погляд, «абстрактні» теоретичні конструкти мало прижилися у суспільній свідомості, та здебільшого були витісненими короткочасними, вузько прагматичними орієнтаціями громадян. Помітною є загальна тенденція падіння в очах громадськості авторитету сучасного соціально-гуманітарного знання. Сьогодні лише 27,5% населення України відчуває брак сучасних політичних знань, інша чверть (24,4%) взагалі не цікавиться ними, така ж кількість людей (24,4%), що вважать себе достатньо обізнаними у цій галузі, решта не змогли визначитись [199, с. 553].

Погодимося з думкою В.Дем’яненко про те, що сьогоднішнім студентам і викладачам вузів, учителям шкіл довелося жити і працювати у виключно складний період розвитку нашого суспільства, який характеризується тотальним руйнуванням попередньої радянської системи, невдалими спробами реформування, пошуком ідеї, здатної об’єднати українське суспільство. У вітчизняній загальній і вищий освіті так чи інакше присутні переписування історії та ідеологізація гуманітарних наук. Історія, суспільно-гуманітарні дисципліни, право, економіка безпосередньо формують ідеологічну основу молодої людини. Тому політизація, перетворення гуманітарної освіти в інструмент політичної боротьби недопустиме. Трактування вітчизняної та

світової історії не може змінюватися зі зміною президента чи міністра освіти, не може і не повинне залежати від особистих смаків, комплексів і фобій будь-якої посадової особи, підкреслює дослідниця [48].

Викладання політології повинно становити вагому складову освітніх програм для різних категорій населення, як в рамках існуючої державної системи освіти України, так і за її межами. Перед сучасними освітянами і науковцями постає завдання сприяти інституціоналізації і теоретико-методологічній систематизації процесу досліджень в галузі політичної дидактики, наданню політичній освіті і громадянському вихованню загальнодержавного статусу. Подібні напрямки розвитку політології співзвучні вимогам демократизації політичного життя, що залежать від необхідних заходів піднесення політичних свідомості і компетентності громадян. За умови низького рівня політичної поінформованості недостатньою є саме політична компетентність населення, відмічає Л.Нагорна, страждає на необізнаність масова політична свідомість, а отже й відсутня належна для демократичного політичного розвитку політична *довіра* у суспільстві [120, с. 189]. Досягнення довіри між суб'єктами та об'єктами влади, повернення довіри людей одне до одного, створення комфортного мінімуму для налагодження нормального громадсько-політичного життя є також невід'ємною частиною розвитку діалогічної культури спілкування у політиці пам'яті.

За цих обставин актуальними видаються подальші політологічні пошуки, спрямовані на розвиток таких понятійно-категоріальних та теоретико-методологічних основ суспільно-політичного знання, які б дозволяли враховувати усю багатоманітність явищ політичного життя, вчасно реагувати на його динаміку, розробляти суспільно корисні концепції політичного розвитку, прогнозувати імовірні варіанти майбутнього поступу. Вчення про суспільну пам'ять до певної міри конкретизує численні наукові здобутки вітчизняної політології, розширює можливості сучасних теорій демократизації, громадянського суспільства, активістської політичної культури, політичної ідентичності, людського виміру політики. Зрештою розвиток наукових,

громадських, державних прагнень до спільного прочитання минулого закладає значний потенціал для відновлення демократичних політичних цінностей у суспільстві, що трансформується.

У розвиненій культурі пам'яті проявляється також *відповідальність* суспільства перед минулими та прийдешніми поколіннями. На цей етико-політичний вимір процесів пригадування і забуття вказує П.Рікер. Вчений здійснює аналіз еволюції форм використання пам'яті та зловживання нею: від пам'яті, якій заважають, через пам'ять, якою маніпулюють, до пам'яті вимушеної (такої, що мислиться як обов'язок) [161]. Очевидно, що для сучасного українського суспільства властиве еклектичне поєднання усіх цих рівнів ставлення до минулого: досі відчутний відгомін тоталітарного періоду з його забороною на окремі спогади; особливо розгортається використання історії у поточній політичній боротьбі; відкрито нові можливості для налагодження суспільного діалогу щодо історичних інтерпретацій. З поміж таких тенденцій надії демократичного поступу безумовно покладені на розвиток саме третього шляху, коли потенціал культури пам'яті суспільства, усвідомлення останнім всієї відповідальності у справі інтерпретації минулого переважить догматизм та маніпулятивні технології.

Про ступінь відповідальності українського суспільства за своє минуле можна судити, виходячи з результатів численних соціологічних моніторингів. Зокрема таким прикладом може слугувати ставлення українців до здобуття Україною незалежності. Соціологи стверджують: всупереч стрімкому економічному падінню та серії політичних криз, які спіткали Україну в останні п'ять років, прагнення громадян до незалежності своєї держави у 2011 р. залишилося незмінним. Так 52% респондентів повідомили, що проголосували б за Акт про незалежність України вдруге; водночас 25% проголосували би проти. Отриманий розподіл відповідей статистично не відрізняється від відповідей на аналогічне питання отриманих Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні 2006 року [68]. Більш детальні вікові та регіональні зрізи з цього питання свідчать, що наприкінці другого десятиліття

державної незалежності України її суверенітет став дійсно загальнонаціональною цінністю – не лише у кількісному, але й у структурному відношенні [213]. Більшість українців, що брали безпосередню участь у тогочасних подіях, не розчарувалися у своєму виборі, та цілком усвідомлюють його значимість для майбутнього. Поступове зростання числа відповідальних за власне минуле громадян закладає основи позитивних тенденцій розвитку культури пам'яті в українському суспільстві.

Історичний обов'язок є, перш за все, гуманістичною проблемою, адже якщо народ спромігся організувати державу, то він сам багато в чому визначає свою долю і несе за неї відповідальність. І навпаки – суспільна екстернальність, дефіцит відповідальності, відстороненість від минулих поколінь є явною загрозою для розвитку громадянської політичної культури. У Конституції Україні прямо говориться, що приймаючи її Верховна Рада України спирається на багатовікову історію українського державного будівництва, усвідомлює відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і майбутніми поколіннями [88]. Сучасні покоління в Україні, творячи новітню історію, вже не можуть вплинути на попередню історію свого народу, але можуть і зобов'язані висловити своє ставлення до його минулого, з чимось не погодитися, а в чомусь підхопити естафету, взявши на себе відповідальність за продовження обраного шляху. Тоді, вважає М.Михальченко, це минуле вже буде належати і сучасним поколінням. Так утвориться нерозривний ланцюг безлічі поколінь – тих, що жили, тих, що живуть зараз, і ще не народжених [113, с. 262-272].

Таким чином культура пам'яті постає як сприйняття минулого крізь призму актуальних для даного суспільства цінностей. Процеси суспільного пригадування найчастіше протікають у тісному суміщенні приватного і публічного, психологоекзистенційного і політичного. Перегляд і обговорення історії не зводиться лише до збору документальних свідчень та розробки нових теоретичних концепцій. Він залучає індивідів до перегляду власного життя у минулому, до осмислення своєї ідентичності, та нерідко до конфронтацій з

попередніми ціннісними установками, носіями яких були самі ці суб'єкти, або ж їх батьки, чи далекі предки. Щорічні моніторинги Інституту соціології НАНУ вказують: більше 80% громадян України згодні, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах [199, с. 515]. Так у світлі ціннісної дезорієнтації українського суспільства, на фоні міжгенераційних непорозумінь, проблема збереження суспільної пам'яті набуває морального звучання.

Аксіологічне трактування явищ і подій минулого до певної міри дозволяє говорити про *етику пам'яті*. У ній проявляється зв'язок або розрив різних часових проекцій, періодів та епох у житті суспільства. Етика пам'яті – це уявлення про правильну або неправильну модель поведінки під час обговорення спірних питань історії, в часі вшанування пам'яті предків, відзначення важливих дат, відвідання меморіальних місць тощо. Це та сукупність моральних правил, що стоїть на заваді плюндрування історичних цінностей, захищає культурне надбання народу, його матеріальні і духовні пам'ятки. Вона виступає важливим фактором свідомої підтримки суспільством власних традицій, звичаїв, обрядів тощо. Етичний вимір суспільної пам'яті неодмінно пов'язаний з проблематикою «незагоєних травм» минулого, очищення, прощення і покаяння.

Сьогодні не підлягає сумніву теза про те, що спільне перечитування сторінок минулого – важлива передумова прогресивних суспільно-політичних перетворень у майбутньому. У розвиненій культурі й етиці пам'яті виникає бажання спільноти підтверджувати відчуття своєї єдності, що посилюються через підтримку і орієнтацію суспільства на певні історичні події. Колективні уявлення про минуле, усталені моральні принципи ставлення до нього займають значиме місце у суспільній ідентичності. Заснована на єдиних спогадах, остання може прискорити або ж, навпаки, гальмувати та протистояти кризовим політичним явищам і процесам. Опираючись на набутий історико-політичний досвід, легше долати переломні моменти суспільно-політичного розвитку. Однак в умовах розколу ідентичності, громадської амбівалентності та соціальної апатії, які діагностують і сучасному українському соціуму, проекти,

за якими суспільна пам’ять в змозі інтегрувати народ навколо єдиного розуміння спільного минулого, видаються доволі не реальним.

На фоні численних понівечених пам’ятників, зруйнованих цвинтарів, забутих традицій складно судити про етику пам’яті в сучасному українському суспільстві. Причини такого дефіциту моральних регуляторів поведінки скоріш за все акумульовані у сфері зміни ціннісних орієнтацій, втраті основ ідентичності, фрагментованій суспільній свідомості.

За даними Державної служби статистики України загальна кількість музеїв з часу здобуття незалежності помітно зросла більш ніж у 1,5 рази (від 214 музеїв у 1990 р. до 546 – у 2010 р.). Водночас, не зважаючи на таке зростання, кількість відвідувань цих музеїв падає (від 31,8 млн. відвідувань у 1990 р. до 21,7 млн. у 2010 р.) [62]. Відтак стає зрозумілим, що в інформаційну епоху інструменти та засоби залучення молоді до розуміння минулого мають відрізнятися від прийнятних ще пів століття тому. На зміну традиційних гучних заходів вшанування загиблих, люди в сімейному колі запалюють свічки; величні і монументальні музеї витісняються віртуальними або інтерактивними; масштабні паради замінюють громадські флешмоби; а на місці колишніх пам’ятників зводять меморіальні сади та парки. У всіх цих заходах, властивих здебільшого для країн західного світу, відчутна поступова відмова суспільства від догматичного втручання держави у справи пригадування і забуття, прагнення громадськості відмежувати власне минуле та утвердити право на його збереження від політичних маніпуляцій.

Отже, комплексна методика діагностики стану культури пам’яті в суспільстві має передбачати вивчення способів мислення, рівнів довіри, відповідальності, терпимості, самокритичності серед членів спільноти; виявлення ступенів відкритості інформаційного простору, публічності наукових дискусій з історико-політичних питань, а також зрілості освітньої системи у справі виховання молодого покоління; дослідження громадських ініціатив у сфері пригадування та інтерпретацій минулого; означення проблем, здобутків і перспектив співпраці між різними суб’єктами політики пам’яті, діалогізму

політичного простору в цілому; аналіз динаміки ціннісних орієнтацій у суспільстві, що визначають характер наявної етики пам'яті.

Динаміка суспільно-політичних процесів в Україні, темпи демократизації у значній мірі залежать від того, наскільки полілог щодо інтерпретацій історичного минулого сприятиме пошуку соціально-політичних компромісів у дійсному часі. Сутнісних перетворень потребує не так строкатий зміст суспільної пам'яті, як ставлення до нього, усвідомлення об'єктивних причин його гетерогенного характеру. Сьогодні у сфері політики пам'яті вимога зрощування спільних ціннісних пріоритетів, духовних та інтелектуальних прерогатив, моральних регуляторів поведінки однаково актуальна як для представників вищих щаблів державного управління, так і для пересічних громадян. Нові духовні стимули об'єктивності, відкритості, толерантності, відповідальності, взаємодовіри, освіченості мусять стати невід'ємною частиною процесів пригадування, збереження і передачі суспільно-значимих смислів. Лише за таких умов існуюча культура пам'яті переросте із реальної загрози в дійсну основу української демократії.

Висновки до третього розділу

У розділі здійснено спробу дослідити політику пам'яті у сучасній Україні. Підкреслюється, що успішний аналіз особливостей політики пам'яті можливий за умови детального вивчення її базових компонентів: предмету, суб'єктів та їх політичних інтересів в даній галузі, факторів, що визначають характер політики пам'яті в той або інший період суспільного розвитку, інструментів конструювання минулого, функцій і значення політики пам'яті у суспільно-політичному житті.

Визначено ряд факторів, від яких залежить динаміка політики пам'яті у суспільствах перехідного типу. Вітчизняний досвід свідчить про переважний вплив одного з них, а саме типу існуючого політичного режиму. В умовах тоталітаризму та авторитаризму політика пам'яті повністю або в значній мірі

заміщена офіційною, державницькою стратегією. Перехідні політичні режими характеризуються реабілітацією раніше заборонених історичних тем, але також і неготовністю громадян до прийняття та критичного осмислення власного минулого. Натомість політика пам'яті демократичного суспільства відкрита до діалогу. Тож кожен політичний режим по-своєму позначився на можливостях українського громадськості зберігати і передавати соціально-значимі смисли.

В умовах демократизації у просторі штучного конструювання спільного минулого влада вже не концентрується в руках державної еліти, але розподіляється між різними зацікавленими учасниками політичного процесу. До важливих суб'єктів політики пам'яті слід віднести міжнародне співтовариство, зовнішньополітичних суб'єктів, державу, політичні партії, громадські організації, освітні заклади, наукові установи, засоби масової комунікації, релігійні громади. Законотворчість, меморіалізація, освітньо-виховні ресурси, медійні проекти розглядаються як дієві інструменти, що використовуються такими суб'єктами для підтримки і кореляції образів минулого та суспільної пам'яті про них.

Здійснений аналіз дозволяє виявити окремі тенденції розвитку політики пам'яті у сучасній Україні. Зокрема відмічено посилену увагу держави до окремих проблем минулого, які є найбільш конфліктогенними сторінками історії та мають відмінні інтерпретації у сьогоденні. Сучасне постмодерне суспільство у своїх ностальгійних настроях та песимістичному світосприйнятті реалізує відповідну еклектичну політику пам'яті, перевантажену часто несумісними або протилежними символами, героями, пам'ятними датами, тощо. Поверхові, фрагментовані судження про історію часто є результатом комерціалізації політики пам'яті, коли минуле і спогади про нього не сприймаються як самодостатня цінність суспільства, але як спосіб отримання додаткової вигоди у ході політичного суперництва або ринкових відносин. Відсутня й цілісність державної стратегії ведення політики пам'яті, яка розпорошена як по вертикалі, так і по горизонталі влади.

З іншої сторони, не зважаючи на те, що українському суспільству ще належить розвиватись до усвідомлення політичного плюралізму не як множинності, але як узгодження різнопланових інтересів, у розділі виявлено ряд позитивних зрушень перехідної динаміки політики пам'яті у сучасній Україні. Визначено групи громадсько-активних, організованих суб'єктів політики пам'яті, здатних до історичних інтерпретацій, критичних або суб'єктивних оцінок подій минулого, серед яких: наукові, правозахисні та культурно-освітні організації, діяльність яких націлена на вивчення, збереження та популяризацію знань про минуле; громадські формування, чия робота спрямована на охорону і відтворення окремих історичних традицій; а також громадські організації очевидців, учасників та постраждалих від певних подій минулого. Підкреслюється, що діяльність громадських формувань є важливою передумовою побудови стабільної розвиненої демократії.

На противагу поширеним підходам до тлумачення політики пам'яті як арени політичної боротьби між різними зацікавленими суб'єктами, або як цілеспрямованої стратегії конструювання єдиних для усього суспільства уявлень про минуле, пропонується альтернативне її розуміння. Політика пам'яті розглядається як специфічна сфера становлення і розвитку політичної свідомості перехідного типу, дійсний простір творення нових політичних відносин щодо питань трактування та репрезентації суспільного минулого.

Зазначається, що політика пам'яті є складною взаємодією ряду суб'єктів, покликаною до погодження та взаємного прийняття різних інтересів. Політика пам'яті – це така сфера політичних відносин, у якій відбувається інтерпретація подій минулого політичними суб'єктами. У ній відображається досвід суспільства, актуальний стан його базових інститутів, його соціально-політична структура, співвідношення суспільних сил, становище окремих груп, вподобання та оцінки політичних діячів та лідерів, що виражають суспільну думку.

В залежності від ряду обставин важливою передумовою або ж викликом становлення української демократії виступає культура пам'яті. Вона

закономірно постає складовою громадянської культури та культури політичної діяльності, та обумовлена ступенем демократичності суспільства, рівнем вирішення політичних та соціально-економічних проблем, загальним розвитком політичної та духовно-культурної сфери.

В межах авторського бачення, для того, щоб діагностувати стан культури суспільної пам’яті та прогнозувати можливі шляхи її розвитку, важливо враховувати цілий ряд факторів. Суттєвими рисами демократичної культури пам’яті є: перехід на позиції плюралістичного політичного мислення; усвідомлення і визнання загальнолюдських цінностей, розуміння необхідності досягнення балансу і гармонії міжнаціональних, державних, групових та індивідуальних інтересів в галузі політики пам’яті; здатність до критичного осмислення власного історичного минулого; вшанування пам’яті видатних постатей національної історії та жертв національних трагедій; повага, толерантне ставлення до історичної пам’яті інших народів і національних, етнічних, політичних, регіональних, релігійних, культурних та інших меншин; відповідальність за скоєні помилки минулого; пізнавальний інтерес до духовної культури та історії свого народу, держави, всього світу, тощо.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження феномену суспільної пам’яті в контексті розвитку політичної свідомості та динаміки політичного життя у сучасній Україні дає можливість зробити наступні висновки.

1. Еволюція наукового знання про суспільну пам'ять розгортається через розвиток домінуючих класичних західних парадигм пам’яті(«соціальних рамок пам’яті» М.Хальбвакса, парадигма пам’яті і соціальних традицій П.Коннертона, «фільтрів пам’яті» Р.Козеллека, «ареалів пам’яті» П.Нора, етико-філософське вчення П.Рікера та ін.); через історію застосування в рамках багатьох наук різних дефініцій, пов’язаних з цим явищем; а також через зміну власне політологічного наповнення даного поняття. Їх комплексне вивчення дозволяє виділити інтегровану, найбільш широку та адекватну предмету політичної науки категорію – «суспільна пам’ять». Природа політичної свідомості насамперед суспільна, а вже потім може набувати етнічних, національних, класових, регіональних та інших форм. Саме тому, серед інших дефініцій, правомірним у дослідженні особливостей політичної свідомості є використання поняття «суспільна пам’ять», що фіксує усі форми колективної та індивідуальної, емпіричної і теоретичної, офіційної і народної пам’ятей.

Суспільна пам’ять передбачає рух спогадів та їх інтерпретацій у часі, послідовну зміну станів політичної свідомості, сукупність дій відтворення, збереження, забування, націлених на певні важливі для даної спільноти результати. Вона виступає інтегруючим фактором зв’язку соціально-політичних інститутів та процесів минулого, сьогодення і майбутнього. Це водночас творчий і насильний/мобілізований, консенсусний і конфліктний, стихійний і організований процес суспільного пригадування і забуття.

2. Стверджується думка про те, що підґрунтям для оновлення й подальшого розвитку вчення про суспільну пам’ять може стати методологічний та категоріальний апарат політичних наук. Підкреслимо, що політологічні дослідження суспільної пам’яті розгортаються разом з розвитком сучасного

розуміння предмету політичної науки та цілком відповідають його означенню. Сучасна методологія в пошуку оптимального балансу між вивченням статичних і динамічних, інституційних та стихійних, раціональних й ірраціональних елементів політичного життя передбачає поєднання ряду складних компонентів. Зокрема у дослідженнях політичної свідомості, в цілому, та суспільної пам'яті, як визначальної її характеристики, важливо враховувати ряд теоретичних принципів, підходів, систему наукових методів, сформульовані теоретичні положення політичної науки (апарат, категорії, поняття), процедури, методики і техніки пізнання політичних явищ. Різноманітність конкуруючих стилів мислення і різних методологічних підходів до дослідження суспільної пам'яті розширює можливості та вибір засобів наукової самореалізації.

3. Феномен суспільної пам'яті має багатокомпонентну структуру та поліфункціональне значення у політичному житті. З'ясовано, що родинні, етнічні, мовні, генераційні, освітні, професійні, класові особливості, громадсько-політичні та релігійні преференції структурують пам'ять суспільства на рівні і позначаються на політичній поведінці індивідів та їх груп. Суспільна пам'ять, як матеріальне накопичення важливої інформації, найбільше залежить від актуальних політичних запитів. Представлені сьогодні версії минулого з їх «ареалами пам'яті» більше оповідають про сучасні політичні проблеми, аніж про сутність історичних подій. Зрештою суспільна пам'ять, як форма людської діяльності, передбачає складні нашарування знань, ідеологем, емоцій, оцінок щодо власного минулого. Більші шанси залишитися у пам'яті людей мають ті події, які супроводжувалися значними особистими емоційними переживаннями, що водночас створює і значно сприятливіші умови для їх кореляції ззовні. При чому у структурі суспільної пам'яті найчастіше переглядаються не знання історичних подій, а їх оцінка. Висновки, які робить суспільство зі свого минулого, є чи не найважливішим завданням його мнемічної діяльності для подальшого соціально-політичного розвитку.

4. Незважаючи на домінування у сучасній політологічній літературі думки про те, що українське суспільство набуло чітких ознак соціального

стресу, а його політична свідомість схильна до повного безпам'ятства та глибокої кризи, у роботі виявлено ряд циклічних змін, властивих як для сучасної західної, так і для перехідної динаміки політичної свідомості. Сакралізація історичного минулого аж до стану соціальної ностальгії, нашарування буденних уявлень та теоретичних знань про минуле, еклектика різногрупових спогадів, надмірна увага до встановлення історичної правди – всі ці стани та прояви характерні і для країн з розвиненою демократією. Принциповою ознакою, що відрізняє мнемічні процеси у стабільних та перехідних суспільствах, вважаємо саме політичний вимір суспільного пригадування, мистецтво та вміння громадян і політиків домовлятись відносно тлумачення спільного минулого, політичну етику і культуру взаємоповаги до різних версій трактування історії. Суспільства, які нещодавно пережили радикальні політичні зміни, постійно коливаються між політичним традиціоналізмом та конкуренцією інтерпретацій минулого, між конфліктами і консенсусами пам'ятей. Зі зростанням відчуття негарантованості майбутнього минуле все частіше стає предметом дійсних громадсько-політичних суперечок.

5. У нестабільному українському суспільстві виборчі перегони та подальші кадрові зміни у структурі держаного управління призводять до стихійних та кардинальних поворотів у стратегії ведення державної політики пам'яті, яка розпорошена як по вертикалі, так і по горизонталі влади. Культивування вузько етнічного світобачення, перевага локальної лояльності над загальнонаціональною, дефіцит моральних регуляторів поведінки, регіональний партикуляризм, ситуаційність державних рішень у галузі політики пам'яті – все це далеко не повний перелік тенденцій, характерних для українських суспільно-політичних реалій.

Відмічено, що в умовах демократизації діяльність державних інститутів у сфері політики пам'яті має ґрунтуватись не стільки на рудиментах тоталітаризму – примусово-владних директивах, скільки бути адекватною стану суспільної ідентичності, відповідати громадським очікуванням, прагненням дізнатися власну історію. Ряд соціально-політичних інститутів за таких

обставин виступають важливими ланками, через які суспільна пам’ять може здобути предметне втілення, вплинути на хід політичного процесу. Поставторитарна динаміка політики пам’яті проявляється у розширенні кола її суб’єктів; розгортанні раніше прихованих структур суспільної пам’яті; пошуках консенсусу щодо інтерпретації подій тоталітарного минулого; винесенні змісту суспільної пам’яті у предмет публічної громадсько-політичної дискусії.

6. Обґрунтовано думку про те, що пам’ять демократичного суспільства динамічна, відкрита до діалогу та публічної критики. В цьому контексті і йдеться про культуру суспільної пам’яті, як складний соціально-духовний феномен; результат і регулятор діалогу держава – громадянське суспільство; значиму умову формування групової та індивідуальної, глобальної і національної політичної свідомості; вагомий фактор суспільного розвитку. Аксіологічне трактування явищ і подій минулого дозволяє також вести мову про етику пам’яті (громадські уявлення про правильну або неправильну модель поведінки підчас обговорення спірних питань історії, в часі вшанування пам’яті предків, відзначення важливих дат, відвідання меморіальних місць тощо). Етика пам’яті є тією сукупністю моральних правил, що стоїть на заваді руйнування історичних цінностей, захищає культурне надбання народу, його матеріальні і духовні пам’ятки. Культура й етика пам’яті виступають важливим виміром свідомої підтримки суспільством власних традицій, звичаїв, обрядів, його духовних прагнень об’єктивності, толерантності, відповідальності, взаємодовіри, освіченості, що мусять стати невід’ємною частиною процесів пригадування, збереження і передачі соціально-значимих смислів. Сучасні суспільно-політичні реалії українського суспільства потребують відродження та розвитку таких орієнтирів. Динаміка й темпи демократизації в Україні у значній мірі залежать від того, наскільки діалог щодо інтерпретацій історичного минулого сприятиме пошуку дійсних суспільно-політичних компромісів. Лише за таких умов існуюча культура пам’яті переросте із реальної загрози в дійсну основу української демократії.

В рамках сучасного політологічного дослідження важливо не тільки акумулювати знання про суспільну пам’ять, але й чітко усвідомити нові проблеми, актуальні завдання подальших наукових розвідок. Серед перспективних напрямків дослідження варто назвати вивчення взаємозв’язків процесів політичної модернізації та суспільного пригадування; аналіз зміни поколінь у контексті політичної трансформації; виявлення місця політичних стереотипів та міфів у суспільній пам’яті. Вагомим нині видається не абстрактне знання про пам’ять суспільства, але таке, що допоможе досягати порозуміння різним політичним акторам, знайти виходи з перманентних конфліктів пам’яті, властивих українському суспільству. Такі прагнення вимагають впровадження відповідних наукових здобутків у навчально-виховний процес, розвитку політичної та громадянської освіти у справі зрощування молодого покоління та передачі йому суспільно-значимих смислів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – 336 с.

2. Алексеева Т.А. Политическая философия: От концепций к теориям: [Учебное пособие] / Т.А. Алексеева. – М.: РОССПЭН, 2007. – 397 с.

3. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Г. Алмонд, Дж. Пауэл, К. Стромм, Р. Далтон [Пер. А. Богдановского]. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

4. Андрусишин Б.І., Козенюк А.І. Гетьманські традиції в Україні очима наших сучасників / Б.І. Андрусишин, А.І. Козенюк // Гетьманський альманах. – Ч. 2. – К.: ВЦ КНЛУ, 2003. – С. 176 – 185.

5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.

6. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. Освітня політика (огляд порядку денного) / В.П. Андрущенко, В.Л. Савельєв. – К.: «МП Леся», 2010. – 368 с.

7. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація» минулого / Ф. Анкерсміт // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 246 – 271.

8. Антонюк О.В., Рожок О.В. Культурно-мистецька політика в Україні: формування нової парадигми / О.В. Антонюк, О.В. Рожок // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – 2010. – № 1(6). – С. 127–136.

9. Арабаджиєв Д.Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Д.Ю. Арабаджиєв. – К., 2006. – 18 с.

10. Артюх В. Зміст поняття «історична пам’ять» на тлі українських реалій / В. Артюх // Менеджмент за умов трансформаційних інновацій:

виклики, реформи, досягнення: Матеріали міжнародної наукової конференції: 10–12 травня 2007 року. – Суми, 2007. – С. 113 – 117.

11. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; [Пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 15).

12. Бабкіна О.В. Методологія дослідження політичного життя суспільства / О.В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск 2. – С. 3–8.

13. Бабкіна О.В. Особливості політичної трансформації на постсоціалістичному просторі: підходи до осмислення / О.В. Бабкіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. / [Укладач: Г.О. Нестеренко; Редакція: В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – С. 8–16.

14. Бабкіна О.В. Україна у пошуках стратегії демократичного розвитку / О.В. Бабкіна // Проблеми та перспективи української реформації: [Монографія] / Г.В.Щокін, В.І.Куценко, М.Ф.Головатий та ін.; [За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна]. – К.: МАУП, 2001. – С. 135–154.

15. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме [Пер. з нім. М. Кутаєвої та М. Бойченка]. – К.: Стилос, 2008. – 396 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).

16. Бакиева Г.А. Философский анализ феномена социальной памяти: дис. на соискание науч. степени д-ра филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Г.А. Бакиева. – СПб., 2001. – 339 с.

17. Батомункуева Р.А. Социальная память как стабилизирующий фактор в процессах общественных изменений: автореф. дис. на соискание науч.

степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Р.А. Батомункуева. – М., 2006. – 21 с.

18. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшенз: [Монографія] / В.М. Бебик. – К.: МАУП, 2005. – 440 с.

19. Безрогов В.Г. Культура памяти: историзация и/или мифологизация пережитого / В.Г. Безрогов // Культура исторической памяти: невостребованный опыт: Материалы Всерос. науч. конф., 25-28 апреля 2003г. – Петрозаводск: Издательство ПГУ, 2003. — С. 7–13.

20. Бергсон А. Две формы памяти / А. Бергсон // Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 61–75.

21. Бех В.П. Генезис соціального організму країни / В.П. Бех; Запорізький державний університет. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 286 с.

22. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія] / В.І. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

23. Варзар І.М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах/ І.М. Варзар. – К.: ФАДА, ЛТД, 2003. – 592 с.

24. Варзар І.М. Політична етнологія: пропедавт. курс: [Авт. підручник] / І.М. Варзар. – 2-ге вид., перероб.та доп. – К.: ДП Вид.дім «Персонал», 2011. – 354 с.

25. Василенко И.А. Политическая глобалистика: [Учебное пособие] / И.А. Василенко. – М.: Логос, 2000. – 298 с.

26. Вашкевич В.М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: [Навч. посібник] / В.М. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.

27. Ващенко К.О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні: [Монографія] / К.О. Ващенко. – К.: Логос, 2008. – 288с.

28. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Харальд Вельцер // Неприкосновенный запас. 2005. – № 2–3(40-41). – С. 28–35.

29. Владометр: проект громадського моніторингу політичних обіцянок // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vladometr.org/

30. Волошин В. Исторический ущерб / В. Волошин // Украинский деловой журнал «Эксперт». – 1–7 июня 2009. – № 21. – С. 36.

31. Всемирная кампания за свободу выражения мнения «Артикль 19». Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mmdc.narod.ru/partners/article19.html

32. Всеукраїнська громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво» // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kozatstvo.org.ua/statut_u.php

33. Всеукраїнське Товариство «Лемківщина» // Веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ethnos.lemky.com/history/226-vseukrayinske-tovaristvo-lemkivshhina.html

34. Второй электоральный цикл в России (1999–2000) / [Под ред. В.Я. Гельмана, Г.В. Голосова, Е.Ю. Мелешкиной]. – М.: Весь мир, 2002. – 216 с.

35. В’ятрович В. Кому і навіщо потрібен «перегляд» історії / В. В’ятрович // Дзеркало тижня. – 29 березня, 2008. – № 12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/articles/53273

36. Гаджиев К.С. Политическая наука: [Учеб. пособие] / К.С. Гаджиев. – М.: Сорос–Международные отношения, 1994. – 256 с.

37. Герберт А., Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / А.Герберт, Г.Саймон; [Пер. з англ.]. — К.: АртЕк, 2001. – 392 с.

38. Гершунский Б.С. Культура памяти на пороге третьего тысячелетия / Б.С. Гершунский // Педагогика. – 2000. – № 2. – С. 90 – 102.

39. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К.: KAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 45 с.

40. Глобальні модерності / За ред. М. Фрезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; [Пер. з англ. Т. Цимбала]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип.12).

41. Головатий М.Ф. Класи і партії: [Навч. посіб. для студ. вузів] / М.Ф. Головатий. – К.: ДП Видавничий дім «Персонал», 2008. – 144 с.

42. Головатий М.Ф. Політична міфологія: [Навч. посіб.] / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.

43. Головатий М.Ф. Політична психологія: [Підруч. для студ. вузів] / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.

44. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.

45. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232с. (Серія «De profundis»)

46. Грінченко Б. – Драгоманов М.: Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. / [Упорядник А.Жуковський]. – Випуск 1. – Київ, 1994. – 286 с.

47. «20-річчя Студентської революції на граніті: чи готова сьогоднішня молодь до акцій протесту?»: Експертне опитування 23–27 вересня 2010 р. // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/press/berkgoljk

48. Дем’яненко В.М. Ідеологізація історії та історичної освіти / В.М. Дем’яненко // Сучасна наука в мережі Інтернет: Матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної Інтернет–конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/kandidat-politichnih-nauk-demyanenko-vm-ideologizatsiya-istoriyi-ta-istorichnoyi-osviti/

49. Дем’яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В.М. Дем’яненко // Людина і політика. – 2001. – №1 (13). – С.93–100.

50. Дем’яненко В.М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.М. Дем’яненко. – К., 2003. – 36 с.

51. Дмитренко М. Інноваційний розвиток України в умовах глобалізації й інформаційної революції / М.А. Дмитренко. – К.: Знання України, 2009. – 339 с.

52. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р.А. Додонов. – Запорожье: р/а «Тандем-У», 1999. – 264 с.

53. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій / Д. Донцов. – Львів: Українське видавництво, 1994. – 112 с.

54. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятви психополітичного повсякдення): [Монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

55. Дослідження цінностей львів’ян, вересень 2007р. // GfK Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/imperia/md/content/gfkukraine/presentations/gfk_presentation_pc.pdf

56. Драгоманов М. Вибране. «… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 686 с.

57. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннаром; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272с.

58. Єдиний реєстр громадських формувань // Офіційний сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/18501

59. Єкельчик С. Імперія пам’яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: «Критика», 2008. – 304 с.

60. Жадько В.О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.О. Жадько. – К., 2007. – 33 с.

61. Жадько В.О. Кримінально-правова відповідальність за порушення законодавства про охорону історичних пам’яток як основи духовності суспільства та особистості / В.О. Жадько // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 54. – С.78 – 87.

62. Заклади культури та мистецтва // Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cv.ukrstat.gov.ua/statinf/kultura/zak.htm

63. Закон України № 376–V від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/847.htm

64. Зарецкий Ю. История, память, национальная идентичность / Ю. Зарецкий // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 3(59). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/za4-pr.html#_ftnref28

65. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

66. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національниї ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / Ю.О. Зерній. – К., 2009. – 20 с.

67. Зерній Ю.О. Як суспільства пам’ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам’яті / Ю.О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 35 – 43.

68. Зміни у ставленні громадян до суверенітету України: підсумки четвертого п’ятиріччя незалежності: Опитування населення, серпень 2006–2011 рр. // Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/ua/news/view-92.html

69. Иванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине / Е. Иванова // Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. – 2008. – № 2(4). – С.9–29.

70. Институт Горшенина // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/

71. Историческая социология: опыт и перспективы: [Заочный круглый стол редакции журнала «Социологические исследования»] // Социологические исследования. – 2005. – № 1 . – С. 41–53.

72. Іванишин В., Радевич–Винницький Я. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич–Винницький. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – 218 с.

73. Іванілов О.В. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем / О.В. Іванілов. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 178 с.

74. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / В.П. Горбатенко, В.Б. Авер’янов, С.С. Бульбенюк та ін.; [За редакцією: В.П. Горбатенка]; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Юридична думка, 2006. – 247 с.

75. Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття // IV Міжнародна наукова конференція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1531.htm

76. Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: [Колективна монографія] / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Сєрженґи. – Львів: ПАІС, 2011. – 536.

77. Йейтс Ф.А. Искусство памяти / Ф.А. Йейтс; [Пер. с англ.] – СПб.: Университетская книга, 1997. — 480 с.

78. Калініченко М. Влада громадянського суспільства: [Монографія] / М. Калініченко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 175 с.

79. Капица Л.М. Индикаторы мирового развития / Л.М. Капица. – 2-е изд. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2008. – 352с.

80. Кара-Мурза С.Г. Важность политики памяти / С.Г. Кара-Мурза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Vazhnost-politiki-pamyati.

81. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием: [Учебное пособие] / С.Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2003. – 500с.

82. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн / В. Карлова // Науковий вісник «Демократичне врядування» [Електронне наукове фахове видання]. – 2008. – Вип.1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/V_Karlova.pdf

83. Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: [Навчальний посібник] / О.В. Картунов. – К.: Університет економіки і права «КРОК», 2007. – 192 с.

84. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права: [Монография] / Д.А. Керимов; Ин-т государства и права Рос. академии наук. – [2-е изд.] – М.: Аванта, 2001. – 558 с.

85. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; [Пер. з нім.] – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.

86. Колеватов В.А. Социальная память и познание / В.А. Колеватов. – М.: Мысль, 1984. – 190 с.

87. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон; [Пер. з англ. С. Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

88. Конституція України: Офіційне видання. Станом на 01.11.2010 р. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 88 с.

89. Концептуальні засади державної політики пам'яті: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/269.

90. Коньшина Г.Є. Трансформація соціальної пам’яті в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.Є. Коньшина. – Харків, 2007. – 17 с.

91. Коэн С. Войны памяти и комиссии по примирению / С. Коэн // Журнал «Индекс». – 2001. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.index.org.ru/journal/14/koen1401.html

92. Костомаров М.І. Дві руські народності / М.І. Костомаров; [Пер. О. Кониський: З передн. словом Д. Дорошенка]. – Х.: Майдан, 1991. – 72с.

93. Корнієнко В.О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): [Монографія] / В.О. Корнієнко. – Вінниця: Універсум, 1999. – 430 с.

94. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна; [Пер. з англ.]. – К.: Вид-во «Основи», 2005. – 789 с.

95. Кравченко И.И. Бытие политики / И.И.Кравченко. — М.: ЦОП Института философии РАН, 2001. —133 с.

96. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Видавничий центр «ДрУК», 1998. – 446 с.

97. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства / С. Кримський, Ю. Павленко. – К.: Вид-во «Фенікс», 2007. – 316 с.

98. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

99. Купіна Я. Концепт «пам’ять» як складова української концептосфери / Я. Купіна // Наукові записки. Серія: філологічні науки. – 2009. – Випуск 81 (3). – С. 316 – 319.

100. Курган Я.М. Принципи спадкоємності в розвитку політичних систем: [Монографія] / Я.М. Курган [За науковою ред. В.П. Беха]; Мін-во

освіти і науки України, НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 195 с.

101. Лебедева Г.В. Пам’ять и забвение как феномены культуры: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Г.В. Лебедева. – Екатеринбург, 2006. – 28 с.

102. Лекції з політології: [Навчально-методичний посібник] / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 332 с.

103. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1954. – 470 с.

104. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 441 с.

105. Литвиненко О. Соціальна пам'ять та інтелігенція / О. Литвиненко // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 10 –13.

106. Лотман Ю.М. Память в культурологическом освещении / Ю.М. Лотман // Историческое объяснение, «конкуренция» причин и концепция социальной памяти [Ученые зап. Тарт. Ун-та]. – 1984. – Вып. 695. – С. 71 – 84.

107. Лыкова В.В. Трансформация социальной памяти в модернизационных процессах современной России / В.В. Лыкова // Ученые записки [Электронный научный журнал Курского государственного университета]. – Режим доступу: http://scientific-notes.ru/pdf/018-033.pdf

108. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [Упор. Ю.І. Римаренко]. – К.: Довіра, Ґенеза, 1996. – 942 с.

109. Масненко В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Масненко. – К., 2002. – 45 с.

110. Масненко В. Історична пам’ять як чинник національної інтеграції сучасного українського суспільства / В. Масненко // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи»; [За ред. А. Карася]. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 153 – 168.

111. Мегилл А. История и память: за и против / А. Мегилл // Философия и общество. – 2005. – № 2. – С.132 – 165.

112. Методология истории: [Учебное пособие] / Под. ред. А.Н. Алпеева, А.Н. Нечухрина и др. – Минск: НТООО «ТетраСистемс», 1996. – 240 с.

113. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

114. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам’яті / Ж. Мінк // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 63 – 77.

115. Мінк Ж. Переосмислення парадигм соціальної пам’яті: між примиренням та реактивацією конфліктів минулого в Європі / Ж. Мінк // Всеукраїнська газета «День». – № 221. – 4 грудня 2008р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/258034/

116. Міхнік А. Історична політика: російський варіант / А. Міхнік. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 23с.

117. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности / К.К. Молдобаев // Путь Востока. Культурная, этническая и религиозная идентичность: Материалы VII Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. – Выпуск 33. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 18 – 22.

118. Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська / М.Молчанов // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 59 – 69.

119. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.

120. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л.П. Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.

121. Надо К. Социально-политическое конструирование истории: перекрестное прочтение Рейнхарта Козеллека и Квентина Скиннера / К. Надо // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, соціально-экономических систем и цивилизаций. – Випуск 4. – Харьков: Константа, 2006. – С. 235 – 250.

122. Науковець перед з'явою пам'яті: [Матеріали форуму на тему «Геополітика, примирення та пам'ять»] // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 9 – 52.

123. Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memorialgolodomors.org/Museum/History.htm

124. Новакова О.В. Сучасні аспекти розвитку теорії політичного транзиту / О.В. Новакова // Політологічні записки : зб. наук. праць; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – № 1. – С. 116–139.

125. Новакова О.В. Роль міжнародних неурядових організацій як суб'єктів світової політики / О.В. Новакова // Політологічні записки : зб. наук. праць; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. – № 3. – С. 25–37.

126. Нора П., Афанасьев Ю. Память, история / П. Нора, Ю. Афанасьев // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – 560 с.

127. Нора П. Между памятью и историей: Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / Ред. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; [Пер. с фр. Д. Хапаевой]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 328 с.

128. Общая и прикладная политология: [Учебное пособие] / Под. общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М., МГСУ: Изд-во «Союз», 1997. – 992 с.

129. Опалько Ю.В. Взаємодія Українського інституту національної пам'яті з громадськими організаціями у розвитку історичної свідомості

суспільства / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 55 – 63.

130. Опалько Ю.В. Збереження культурно-історичної спадщини у сучасній Україні: проблеми і перспективи / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 83 – 88.

131. Опалько Ю.В. Розвиток історичної свідомості українського суспільства як завдання національної еліти / Ю.В. Опалько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.:ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. – С. 533 – 543.

132. Основи демократії: [Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; [За заг. ред. А. Колодій]; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.

133. Основи політичної науки: [Курс лекцій] / За ред. Б. Кухти; Ч.2: Політичні процеси, системи та інституи / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.

134. Основы политологии: [Курс лекций для высших учебных заведений] / Авт. коллектив: В.Д. Бабкин, Н.И. Козюбра, В.В. Копейчиков и др. – К.: УМк ВО, 1991. – 248 с.

135. Остапенко М.А. Соціальна і політична стратифікація: кореляція понять / М.А. Остапенко // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [Заг. ред. О.В. Бабкіна]. –К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 6. – С. 119 – 124.

136. Оцінка громадянами конфлікту, що відбувся у Львові 9 травня (травень 2011 року) // Українське демократичне коло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polityka.in.ua/info/543.htm

137. Пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні // Офіційне Інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/golodomor_75.html

138. Пірен М.І. Основи політичної психології / М.І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.

139. Политическая наука: новые направления / Науч. редактор Е. Шестопал; [Пер. с англ. М. Гуревича, А. Демчука, Т. Якушевской]. – М.: Вече, 1999. – 816 с.

140. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

141. Політологічний енциклопедичний словник / [За ред.: В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенко, Ю.С. Шемшученко]; НАН України. Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. – 2-е вид., доп. і перероб. – К: Генеза, 2004. – 735 с.

142. Політологія: [Навчальний посібник] / Н.В. Грицяк, Б.Л. Дем’яненко, В.М. Дем’яненко; За ред. Б.Л. Дем’яненка. – 3–е вид., допов. і уточ. – К.: Видавничий центр ТОВ Софія–А, 2008. – 754с.

143. Політологія: [Підручник] / В.Г. Антоненко, В.Д. Бабкін, О.В. Бабкіна та ін.; О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко (ред.). – 2–е вид. перероб. і доп. – К.: «Академія», 2008. – 568 с. – (Альма-матер).

144. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник авт. колективу); [Заг. ред-ція.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.

145. Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: [Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ, 28 лютого 2006р.] / Редкол.: М.Ф. Головатий та ін.; За наук. ред. І.М. Варзаря. – К.: МАУП, 2007. – 388 с.

146. Полянский В.С. Историческая память в этническом самосознании народов / В.С. Полянский // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С. 11 – 20.

147. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / О.В. Попова. – СПб, 2002. – 47с.

148. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.

149. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / За заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 576 с.

150. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій / А. Портнов. – К.: НІСД, 2009. – 160 с.

151. Постанова Верховної Ради України № 1221-VI від 1 квітня 2009 р. «Про відзначення 90-річчя створення комсомолу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1221-17

152. Постанова Кабінету Міністрів України № 74 від 31 січня 2011 р. «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/876.htm

153. Постанова Кабінету Міністрів України № 927 від 5.07.2006р. «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам’яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=927-2006-%EF

154. Президент вимагає від політичних сил припинити спекуляції на історії, мовних та етнокультурних питаннях // Офіційне Інтернет-

представництво Президента України В. Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/20287.html

155. Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).

156. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц; [Пер. с фр. С. Боботова, А. Глазова]. – М.: Издательство «Прогресс», 1972. – 607 с.

157. Ребане Я.К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания / Я.К. Ребане // Вопросы философии. – 1988. – № 22. – С. 44–54.

158. Резолюция воссоединения разделенной Европы: поощрения прав человека и гражданских свобод в регионе ОБСЕ в XXI веке // Вильнюсская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ и резолюции восемнадцатой ежегодной сессии. Вильнюс, 29 июня-3 июля 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oscepa.org/images/stories/RUS_Dec.pdf

159. Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі», ухвалено Комітетом міністрів на 771-му засіданні заступників міністрів від 31 жовтня 2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_86/pg_gfcaxj.htm.

160. Репина Л.П. Национальная история, историческая память и «история историков» / Л.П. Репина // Вестник российской нации. – 2010. – № 3. – С. 65 – 77.

161. Рикер П. Память, История, Забвение / Поль Рикер. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

162. Римаренко С.Ю. Українська політична нація – міф чи реальність? / С.Ю. Римаренко // Україна в сучасному світі: Конференція випускників програми наукового стажування у США. – К.: Стилос, 2003. – С. 7 – 24.

163. Робочі наради з моніторингу шкільних підручників з історії України // Офіційний сайт Українського інституту національної пам’яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/479.htm

164. Рогозіна Т.Е. Культурна пам’ять, засоби комунікації і горизонти емпіричної свідомості / Т.Е. Рогозіна // Збірник наукових праць «Гілея». – 2009. – № 24. – С. 259 – 266.

165. Романюк А.С. Історія західних політичних вчень: Політичні доктрини XX - початку XXI ст.: [Навч. посібник] / А.С. Романюк. – К.: Знання, 2011. – 255с.

166. Руденко Ю.Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Ю.Ю. Руденко. – Харків, 2003. – 21 с.

167. Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі?: (Україна у контексті трансформації політичних структур СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи): [Навчальний посібник] / Ф.М. Рудич. – 2-е доповнене видання. – К.: Наукова думка, 2010. – 302 с.

168. Рябчук М. Культура пам’яті та політика забуття / М. Рябчук // Часопис «Критика». – 2006, січень-лютий (число 1-2). – С. 18 – 21.

169. Северинюк В.М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: [Монографія] / В.М. Северинюк. – Київ-Запоріжжя: Видавництво КПУ, 2009. – 432 с.

170. Середа В.В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В.В. Середа. – К., 2006. – 19 с.

171. Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам’яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / І.М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51 – 61.

172. Синицина Н.А. Историческая память как социальный регулятив / Н.А. Синицина // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2007. – № 53. – С. 191 – 196.

173. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: [Учебное пособие] / А.В. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.

174. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии: [Учебник для студентов вузов] / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559с.

175. Співробітництво Служби безпеки України з Українським інститутом національної пам'яті // Офіційний сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/category?cat_id=81484

176. Ставлення громадян до суспільних цінностей та стратегії розвитку держави; Результати Всеукраїнського опитування, вересень 2010 р. // Українське демократичне коло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polityka.in.ua/info/453.htm

177. Ставлення українців до діячів культури, історичних та політичних діячів; Результати Всеукраїнського опитування, вересень 2010 р. // Українське демократичне коло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polityka.in.ua/info/456.htm

178. Ставлення українців до постаті Іосіфа Сталіна; Всеукраїнське опитування громадської думки, 10-20 червня 2011 р. // Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/ua/news/view-86.html

179. Стародубцева Л.В. Память и забвение в истории идей: мнемоническая герменевтика культуры: дис. на соискание науч. степени д-ра филос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Л.В. Стародубцева – Х., 2003. – 477 с.

180. Стародубцева Л.В. По ту сторону памяти и забвения / Л.В. Стародубцева // Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 531. – С. 22 – 29.

181. Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // Газета «Дзеркало тижня». – № 48. – 12 Грудня 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/articles/58780?print

182. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття / С.О. Телешун. – К: Парламентське видавництво, 1996. – 129 с.

183. Теория политики: [Учебное пособие] / Под ред. Б.А. Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – 404 с. – (Серия «Учебное пособие»).

184. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Р. Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 53 – 62.

185. Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: [Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8-9 лютого 2006 р.] / Укл. Г.О. Нестеренко; [За ред. В.П. Беха]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 366 с.

186. Требст Ш. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации / Ш. Требст // Международный научный журнал Ab Imperio. – 2004. – № 4. – С. 41–78.

187. Требст Ш. Может ли «1945 год» стать общеевропейским местом памяти? / Ш. Требст // Отечественные записки. – 2008. – № 5. – С. 23 – 32.

188. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 3 – 15.

189. Тощенко Ж.Т. Фантомы общественного сознания и поведения / Ж.Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2004. – № 12. – С. 3 – 16.

190. Турченко Ф.Г. «Общая история»: наука чи політика? / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 346 – 359.

191. Удод О. Історична пам’ять в Україні та європейські цінності / О. Удод // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3 – 10.

192. Удод О.А. Народний календар як джерело національно-історичної пам`яті українського народу / О.А. Удод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=1424

193. Указ Президента РФ от 15.05.2009 № 549 «О комисии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=052421

194. Указ Президента України № 1087/2005 від 11 липня 2005 р. «Про додаткові заходи щодо увічнення пам’яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005

195. Указ Президента України № 153/2008 від 25 лютого 2008 року «Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/7515.html

196. Указ Президента України №1086/2010 від 9 грудня 2010р. «Питання Українського інституту національної пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1599.htm

197. Указ Президента України №75/2010 від 28 січня 2010 року «Про вшанування борців за незалежність України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/10379.html

198. Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські стосунки в 1939-1947 рр. // XIII-й Міжнародний науковий семінар, м. Львів, 4-5 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/news/news/?newsid=18

199. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

200. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова). Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php

201. Фадеева Л.А. Матрица памяти, политики и пространства. О культурах общественной памяти как составной части политических культур / Л.А. Фадеева // Политические исследования. – 2006. – №1. – С.183 – 188.

202. Файхтингер Й. По ту сторону методического национализма. Перспективы культуры, исторической памяти и идентичности в Европе / Й. Файхтингер // Культура на рубеже XX-XXI векав: глобализационные процессы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 244 – 253.

203. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.

204. Філософія політики: [Корот. енцикл. слов.] / НАН України. АПН України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; [Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін.; Редкол.: Л.В. Губерський (кер.) та ін.]. – К.: Знання України, 2002. – 669 с.

205. Филиппов А. Равнодействующая политика памяти / А. Филипов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Ravnodejstvuyuschaya-politika-pamyati.

206. Фисун А.А. Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации: [Монография] / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

207. Фогу К. Предназначение политики памяти – строительство нации / К. Фогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Prednaznachenie-politiki-pamyati-stroitel-stvo-nacii.

208. Фонд «Демократичні ініціативи» // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/

209. Фостачук О.О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04. «Спеціальні та галузеві соціології» / О.О. Фостачук. – Харків, 2005. – 19 с.

210. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

211. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3(40–41). – С. 8–27.

212. Ханстантинов В.О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми: [Монографія] / В.О. Ханстантинов. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – 336 с.

213. Хмелько В.Є. Суверенітет як загальнонаціональна цінність: соціологічний аспект / В.Є. Хмелько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/pub/2011/sverenitet.pdf

214. Центр досліджень визвольного руху – незалежна наукова громадська організація // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdvr.org.ua/

215. Центр соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського // Веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lrc.org.ua/index.html

216. Цимбалістий Б. Політична культура українців [Текст] / Богдан Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3; № 4. – С. 94 – 105; С.77 – 91.

217. Цокур Є.Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи: [Монографія] / Є.Г. Цокур. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 230 с.

218. Четвертий Київський діалог «Історія та політика пам’яті сьогодні в Україні й Німеччині»: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 23-24 жовтня 2008 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_15228-1522-13-30.pdf?081209093657

219. Чи об’єднує українців політика нової влади в гуманітарній сфері?; Результати Всеукраїнського опитування, травень 2010 р. // Українське

демократичне коло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polityka.in.ua/info/404.htm

220. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: [Монографія] / О.Г. Чувардинський. – Київ – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 276 с.

221. Чупрій Л.В. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій / Л.В. Чупрій // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 29 – 36.

222. Шайгородський Ю.Ж. Глобалізація як універсалізація світу: міф чи реальна загроза національним ідентифікаціям? / Ю.Ж. Шайгородський // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2007. – Вип. 36. – С. 91-100.

223. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю.Ж. Шайгородський. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.

224. Шаповал Ю.І. Минуле і сучасне України у дзеркалі регіональної преси: від Другої світової війни до «помаранчевої революції» / Ю.І. Шаповал // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. [Збірник статей]. – К.: Світогляд, 2005. – 186 с.

225. Шаповал Ю. Політика пам’яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам’ять»: Матеріали доповідей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1230112797

226. Шаповаленко М. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: [Монография] / М. Шаповаленко– Харьков: Изд-во ХНУВД, 2007. – 340 с.

227. Шацька Б. Зміни ставлення до минулого в Польщі після 1989 року / Б. Шацька // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 175 – 185.

228. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич – К.: Фенікс, 1992. – 157 с.

229. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / В.А. Шнирельман. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. – 592с.

230. Шуман Г., Скотт Ж. Колетивная память поколений / Г. Шуман, Ж. Скотт // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С.47 – 60.

231. Шульга М.А. Геополітика – геоекономіка – хронополітика: російський погляд на проблему / М. Шульга // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 148 – 156.

232. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАН Украины,1996. – 200с.

233. Эндрейн Ч.В. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч.В. Эндрейн; [Пер. с англ.].– М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – 320 с.

234. Яковенко Н. Назад у світле майбутнє? / Н. Яковенко // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/5/34553/

235. Ярошенко В. Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості / В. Ярошенко // Політичний менеджмент. – 2008.– № 5 (32). – С. 75 – 84.

236. Almond G. The Intellectual History of the Civic Culture Concept / G. Almond //The Civic Culture Revisited. – USA: Sage Publications, 1989. – P.1–36.

237. Ashuri T.Television tension: national versus cosmopolitan memory in a co-produced television documentary / Tamar Ashuri // Media Culture Society. – 2007. – № 29. – Pp. 31 – 51.

238. Bodnar J.E. Remaking America: Public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century / J.E. Bodnar. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992. – 289 p.

239. Bodnar J. Pierre Nora, national memory, and democracy: A review / J.E. Bodnar // Journal of American History. – 2000. – 87(3). – P. 951 – 963.

240. Braudel F. On History / F. Braudel. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980. – 226 p.

241. Jonson Nuala C. Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities / Nuala C. Jonson // Visual Communication. – Volume 1 (3) – Oct 1, 2002. – Pp. 293 – 298.

242. Kaiser S. Escraches: demonstrations, communication and political memory in post-dictatorial Argentina / Susana Kaiser // Media, Culture & Society. – July 2002. – vol. 24, 4. – Pp. 499 – 516.

243. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire / Pierre Nora // Representations published by University of California Press. – Special Issue: Memory and Counter-Memory. – Spring, 1989. – No. 26. – Pp. 7 – 24.

244. Norton A. Ruling Memory / A. Norton // Political Theory. – 1993. – Vol. 21, No. 3 (Aug.). – Pp. 453 – 463.

245. Political Memory // La Quadrature Du Net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://werebuild.eu/wiki/Political_Memory

246. Schwartz B. Collective Memory / Barry Schwartz // Blackwell Encyclopedia of Sociology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.beossubmissions.com/info/sample1.pdf

247. Smith M.The many functions of historical memory / Margaret Smith // The International Studies Association; Montreal, Quebec, Canada, Mar 17, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.allacademic.com/meta/p74198_index.html

248. Spitzer L. Back Through the Future: Nostalgic Memory and Critical Memory In a Refuge from Nazism / Leo Spitzer // Acts of Memory: Cultural Recall In the Present. – 1999. – Pp. 87 – 104.

249. The association «Liberté pour l'Histoire» («Freedom for History») // Site officiel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lph-asso.fr/

250. West E. Selling Canada to Canadians: collective memory, national identity and popular culture / Emily West // Critical Studies in Media Communication. – June 2002. – Vol. 19, No. 2. – Pp. 212 – 229.